

Dr. Muhəmməd əz-Ziyadi

ORIENTALISM

ŞƏRQŞÜNASLIQ
HƏDƏFLƏRİ VƏ
VASİTƏLƏRİ

➤ Sahib Əsədov ➤

İSLAMIN
MÜDAFİƏSİ

Şərqsünaslıq, hədəfləri və vasitələri

Müəllif: dr. Fəthullah Ziyadi

Tərcüməçi: Sahib Əsədov

Mədinə - 2023

Tərcüməçinin ön sözü

بِسْمِ اللّٰهِ، الْحَمْدُ لِلّٰهِ وَالصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ عَلَى رَسُولِ اللّٰهِ، أَمَا بَعْدُ:

Hörmətli oxucular! Bu kitab əsli ərəbcə olan "əl-İstişraq əhdəfuhu və vəsailuhu" (Şərqsünaslıq, hədəfləri və vasitələri) adlı kitabın ərəbcədən dilimizə tərcüməsidir. Əslində kitabın orijinalı iki hissədən ibarətdir. Birinci hissədə Şərqsünaslıq elminin əsas yaranma qayəsi ətraflı izah edilir, məsələyə obyektiv elmi yanaşma tərzilə münasibət bildirilir. İkinci hissəsində isə ibn Xaldun haqqında şərqsünasların çoxsaylı araşdırmalar etməsindən bəhs edilir. Bu kitab Beynəlxalq Mədinə İslam universitetinin doktorantura mərhələsinin "İslama Dəvət" şöbəsində ixtisaslaşma mərhələsində tədris edildiyi üçün tədris prosesində zamanı kitabı tam şəkildə oxudum və bu kitabın Şərqsünaslıq elmi haqqında xalqımıza çox dəyərli bilgiləri təqdim edəcəyini düşündüm. Bu səbəbdən də kitabın tərcüməsinə qərar verdim. İnanıram ki, bu kitabı oxuyanlar şərqsünaslıq elminin yaranması haqqında dolğun və qərəzsiz fikirlərə yiyələnəcəklər.

Sual verilsə ki, nə üçün məhz bu kitabın tərcüməsinə mühüm hesab etdin? Cavabında deyə bilərəm ki, bu mövzu doğrudan da İslam ümmətini maraqlandıran, hələ də mahiyyəti bir çox insanlar tərəfindən bilinməyən bir mövzudur. Kimiləri "şərqsünaslıq" deyəndə şərqi xalqlarının dillərini, mədəniyyətlərini, adət-ənənələrini, dinlərini və s. öyrənən bəsit bir elmi sahəni, kimiləri qərbi dünyasının şərqi öz maraqları üçün öyrənməsini, kimiləri isə digər mənalar haqqında düşünürlər. Kitabda bu məsələlər elmi əsaslarla təhlil və izah edilmişdir.

Vətənimizdə ömrünü şərqsünaslıq elminə həsr etmiş insanlar az deyildir. Sovet dövrünün şərqsünaslığı kommunist ateizminin maraqlarına xidmət etmiş, şərqsünaslar vasitəsilə Azərbaycan xalqının bir çox sahələrdəki xüsusiyyətləri öyrənilərək incələnmiş və sovetin ideoloji məqsədləri üçün istifadə edilmişdir.

Lakin bu kitabda şərqsünaslıq elmi birmənalı olaraq pislənilmir, bu

elmin mənfi və müsbət tərəflərinə aydınlıq gətirilir. Bu məsələlər elə məsələlərdir ki, şərqşünaslıq yolunda elmi işlər, tərcümələr, araşdırmalar edən dəyərli vətəndaşlarımızın da mütləq bunları bilməsi gərəkdir. Bu kitabın ölkəmizdəki şərqşünaslar, islamşünaslar, həm də digər müxtəlif ixtisas sahibləri üçün faydalı bilgiler verəcəyinə inanıram!

Tərcüməçi: Beynəlxalq Mədinə İslam Universitetinin doktorantura tələbəsi Sahib Əsədov.

Mədinə şəhəri: 2023.06.10

Müəllifin ön sözü

Həmd olsun aləmlərin Rəbbi olan Allaha, salavat və salam olsun elçilərin ən şərəflisinin üzərinə! Sonra isə:

İlk tədris illərimdən bəri şərqsünaslıq və onun problemləri haqqında araşdırmalar etməyə dini-emosional təməli olan şiddətli bir rəğbətim var idi. Bunun səbəbi isə şərqsünasların İslam və müsəlmanlarla əlaqəli araşdırmağa cəhd etdiyi bir çox məsələlərə münasibətdə şahidi olduğum radikal fikirləri idi. O vaxtlar araşdırmaq istədiyim bu sahənin genişliyini, dərinliyini, çətinliyini, məsələlərinin çoxşaxəli olmasını və nəticələrinə qarşı fərdi səylərlə yanaşmağın çətinliyini anlamırdım. Lakin vaxt ötdükcə bu istiqamətdə olan hər bir yeniliyi araşdırmağa diqqətim və marağım artdı. Bu isə məni maqistr mərhələsində araşdırmalarımın mövzu başlıqlarını seçməkdə ruhlandırır və "şərqsünaslıq" adlanan bu qəliz kəmiyyətli sahəni başa düşməyə ümid verirdi.

Ötən araşdırmalarda çalışmışdım ki, məhdud çərçivəli müdafiə dairəsinə daxil olan bəzi məsələlərə fikrimi cəmləşdirim. Hansı ki bu fikirləri bəzən emosional duyğularım, bəzən də dini öhdəliyim hərəkətə gətirirdi.

Bununla yanaşı, anladım ki, şərqsünasların İslami məsələlərə və müsəlmanlara yanaşdığı metodikanın özünü araşdırmağa diqqət yetirmək lazımdır. Çünki qarışıqlıq məhz bu aspektdə gizli qalır. Şərqsünaslar İslam və müsəlmanlarla əlaqəsi olmayan məsələləri araşdırdıqları zaman onların bəşərin gücü daxilində olan elmi araşdırma metodikasına riayət etdiklərini, mövzudan kənara çıxmadıqlarını, obyektivliyi qoruduqlarını düşünərik. Amma o zaman ki etiqadi və ya praktiki olaraq İslam dairəsinə yaxınlaşırlar, bu zaman müxtəlif təsirlər şərqsünaslıq metodikasının təhrif edilməsinə gətirib çıxarır, şərqsünaslıq elminin metodu methodsuzluğa və mövzudan kənara çıxmağa təhrik edilir. Araşdırma xətləri, araşdırma sahələri ərəblərin və İslamın irsi ilə kəsişdiyi zaman isə problem daha da şiddətlənir. Elə buradan yola çıxaraq bu gün təqdim etdiyim çalışmanın (kitabın) gedişatını qane olduğum bu təmayül ilə təqdim

edirəm.

Dr. Muhəmməd Fəthullah əz-Ziyadi.
Tripoli şəhəri. 1997.

ŞƏRQŞÜNASLIQ MƏFHUMU, ƏHƏMİYYƏTİ VƏ BU TERMİNİN MƏNASI

- Şərqlilərin şərqliləri, qərbşünaslıq və ərəbşünaslıq terminləri
- Şərqlilərin tarixi, yaranma amilləri, keçmiş və yeni hədəfləri
- Şərqlilərin vasitələri
- Şərqlilərin dünyamıza keçid etmə yerləri
- Şərqlilərin şərqliləri haqqında mövqeyi

Şərqsünaslıq məfhumu, şərqsünaslığın əhəmiyyəti və bu terminin mənası

İlkin olaraq "şərqsünaslıq" termininin mənasının izahının verilməsi zəruri və faydalıdır. Belə ki, bu terminin mənasının aydın izahında qeyri-dəqiqlik vardır. Şərqsünaslığın başqa təfsilatlarından danışmadan öncə bu sözdə nəyin qəsd olunması məsələsi çözülməlidir. Ona görə də "şərqsünaslıq" termininin mənasının təyin olunması nöqtəsindən söhbətə başlaması olduqca vacib hesab edirəm. O səbəbdən ki, bundan sonra aydın bir nəzərlə oxucunu çaşqınlığa salmadan və yaxud əlavə sorğu-sual etməyə ehtiyac duyulmayan mövzuya münasibət bildirməyə başlaya bilim.

Bundan öncə ümumi şəkildə terminlərə diqqət göstərməyin zəruriliyini vurğulamaq və bu terminlərin müasir istifadə qaydalarına diqqətləri yönəltmək istədim. Bu məsələ islami irsimizdə elmi araşdırmanın ən əsas məsələlərindən biridir. İrsimizə aid kitabları araşdıran bir araşdırmaçı hansı mövzuda olur, olsun, görəcək ki, o, ilk öncə tərifi (terminin mənasının) izahına mənasının təyini və ya müəyyən bir təsəvvürün verilməsi yoluyla başlayır və yaxud da məntiq elmindən bilinən başqa bir metodla başlayır. O metod ki elmi tərifi şərtlərini və meyarlarını qoymaqla bəzi araşdırma mövzularını xüsusiləşdirir. Ola bilsin ki, bu zaman (terminin izahı olan) tərifi haqda daha geniş danışılın, bu da həmin terminin əhəmiyyətlik dərəcəsinə və mənalının genişliyinə görə olur. Baxmayaraq ki, bizim (elmi) irsimizə aid kitablarımızda terminlərin mənalının təyin edilməsindən (izahların verilməsindən) öncə mövzuda çox dərinə getməmək kimi ümumi bir xüsusiyyət var. Bu amil də bu xüsusiyyətin seçilən bir xüsusiyyət olmasını təsdiqləyir. Terminlərin mənalının aydın olması sağlam elmi metodikanın səciyyəvi xüsusiyyətlərindəndir. İbarə və sözlərin istifadəsindəki dəqiqlik də elmi idrakın amillərindən biridir. Müəllifin verdiyi mənalara aydın olarsa, oxucuların onun məqsədi barədə sualları azalar, onların araşdırmaçının elminə qiymət və dəyər vermələri asanlaşar.

Bəzən də olur ki, terminlərin mənaları ilə qərəzli və məqsədli şəkildə oyun oynanılır. Necə ki belə hallara bir çox qərbli İslam araşdırmaçılarının və İslami məsələlərlə bağlantısı olanların əsərlərində rast gəlinir. Bu kəslərin terminləri çirkin məqsədlərlə istifadə etməsi bizi bu ilkin mövqedə dayanmağa gətirib çıxarır ki, bu şəkildə müasir dünyada belə halların təhlükəsi bəyan edilsin. Onların bu qəbildən olan termin istifadələrinə misal olaraq, müsəlmanlar haqqında söhbətlərində istifadə etdikləri "İslam" sözünü qeyd etmək olar. Bəzən bir mövzu və ya kitab oxuyuruq, başlıq belə olur: "Birləşmiş Ştatlarda İslam" və yaxud da "Misirdə İslam" və s. Onlar buna bənzər başlıqlardan istifadə edirlər. Deyək ki, elmi cəhətdən bu yerlərin hamısında İslam haqqında söhbət aydındır və birdir. Həqiqətən də, İslamın yayıldığı mühitlər müxtəlif olsa belə, İslam sabitdir və dəyişmir. İslam sabit bir əsasa söykənir ki, bu da Qurani-Kərimdir (və hədislərdir – tərc). Lakin biz bu mövzuları oxuduğumuz zaman burada söhbət həmin adı çəkilmiş ərazidə yaşayan müsəlmanlardan gedir. Halbuki İslamın özü və müsəlmanlar arasında böyük fərqlər var. Məgər müsəlmanlar - xüsusən də bu əsrdə - İslamı (haqqıyla) təmsil edirlərmi?

"İslam" sözünün bu qeyri-elmi istifadəsi ilə qəsd edilən mənə İslamın müsəlmanların davranışları aspektindən təqdim edilməsidir ki, bununla insanların İslamdan uzaqlaşdırılması və ona qarşı nifrət etdirilməsi gerçəkləşsin. Biz belə hallarla qarşılaşsaq da buna fikir vermirik. Əksinə, bəzən bu terminlərin təhlükəsini və bu məfhumların qarışmasının, terminlərin müəmmalı olmasının gərəkdirdiyi təhlükəni dərk etmədən onların yayılmasında pay sahibi oluruq.

Terminlərin pis istifadəsinə misallardan biri də qərblilərin ifadə etdikləri "Mühəmmədənizm"¹ (Məhəmmədçilik) terminidir, bunu bizim mütəfəkkirlər də belə tərcümə edirlər. Hətta bəzən

---

¹ Şərqişünas (Cob) H.s.R Gibb – London Oxford Press – adıyla nəşr edilmiş kitabdır. Orada Qurandan, Muhəmməd ﷺ peyğəmbərdən, şəriətdən, müasir dövrdə sufilik və İslamdan danışılır.

(المحمدية) (Muhəmmədçilik) başlığı altında istifadə edirlər və bununla da İslam dinini qəsd edirlər. Bəzən də deyirlər: "Muhəmmədin dini". Qeyd olunması vacib olan odur ki, sonda işlədilən "izm" birləşməsi ingiliscədə "yol, məzhəb" və yaxud "hərəkət" mənasını verir. Bunun da İslama nisbət edilməsi İslama məzhəb vəsfi verməkdir. Bunun kimi deyilir: "nasizm", "sosializm", "sekularizm" və s. Əgər bu minvalla hərəkət etsək və peyğəmbərin ﷺ adının sonuna bu birləşməni artırısaq, o zaman İslam dini endirilmiş dinlə və ya vəhylə əlaqəsi olmayan, adı Muhəmməd ﷺ olan bir şəxsə nisbət edilən məzhəb hesab ediləcəkdir. Bu da Allaha and olsun ki, bu cür xitabda olan gizli təhlükədir. Hansı ki, bu xitabda istifadə olunan ifadə qərblilərin qəsd etdiyi mənadır. Buna rəğmən müsəlman araşdırmaçılarda qərblilərin bu ifadələrinə fikir verməmək və onlar haqqında yaxşı zəndə olmaq düşüncəsi formalaşmaqdadır.

Yuxarıda qeyd etdiklərimizdən bu nəticəyə gəlirik ki, xüsusən də, dövrümüzdə işlədilən terminlərin mənalарının təyin edilməsi bu terminlərin mənalарının aydınlığı baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Beləcə bu terminlərin yanlış istifadəsi yoluyla doğru olmayan, qərəzli mənalарın sızdırılmasının qarşısı alınmış olur. Bu, sələflərimizin üzərində yeridiyi sağlam, səmimi elmi metodikanın tələbidir və onlar bu yolla əzəmətli bir fikir mirasının təməlini qoyublar, hansı ki, bu gün də dünya bu izlərin üzərində yeriyir.

Şərqsünaslıq termininin mənası

"Şərqsünaslıq" termininin mənası barədə araşdırmaçılar bir çox ixtilaflar etmişlər. Onların şərqsünaslığa verdikləri təriflər də onların şərqsünaslığa olan mövqelərindən qaynaqlanan çoxsaylı təmayüllərinə görədir. Onlardan bəziləri şərqsünaslığı bəhs və araşdırma meydanlarından bir meydan hesab etmişlər. Bəziləri şərqsünaslığı qərbin çoxsaylı hədəfləri olan müəssisəsi hesab etmişlər. Bəziləri isə onu şərqlə qərb arasındakı mübarizə zamanı ortaya çıxan təbii bir hərəkət və yaxud da daha dar bir məfhum kimi İslam və xristianlıq arasındakı mübarizə əsnasında ortaya çıxmış təbii bir hərəkət olaraq təsəvvür etmişlər. Bəzi tərifləri göstərməklə bəzi araşdırmaçıların şərqsünaslıq məfhumuna baxışlarındakı istiqamətlərin yönünü müəyyənləşdirmək olar:

1 – Şərqsünaslıq şərq dünyasını öyrənməkdir. Şərqsünasın iki mənası var: biri ümumi mənadır ki, bütünlüklə şərqə araşdırmaqla məşğul olan hər bir qərblə bura daxildir. Araşdırdığı Yaxın Şərq, Orta Şərq və ya Uzaq Şərq olsun, fərq etməz. Şərqin dillərini, ədəbiyyatlarını, mədəniyyətlərini, dinlərini öyrənsin, fərq etməz. Şərqsünaslığın xüsusi mənasına gəldikdə isə o, İslamın şərqində olan dillər, tarix və inanclarla əlaqəli qərblə araşdırmasıdır ⁽¹⁾.

2 – Şərqsünaslıq şərqlə müamələ etmək üçün vəsflər etmək, şərqə araşdırmaq, orada yerləşmək və oranın idarəsi haqqında bəyənətlər çıxarmaqdır. Şərqsünaslıq müxtəsər olaraq Şərqə hakim olmaq, onu yenidən qurmaq və Şərqdə ağalığ etmək səlahiyyəti əldə etmək üçün qərbə məxsus bir metoddur².

3 - Şərqsünaslıq, Şərqin bəzi bölgələrini öyrənmək və Şərqin mənəvi və ədəbi qüvvəsi üzərində dayanmaqla bu iki məfhum arasındakı kəsintini cəm etməkdir. O Şərq ki insanlıq mədəniyyətinin formalaşmasına təsir göstərmişdir. Həmçinin bu,

¹ Dr. Mahmud Zaquq. "əl-İstişraq vəl-Xalfiyyə əl-Fikriyyə lis-Sırail-Hadari". Kitəbul-Ummət. Qatrul-adəd əl-Xamis.

² Eduard Səid. "əl-İstişraq" (Şərqsünaslıq). Kamal Əbu Diybin tərcüməsi. Müəssəsətül-Əbhəs. səh. 39.

qədim mədəniyyətlərin bir-birinə qarşılıqlı mədəni ətasıdır. Yaxud da şərqşünaslıq, orta əsrlərdə şəhərləşmənin formalaşmasındakı müxtəlif amillərin əhəmiyyətini dəyərləndirməkdir¹.

4 – Şərqşünaslıq, şərqə başa düşmək, ona hökmranlıq etmək, onu yenidən yönləndirməyə çalışmaq və onu iradəsi altına almaq üçün bir qərb metodudur².

5 - Şərqşünaslar ərəb dili, ərəb mədəniyyəti, ərəb dünyasının problemləri və İslam dini araşdırmaları sahəsində ixtisaslaşmış akademik müəllim və araşdırmaçılarıdır³.

6 - Şərqşünaslar şərq araşdırmaları sahələrində çalışan müxtəlif tayfalara şamil edilən bir termindir. Onlar şərq xalqlarına aid olan elmləri, fənləri, ədəbiyyatları, dinləri, tarixləri öyrənir və bu xalqlara aid olan hər şeyi araşdırırlar; bu xalqlara misal olaraq hindlər, farslar, çinlilər, yaponiyalılar, ərəb dünyası və şərq millətlərindən olan digər millətlər də daxildirlər⁽⁴⁾.

7 – Biz "şərqşünaslar" dedikdə İslam inancı və İslam mədəniyyəti haqqında yazan qərbli yazarları nəzərdə tuturuq⁵.

Bütün bu misalların hamısı bəzi araşdırmaçıların "şərqşünaslıq" məfhumu haqqında olan rəyləridir. Bu rəylərin icmalı bu termini şərqlə qərb arasındakı əlaqəyə dəlalət etməsilə xüsusiləşdirir. Bu təriflərin böyük əksəriyyəti tanışlıq və ya müsəllət olmaq çərçivəsindən kənara çıxmamaqla əlaqəlidir. O

---

¹ Mixayıl Ancelo Quidinin Misir Coğrafiya cəmiyyətində çıxış etdiyi "Şərq elmi və memarlıq tarixi" adlı mühazirəsindən alıntı. 1347 hicri tarixin rəbiül-əvvəl ayında "Zəhra" jurnalı tərəfindən dərc edilmişdir.

² "Nə üçün şərqşünaslığa diqqət yetirilməlidir?" Dr. Şükrü Nəccar . "Ərəb fikri" jurnalı. 33-cü say. 1983. səh. 71.

³ "Avropada ərəblər və İslam haqqında edilən araşdırmalar". Dr. Mişal Cuha. Ərəb inkişafı kolleci. səh. 82. 1-ci nəşr.

⁴ "Şərqşünaslar və mədəniyyət problemi". Dr. Afəf Sabra. "ən-Nahdatul-Arabiyyə" nəşr evi. səh. 9. Qahirə. 1980.

⁵ "Şərqşünasların əsərləri". Malik ibn Nəbi. "İrşad" nəşr evi. Beyrut.

zaman "şərqşünaslıq" ümumi çərçivədə şərqlə tanışlığa səy göstərməkdir, geniş mənada şərq öyrənir, dinləri və millətləri öyrənməklə sərhədlənmir. Xüsusi çərçivədə isə şərqşünaslığın mərkəzi islam, ərəbçilik (və ya ərəbşünaslıq) isə onun vasitəsidir. Bunun kimi şərqşünaslığın Şərq üzərində hökmranlıq və idarəçilik etmək üçün vasitələrdən biri olması da mümkündür. Həmçinin, şərqşünaslıq XIX əsrdən sonrakı zaman kəsimində beynəlxalq hadisələrin gedişatından böyük həcmdə təsirlənmiş bir baxış bucağıdır. Bu zaman kəsimi şərqşünaslığın başlanğıcı deyil, çiçəklənmə dövrüdür.

Məsələ nə yerdə olursa olsun, bu terminin mənasının təyin edilməsi əlif, sin və tə است hərflərinin təyin etdiyi lüğəvi mənanı başa düşməklə olmalıdır və bu hərflər "bir şeyi tələb etməyə" dəlalət edir. Elə buradan başa düşülür ki, "şərqşünaslıq" şərq tələb etməkdir. Bu mənaya bir çox məfhumlar daxil olur; Şərqi ziyarət etmək, Şərqə diqqət göstərmək, Şərq haqqında yazmaq və ya oxumaq və ya Şərq haqqında ixtisaslaşmaq və ya Şərqi bütünlüklə müstəmləkəyə çevirmək istəmək, bunların hamısı "şərqşünaslıq" adlanır. Lakin lüğəvi məna - əhatəliyinə, ümumiliyinə baxmayaraq - mənaları təyin etmək üçün çox vaxt kifayət etmir. Buna görə də lüğəvi mənadan yola çıxaraq, bizə məsələnin kökü olan "Şərq" terminini başa düşmək lazımdır.

Ağla ilk gələn məna bu sözün coğrafi mənasıdır, bu isə mütləq mənada qəsd olunmur. Çünki şərq coğrafi aspektdən təyin etmək, bir istiqamətdən başqa istiqamətə doğru – təyin olunmuş istiqamətə görə - dəyişir, məsələn: bir almana görə nəzərdə tutulan "şərq" anlayışı ilə bir yaponun nəzərdə tutduğu "şərq" anlayışı eyni deyil, bax belə...¹.

Bu səbəbdən də bu kəlməyə (şərqşünaslıq kəlməsinə -tərc) tarixi bucaqdan baxmaq vacibdir. Bunun əsası da uca Allahın qoyduğu hikmətin gərəyi ilədir ki, dünya buradakı müvazinəti gerçəkləşdirən iki böyük qüvvənin hakimiyyətinə tabe olsun, bu

¹ Rodi Bart. "Alman universitetlərində Ərəb və İslam araşdırmaları". Mustafa Mahirin tərcüməsi. "Kitəbul-Arabi" nəşriyyatı. Qahirə. 1967.

iki böyük qüvvənin biri şərqdə, digəri isə qərbdədir. Bu mübarizəyə (tarix boyunca) farslarla rumluların (bizanslıların), sonra müsəlmanlarla rumluların (bizanslıların), sonra müsəlmanlarla xaçlıların, sonra isə osmanlılarla avropalıların arasında baş verən mübarizəni misal çəkmək olar. Sonra isə bu cəngin axırncı dönəmləri şərqlə münasibətlər zəminində qərbin Asiya, Afrika ilə əlaqələri müstəvisində davam etdi ki, bu əlaqələrdə qərb Avropa və Amerika təmsil olundu¹.

Şərqşünaslıq termininin ilkin mənası üzərində belə dayanmağımız mümkündür. O da şərqə tələb etməkdir. Hansı ki, bu Asiya və Afrikadır, bu tələb isə Qərb tərəfindən baş verir ki, o, Avropa və Amerikadır. Lakin bu (şərqə) tələb etmək hansı növdəndir?

O kəslər ki bu tələbə (şərqə) "tanımaq" bucağından baxıblar, onlar belə deyiblər: "Şərqşünaslıq, qərblilərin Şərq dünyasını tanımasıdır". Yaxud da: "Qərblilərin şərqə araşdırmağa və ya şərq üzrə ixtisaslaşmağa yönəlməsidir". O kəslər ki bu tələbə "siyasət" bucağından baxıblar, onlar belə deyiblər: "Şərqşünaslıq, qərblilərin şərqə tanımaq və onun üzərində hökmranlıq etmək cəhdləridir və yaxud da o, şərq üzərində hökmranlıq etmək üçün qərblilərin metodudur".

Son olaraq, mən etiqad edirəm ki, "şərqşünaslıq" terminini idrak etməyə kömək edəcək amil şərqşünasların əsərləridir. Məlum olduğu kimi şərqşünaslar öz araşdırmalarında və maraq göstərdikləri sahələrdə əsasən şərq məsələlərindən olan müəyyən bir məsələni ələ alıblar ki, o da İslam və ərəbşünaslıq mövzularıdır.

Buradan yola çıxaraq bəzi araşdırmaçılar hesab ediblər ki, şərqşünaslığın iki anlamı var, biri ümumidir, bununla ərəblərin və müsəlmanların mədəniyyətinə toxunan bütün qərb araşdırmaları qəsd edilir. Xüsusən də, o araşdırmalar ki, məzmun

---

¹ Muhəmməd Muhəmməd Hüseyn. "İslam və Qərb mədəniyyəti". 1-ci nəşr. əl-İrşad nəşriyyatı. Beyrut. 1949.

dəyişikliyinə yol verilmiş və (qəsdli şəkildə) qaralama cəhdləri ilə vəsf edilmişdir. Xüsusi və ya akademik anlama gəldikdə isə, bununla qərblilərin bütün aspektlərdən - dini, iqtisadi, siyasi, ictimai və s - şərqə araşdırması qəsd edilir ¹.

Şərqsünasların İslamı, onun mədəniyyətini və irsini ələ aldıkları araşdırmalarında və yazılarında izlədikləri düşmən xarakterindən dolayı, həmçinin, İslami düşüncəyə qarşı edilən aşağılama nəticəsində bir çox məfhumların saxtalaşdırılması və mahiyyətinin çirkin göstərilməsindən dolayı - hansı ki, şərqsünaslıq bütün bunların başlıca səbəblərindən biri olmuşdur - bunlardan dolayı, "şərqsünaslıq" və "şərqsünaslar" termini öz dininə, irsinə və ümmətinə qarşı qeyrəti olan hər kəsə görə böyük həssaslıqla yanaşılan bir mövzuya çevrilmişdir. Bu aspektdən yanaşıldığı zaman bu cür (şərqsünaslıq üzrə) araşdırmalar, xüsusən də, öyrənənlərin insaflı olmaları üçün daha diqqətli olmağı vacib edən bir qatılım növünə çevrilmişdir. Necə ki, dünyanın bir çox yerlərində müasir İslami oyanışın baş verməsi, gənclərin dini elmləri öyrənməyə yönəlməsi və İslamın mötəbər mədəniyyətinə doğru bir açılımin olması müsəlmanların şərqsünasların əsərlərinə və İslamı çirkin göstərən araşdırmalarına yönəlmələrinin təhlükəsinə diqqət yetirmələrində böyük ölçüdə rol oynamışdır. Bütün bunlardan əlavə, "şərqsünaslıq" və "şərqsünaslar" müasir İslam aləmində öz etibarlarını itirdilər. Beləcə, bu termin özüylə birgə şiddətli antipatiya meydana gətirdi. Hansı ki, bununla birgə "şərqsünas" özünün söykəndiyi vəzifəsini də itirmiş oldu. Bu səbəb qərblilərin "şərqsünaslıq" və "şərqsünas" terminlərinin istifadəsini geri çəkmələrinə və bu termini formal olaraq fərqli, məzmun etibarilə isə eyni olan başqa bir terminlə əvəzlənməsinə sövq edilməsində mühüm rol oynadı. Bu da qeyd edilən antipatiyadan qaçmaq üçün edildi. Bu yeni termin isə belədir: "Orta Şərq bilicisi". Bu, şərqsünas ləfzinin sinonimidir, "Orta Şərq araşdırmaları" ləfzi isə "şərqsünaslıq" ləfzinin sinonimidir. Beləcə XX əsrin ikinci yarısından etibarən

---

¹ Muhəmməd Fəthullah əz-Ziyadi. "İslamın yayılması və şərqsünasların buna qarşı mövqeyi məsələsi". "əl-Minşə`ətul-Ammə" nəşriyyatı. 1-ci nəşr. 1983. Oktyabr ayı.

yeni terminin istifadəsi yayılmağa başladı. Ələxsus da, müxtəlif sahələrdə bu mütəxəssislərin hazırlanması üzrə çoxsaylı mərkəzlərin yayıldığı ABŞ-ı qeyd etmək olar ¹.

Budur, mənbələr göstərir ki, "şərqsünas" kəlməsi ilk dəfə 1630-cu ildə şərq kilsələrindən birində kilsə üzvü tərəfindən istifadə edilmişdir. 1690-cı ildə Samuel Klark ² bəzi şərq dillərini öyrəndikdən sonra özünü mühüm şərqsünas kimi vəsf etmişdi ³.

Sonra isə bu kəlmə 1779-cu ildə ingilis dili lüğətinə daxil olmuş, sonra isə 1838-ci ildə Fransız akademik lüğətinə daxil edilmişdir ⁴.

Qərbşünaslıq və Qərbşünas

Olduqca aydın bir məsələdir ki, əgər şərqsünaslıq varsa, hansısa bir insan soruşa bilər ki, bəs qərbşünaslıq da varmı və onun mənası nədir? Buna cavab olaraq deyirik: Qərbşünaslığın tamamilə şərqsünaslığa müqabil bir məna ehtiva etməsi gərəkir. O zaman o, şərqililərin qərbi araşdırmağa yönəlməsi və yaxud da o, şərqililərin qərbin dilləri, elmləri, mədəniyyətləri yönündə ixtisaslaşmalarıdır. Buna əsasən də, "qərbşünas", qərb elmlərindən biri üzrə ixtisaslaşan hər bir şərqli olacaqdır.

---

¹ Eduard Səid. "İslamın örtülməsi". Səmirə Xurinin tərcüməsi. "Ərəb araşdırmaları" mərkəzi. Beyrut 1983. səh. 49 və ondan sonrası.

² **Samuel Klark**: İngilis şərqsünasıdır. 1625-ci ildə doğulmuş, 1669-cu ildə vəfat etmişdir. O, Oksford universitetindən məzun olmuş, eyni universitetin nəşriyyat evinə müdir təyin edilmişdir. Özündən sonra azsaylı, nadir işlər qoyub getmişdir. Bunlardan biri də "Ərəb dilini daşıyan məntəqələrin lüğəti"dir. Bax: Aqiqi. "Şərqsünaslar". 2-ci cild. səh. 466.

³ Arberry. "Britaniyalı şərqsünaslar". Dr. Muhəmməd Nuveyhinin tərcüməsi. London. 1946. səh. 8.

⁴ Dr. Əhməd İsmayiloviç. "Şərqsünaslıq fəlsəfəsi və onun müasir Ərəb ədəbiyyatına təsiri". "Maarif" nəşriyyat evi, Misir. Rodnison dan nəqlle. Avropada İslam dünyasının görkəmi.

Amma qərbşünaslığın (bu mənada) şərqsünaslığa uyğun şəkildə real hadisə olması indiyə kimi şərqdə düşüncə həyatının gedişatında şahid olmadığımız bir məsələdir. Buna görə də bəzi araşdırmaçılar bunu təmənna edərək demişlər:

"Arzu edirəm ki, onların şərqi öyrəndiyi kimi biz də qərbi öyrənək. Arzu edirəm ki, kaş onların gördüyü (faydalı) işləri, vəsfilə seçilən ixtiraları ərəb dilinə nəql edəydik və bunları onların öz dilində öyrənməklə kifayətlənməyəydik. Əgər belə edə bilsək, ərəb dilini zənginləşdirər, yeni yetişən nəslə - elmlərdə və sənət sahələrində dərinləşməklə yanaşı – müxtəlif müasir mədəniyyətlərin təcrübələrindən götürməklə dəstək verərdik" ¹.

Əgər biz qərbşünaslığın mövcudluğunu inkar etsək, bizim bundan qəsdimiz şərqsünaslığın müqabili ola biləcək müsbət mənada olan "qərbşünaslıq" olacaqdır. Mənfi mənada olan qərbşünaslığın mövcudluğunu isə kimsə inkar edə bilməz, hansı ki, bu "qərbşünaslıq" şərqsünaslığın buraxdığı izlərdən (təsirlərdən) biridir; Bu ona görədir ki, şərqlilərin psixologiyasında bir naqislik kompleksi var, bu da onlara qərblilərin üstünlüyünü və yüksək məqama malik olmalarını - aldadıcı bir şəkildə - gözəl göstərmiş, onlar da qərbliləri əxlaqi və yaşayış tərzlərində təqlid etməyə sürüklənmişlər. Yəni həyatın elmi olmayan və bəsit məsələlərində bu təqlidi ediblər. Paltar, yemək, içmək, qərbin adət və ənənələri, bütün bunlar – istəsək də, istəməsək də - bizi dəyişmək üçün gündəlik həyatımıza sirayət edərək qərbdən gələn (və qərbli olan), həyatımızda dəyəri olmayan hər şeyi kor-koranə təqlid etməyə düçar etmişdir. Buna görə də bu cür düşüncə bizi (dünyəvi inkişafda) yeniliklər etməyə, ortaya bir şeylər çıxarmağa, kəşflər etməyə yönləndirən hər bir şey haqqında düşünməkdən uzaqlaşdırmaq üçündür. Halbuki onlar bizim irsimizə və mədəniyyətimizə bu cür yanaşmaqla kifayətlənməmişdilər.

¹ Öncəki mənbə. səh. 35.

Ərəbşünaslıq və Ərəbşünas

Ərəbşünaslıq şərqşünaslığın şöbələrindən biridir ki, bəzi qərbli araşdırmaçıların məhz ərəblərə aid məsələləri öyrənmək üçün ixtisaslaşdıqları axır zamanlarda ortaya çıxmışdır. Ola bilsin ki, bu termin şərqli olsa belə, ərəb araşdırmaçılığı və onunla əlaqəli olan elmlər, bilgiler üzrə ixtisaslaşan, ərəb olmayan hər bir araşdırmaçını ehtiva etsin. Məsələn, yaponiyalı biri ola bilsin ki, ərəbşünas olsun, lakin o, şərqşünas hesab edilə bilməz. Çünki o, məntəqə etibarilə şərqlidir. Yalnız bu mövzuda dini əsas götürən ümumi tərif üzərinə yaxınlaşmaq istisnadır. Başqa misalların da bu cür müqayisə edilməsi mümkündür.

Ərəbşünaslıq keçmişdən - 1100-1500-cü miladi illər arasında - Əndəlüs (İslam) mədəniyyətinin çiçəkləndiyi zamandan bəri Avropada bilinən bir mərhələdir. Bu tarix "Avropa ərəbşünaslığı" əsri olaraq bilinir. Bu əsrin nişanələri avropalıların ərəb dilini, onun ədəblərini öyrənməyə və ərəblərə aid olan hər bir şeyə maraqla yönəlmələrində təmsil edilmişdir. Hətta Qurtubalı xristianlardan biri bunu bu sözlərlə (tarixə) yazmışdır:

"Mənim din qardaşlarım ərəb şeiri və hekayələrini oxumaqdan böyük bir ləzzət duyurlar. Onlar müsəlmanlardan din əhli olanların və fəlsəfəçilərin məzhəblərini öyrənməyə üz tuturlar. Onlar bunu onlara cavab və rədd vermək üçün deyil, yalnız doğru və gözəl ərəb metodu öyrənmək üçün edirlər. Hal-hazırda müqəddəs incillərə latınca yazılmış şərhləri din xadimlərindən başqa kim oxuyur? Din xadimlərindən başqa kim peyğəmbər və elçilərdən qalan irs ilə maraqlanır və ya həvarilərin yazdılarını öyrənməklə məşğuldur? Nə xoşdur ki, bacarıqlı xristian gəncləri bu gün yalnız ərəb dili və onun ədəblərini bilir, buna inanır və həvəslə yönəlirlər. Onlar ərəbcə kitabları toplamaq üçün küllü miqdarda pullar xərcləyir, hər yerdə yüksək səslə deyirlər ki, bu ədəblər həqiqətən də təqdirə layiqdir. Əgər onlara xristian kitabları haqqında danışsan, sənə aşağılayıcı tərzdə cavab verib deyirlər ki, bu kitablar diqqət göstərilməyə layiq deyillər. Bu

necə də ağırlı bir haldır ki, xristianlar artıq öz dillərini də unudublar. Onlardan minlərlə adamın içindən az qala öz dostuna düzgün şəkildə, səhvsiz məktub yazmağı bacaran adam tapılmasın, amma ərəb dilində yazmağa gəldikdə sən onların içində çoxsaylı adamları düzgün, səriştəli şəkildə yazmağı bacardıqlarını görərsən, hətta (onlardan bəzilərinin) ərəb dilində ərəblərin özlərindən – gözəl və səriştəli - daha yaxşı şeir yazmağı bacardıqlarını görərsən" ¹.

Bu, zamanın dövr etməsidir. Vaxtilə ərəbşünaslığın zamanı idi, indi isə qərbşünaslığın zamanıdır. Yazının uzunluğuna baxmayaraq, onu qəsdli olaraq tam şəkildə verməli oldum. Çünki bu, əcnəbi dillərdə cildlərlə kitablar oxuyan bir çox intellektual şəxslərin halına tamamilə uyğun gəlir, lakin görürsən ki, onlar öz dillərində bir səhifəni səhvsiz, düzgün oxumağı bacarmırlar. Sonda ərəbşünaslardan (bəzi) misallar verək: Umberto Rizzitano², "Palermo" universitetində ərəb dili və ədəbiyyatı üzrə italiyan müəllimidir³. Emilyo Qarsiya Qomez, Dəməşqdə, Bağdadda və

---

¹ Dr. Əhməd İsmayiloviç. "Şərşünaslığın fəlsəfəsi". Səh. 67.

² **Rizzitano Umberto** (1913-1980): O, Misir və İtaliyada ərəb dilini öyrənən ərəbşünasdır. "Ayn Şəms" universitetində müəllim olaraq çalışmış, sonra isə Palermo universitetində müəllim olaraq çalışmışdır. O, Ərəb mədəniyyəti haqqında çoxlu araşdırmalar yazmış, özündən sonra bir çox əsərlər qoyub getmişdir. Onlardan bəziləri bunlardır: "Ərəb ləhcəsində şərh edilmiş İtaliya qaydaları", "Dilin mədəniləşməsi və ümumi dil xətaləri haqqında yazılmış kitablara dolğun fəhrislərin qoyulması" kitabı İtaliyanın Təsil nazirliyinin maddi dəstəyilə müasir Ərəb ədəbiyyatı tərcümə edilmişdir. (Bax: "Şərşünaslar". Aqiqi. 1/401).

³ **Emilyo Qarsiya Qomez**: 1905-ci ildə Madriddə anadan olmuş, 1926-cı ildə orada məzun olmuşdur. O, bir çox vəzifələrdə çalışmışdır. Bunlardan: "Madrid" və "Qranada" universitetlərində müəllimlik etməsi, Madriddəki Ərəb dili təlimi məktəbinin müdiri olması, Dəməşqdəki Ərəb elmi akademiyasına üzv seçilməsi, "Şərş-Qərb Mədəniyyətləri Müşavirə Komitəsi"nin rəhbəri seçilməsini qeyd etmək olar. O ən məşhur ispan ərəbşünaslardan biridir. Bu onun özündən sonra qoyduğu çoxsaylı əsərlərə görədir, bunlardan onun doktorantura işi olan "İbn Tufeyl və Qrasianın müştərək mənbəsi", "İskəndər əfsanəsindəki ərəbcə mətn", "Əndəlüslülərin yaxşı cəhətlərinə işarə"

Qahirədə ərəb dili mərkəzlərinə göndərilmiş ispaniyalı xüsusi müxbir olmuşdur. Ərəb dili və rəvayət edilmiş ərəb dili ləhcələri üzrə mütəxəssis Fişer (Fisher) ¹ və başqaları da çoxdur.

---

adlı kitabı da var. Taha Hüseyin, Tövfiq Həkim və başqalarının çoxlu sayda əsərlərini ispan dilinə tərcümə etmişdir. Məşhur şərqşünas Provençal Levinin yoldaşları haqqında bir çox mühüm işləri tərcümə etmiş və yaymışdır. (Onun tam tərcümeyi-halına "Şərqşünaslar" əsərində bax: 2/610-611).

¹ **Fişer Aug (Fisher):** 1865-ci ildə doğulmuşdur. Şərq dilləri üzrə, xüsusən də ərəb dili üzrə ixtisaslaşmışdı. Onun elmi dəstəyi ilə bir çox məşhur şərqşünaslar məzun olmuşlar: Gotthelf Bergstraser, Artur Şadde, Corc Qraf da onlardandır. O, Misirdəki "Dilçilik Akademiyası"na və Dəməşqdəki "Elmi Akademiya"ya üzv seçilmişdir. Özündən sonra çoxsaylı araşdırmalar və tədqiqatlar qoymuşdur. Bu işlərdən bəziləri bunlardır: "Ərəb ləhcələrində səslərin məxrəcləri", "Mənbələrlə tərtib edilmiş qədim Ərəb dili lüğəti", hansı ki, onu toplamaqda və tərtib etməkdə qırx ilə yaxın vaxtını sərf etmişdir. Müxtəlif elmlər üzrə ərəbcə əlyazmaları nəşr etmişdir. Onun tam tərcümeyi-halı üçün bax: "Şərqşünaslar". 1/770.

Şərqsünaslığın tarixi

Şərqsünaslığın həqiqi və nizamlı başlanğıcını (tarixini) bilmək mümkün deyil. Ona görə ki o təbii səylər nəticəsində əmələ gəlmiş hərəkətdir. Sonra isə çox keçmədən inkişaf edərək müxtəlif müəssisələri və kadrları olan nizamlı bir hərəkətə çevrilmişdir. Araşdırmaçılar "şərqsünaslıq" dedikdə hansı mənanın nəzərdə tutulması haqda ixtilafdan asılı olaraq şərqsünaslığın ortaya çıxmasının müəyyən vaxtı haqda da bir çox ixtilaflar etmişlər; Görəsən, o mücərrəd olaraq şərqi ziyarət etməkdirmi? Yoxsa şərq haqqında yazmaqdırmı? Xüsusən də şərq haqqında ilk vəsfedici yazılardırmı? Yoxsa edilən araşdırmanın növündən asılı olmayaraq şərqlə bağlı olan araşdırmalarda dərinliyə varmaqdır? Budur, şərqsünaslıq terminindən qəsd edilən məna haqda olan ixtilafa görə bəzi araşdırmaçılar onun yaranma tarixi haqqında geniş danışıqlar, bəziləri onun yaranmasını miladdan öncəki tarixlə əlaqələndirmiş, bəziləri isə ifratçı mövqe tutaraq şərqsünaslığın yaranma tarixini Napoleonun Misiri işğal etməsi tarixi ilə əlaqələndirmiş və qərblilərin şərqi anlamaq, şərqlə tanış olmaq üçün gördüyü bütün səyləri unutmuşlar.

Araşdırmaçıların şərqsünaslığın tarixi haqqında görüşlərini bu nöqtələrdə cəm etmək mümkündür:

1 – Bəzi araşdırmaçılar şərqsünaslığın tarixini VII əsrin axırlarına aid edirlər. Bu haqda isə bəzi xristianların – Dəməşqli İohan ¹ - İslam haqda yazılarına əsaslanırlar. Bu rəy ola bilsin ki, şərqsünaslığın ümumi məfhumuna uyğun gəlsin, amma şərqsünaslığın akademik məfhumuna uyğun gəlmir.

2 – Bir çox araşdırmaçılar hesab edirlər ki, şərqsünaslıq miladi təqvimlə X əsrdə meydana gəlmişdir. Bu, qərbli tələbələrin şərqpə (elm öyrənmək üçün) gəldikləri zaman baş vermişdi. Onların başçısı Cerbert adlı keşiş idi. O, ərəbcəni Qurtuba şəhərində öyrənmiş, sonra isə öz ölkəsinə qayıdaraq II Silvester adı altında

---

¹ O, 676 və 749-cu miladi illər arasında yaşamış, Müaviyə ibn Əbi Süfyanın vəziri olmuş Mənsur ibn Sərcunun nəvəsi idi.

"Papa" vəzifəsinə yiyələnmişdir¹.

3 – Bəziləri isə deyirlər ki, şərqsünaslıq XII əsrdə meydana gəlmişdir. Onlar buna ilk şərqsünaslıq əsərinin ortaya çıxmasını dəlil gətirirlər, həmin əsər Qurani-Kərimin ilk tərcüməsidir. Bunun kimi (bu əsrdə) ilk latınca-ərəbcə lüğət də ortaya çıxmışdır.

4 – Bəzi araşdırmaçılar belə hesab edirlər ki, şərqsünaslıq xaçlı yürüşlərinin (səlibçi yürüşləri) nəticəsi hesab edilir; Bu ona görə idi ki, bu müharibələr müsəlmanlarla xristianlar arasında dini-silahlı mübarizənin axırncı mərhələləri idi. Ola bilsin, onlar belə qənaətə gəlmişdilər ki, müsəlmanlar dinlərinə sarıldıqları müddətcə onlara hərbi yolla qalib gəlmək mümkün deyil, onlara hökmranlıq etmək və onları idarə etmək üçün sonradan "fikri müharibə" ifadəsi ilə bilinən vasitə ilə onlarla dinləri arasını ayırmaq lazımdır. Bu "fikri müharibə"nin əsas nişanələrindən biri də şərqsünaslıqdır. Bu qənaətin nəticəsi olaraq kilsə bu işi öz öhdəçiliyinə götürür, İslam dinini başa düşməyi və Ərəb dilini öyrənməyi hədəfləyən bütün səyləri himayə etməyə başlayır. Bu səylər bundan sonra inkişaf edərək Şərqsünaslıq hərəkatına çevrilmişdir.

5 - Son olaraq, bəzi araşdırmaçılar şərqsünaslığın yaranmasını XVIII əsr ilə əlaqələndirirlər. Onlar Napoleonun Misirə hücum təşkil etməsini şərqsünaslıq hərəkatının başlanğıc nöqtəsi hesab edirlər. Baxmayaraq ki, bu hərbi səfərbərlik zamanı Napoleon özüylə çap qurğusu gətizdirmiş, bəzi alim və araşdırmaçılar ona yoldaşlıq etmişdilər. Bu da bu səfərbərliyin şərqsünaslığın

---

¹ **Cerbert:** Fransalıdır, 999-cu ildə "Roma Katolik Kilsəsi"nə Papa seçilmişdir. Təhsilini tamamlamaq üçün Əndəlüsə getmiş və orada bir çox İslami-texniki elmləri öyrənmişdir. Fransaya xüsusi mizanı olan saatın və ərəb rəqəmlərinin daxil edilməsi ona nisbət edilir. Avropa dünyasında ərəb elmlərinin təsirinin artmasında onun böyük rolu olmuşdur. Necə ki, onun ərəb dilindən latın dilinə tərcümənin aktivləşməsində də böyük rolu olmuşdur. Daha ətraflı məlumat üçün "Şərqsünaslar" ensiklopediyasında onun tərcümeyi-halına müraciət etmək olar: (Dr. Əbdür-Rəhman əl-Bədəvi. Dərul-İlm lil-Mələyin. Beyrut. 1-ci nəşr. Səh.107. 1984-cü il).

başlanğıcı olması rəyinə rəvac vermişdir.

Budur, bu cür rəyləri izlədikdən və şəxsi rəyimə qayıtdıqdan sonra öncəki araşdırmaya görə çalışdım ki, şərqsünaslığın tarixini dörd mərhələyə bölmək:

Birinci mərhələ: Ərəb mədəniyyətinə bağlanmaq və ona tərəf yönəlmək.

Böyük bir düşüncə axını bu fikrə meyl edir ki, İslami fəth orduları Avropanın qapılarını döydüyü vaxtdan və Əndəlüsdə (indiki İspaniya) İslam dövlətinin bərqərar olmasından bəri şərqsünaslıq (səyləri) başlamışdır. Hansı ki, bu (hadisələr) Avropanın əvvəllər şahidi olmadığı bir reformun və mədəniyyətin əsasını qoymuş oldu. O zaman cəhalət və mədəni gerilik içində boğulan avropalılar müsəlmanların bu inkişafının və bu əzəmətli şana çatmalarının səbəblərini axtarmağa başladılar. Beləcə müsəlmanların elmlərini və dillərini öyrənməyə başladılar ki, bəlkə bununla bu yeni cərəyanın qarşısını almağa nail ola bilər və ya onların elmlərindən özlərini gerilikdən və cəhalətdən xilas etməkdə faydalı olacaq nə isə qazansınlar. Bəzi araşdırmaçılar təkidlə vurğulayırlar ki, bəzi keşişlər Əndəlüsə və digər yerlərə Avropadakı İslami mədəniyyət mərkəzlərinin çiçəklənən günlərində yönəlmiş, oraların mədrəsələrində elm öyrənmiş, müsəlmanların elmləri və mədəniyyətləri ilə mədəniləşmiş, müxtəlif elmləri öyrənmək üçün müsəlman alimlərin tələbəsi olmuşlar. Xüsusən də, Tibb, Riyaziyyat, Fəlsəfə¹ elmlərində belə olmuşdur. Onlar ərəbcə olan bəzi kitabları öz dillərinə tərcümə etməyi bacarırdılar. Bu şəxslərin ilkləri Cerbert və Petros idi².

---

¹ Müsəlmanlar fəlsəfəni əsasən yunanların fəlsəfəsini ərəbcəyə çevirməkdən əxz etmişdilər, avropalılar özlərinin itirdikləri fəlsəfi məlumatları müsəlmanlar vasitəsilə geri qaytardılar. (tərc).

² O, **Petros** əl-Muhtərəmdir (1092-1156 miladi). Fransalı rahib olmuşdur. CLUNY kilsəsinin rəhbəri idi. İlk Quran tərcüməsi də o kilsədə edilmişdi. Bu tərcümədə Petrosun aydın rolu olmuşdu. Onun bəzi əsərləri vardır. Bunlardan biri də "İslama rəddiyə" adlı kitabdır. (Daha

Ərəb mədəniyyəti mərkəzləri istiqamətinə bu fərdi yönəlmələrlə yanaşı, fransız, ingilis və digər tələbələrin heyətində təmsil olunan – özündə çoxsaylı elm və mərifət tələbələrini birləşdirən - kütləvi yönəlmələr də var idi.

Ərəb mədəniyyət tərzinin Avropaya nəql edilməsində tək cə elmi heyətlərin təsiri olmamışdı. Bununla yanaşı diplomatik heyətlər və səfirliklər Əndəlüs xəlifələrinin zamanında bu işdə bir təməl rolunu oynamışdılar. Xüsusən də, Əbdürrəhman əd-Dəxil¹ və ən-Nasir² və digərlərinin zamanında bu baş vermişdi. Bu səfirlik və heyətlər özüylə birgə böyük maddi və mənəvi gəlir hasil edərək qərblilərin bu mədəniyyətə bağlanmasına və bu mədəniyyətdən faydalanmaq üçün onlara tərəf yönəlməsinə gətirib çıxardı. Bəzi qərblilərin ərəb dilini öyrənmələri onlarda ərəbcə kitabların tərcümə edilməsinə zəruri rəğbət yaranmasına rəvac verdi. Buna görə də kilsənin dəstəyi və təhriki ilə böyük, irimiqyaslı elmi sərəvətlər Avropaya nəql edildi və bu (elmi) sərəvətlərin tərcümə edilməsinə başlandı. Bu tərcümələr tərcümə hərəkatının əsasına çevrilərək Avropa mədəniyyətinin inkişafına təkan verdi. Bu mərhələ 1130-cu ildə - I Reymondun³ əliylə - tərcüməçilərin mərkəzinin inşa edilməsilə seçimişdir. Bu mərkəz müxtəlif elmlərdə kitabların orjinallarının nəql edilməsinə

ətraflı bax: dr. Əbdürrəhman Bədəvinin "Şərqişünaslar ensiklopediyası". səh. 68).

- ¹ **Əbdürrəhman əd-Dəxil:** O, Əbdürrəhman ibn Muhəmməd ibn Abdullah ibn Əbdürrəhman ibn il-Həkəm ər-Rabdi ibn Hişam ibn Əbdürrəhman əd-Dəxildir (277-350 hicri/890-961 miladi). Əndəlüsdəki Əməvi dövlətinin adamlarından ilk dəfə "xəlifə" ləqəbiylə ləqəblənmiş şəxs olmuşdur. Hakimiyyətdə şiddət və qərarlılığı ilə tanınmışdı. İşləri qaydasına salmış, fəthlər etmiş, şəhərlər bina etmişdi. Zəhra şəhəri və onun məşhur sarayı da onun inşa etdiyi yerlərdən idi. əz-Zərkəli. əl-Ələm. 4-cü cild, 13-cü nəşr. səh. 99-100).
- ² **Əbdürrəhman ən-Nasir:** O, Əbdürrəhman ibn Muhəmməd ibn Əbdülməlik ibn Əbdürrəhman ən-Nasir əl-Əməvidir (368-408 hicri / 978-1018 miladi). Əndəlüsün əmirlərindən biri olmuşdur. Qurtubada yaşamışdır. Ona beyət edilmiş, "əl-Mürtəza" ləqəbini götürmüş, təqva və yaxşılıq ilə şöhrət qazanmışdı.
- ³ **Birinci Reymond:** Onun tərcümeyi-halını əldə edə bilmədim (müəllif).

töhfələr verdi, həmçinin də 1143-cü ildə Qurani-Kərimin latıncaya ilk tərcüməsinin Herman¹ adlanan ingilis keşişin əliylə ortaya çıxması ilə fərqləndi.

İkincisi: Səlib (xaçlı) yürüşlərindən sonrakı mərhələ:

Əvvəldə danışmışdım ki, bəzi araşdırmaçılar şərqsünaslığı səlib (xaçlı) yürüşlərinin nəticələrindən bir kimi hesab etmişdilər. Səbəb bu idi ki, bu müharibələr müsəlmanların avropalılardan mədəni cəhətdən üstün olduğunu, imanlarının möhkəmliyinin onların qələbəsinə səvq etdiyini, bu qələbəyə yardım etdiyini, döyüşlərdə onların yüksək əxlaqlarının düşmənlərinə qarşı qərəzliliyə doğru dəyişmədiyini isbat etdi. Necə ki, avropalılar müsəlmanların bu parlaq durumlarını öz xalqlarına nəql etmişlər. Bu da xristian liderlərində və kilsə başçılarında dini təəssübkeşlik ruhunun artmasında bir səbəb kimi kifayət edirdi. Onlar müsəlmanlarla mübarizənin ən güclü yolunun müsəlmanların mədəniyyətindən çox ciddi faydalanmağa və yaxud da bu mədəniyyətə mənfi təsir göstərmək yoluyla onu darmadağın etməyə çalışmağa diqqət göstərməkdə görürdülər. Bu diqqətin göstəricilərindən:

1 – Bir çox Avropa ölkələrində Ərəb məktəbləri və institutları inşa etmək.

2 – 1311-ci ildə baş tutan "Afina" toplantısında Avropanın paytaxt şəhərlərində - Paris, Oksford, Boloniya və s. – ərəb dili və Şərq dərslərinin təşkil edilməsi. Bu dərslər deyilən yerlər Qərb universitetlərində sonradan şərq araşdırmaları mərkəzlərinə çevrildi.

3 – Kilsələrin latın dilinə tərcümə edilmiş kitabların öyrənilməsinə yönəlməsi, bu tərcümə edilmiş kitabları araşdırmağa rəğbətləndirməsi və bu işə diqqət ayrılması.

---

¹ **Herman:** Onun tərcüməyi-halını əldə edə bilmədim (müəllif).

4 – Ərəbcə kitabların Qərb universitetlərinə etimad edilən mənbələr kimi daxil olması.

5 – Tərcümə hərəkatına rəğbətləndirmənin - xüsusən də, kitab çapının ortaya çıxmasından sonra – artması.

6 – İslam irsinin xəzinələrinin toplanmasına diqqət göstərilməsi və bu irsin bütün mümkün yollarla Avropaya daşınması.

Üçüncüsü: Fəli intizam mərhələsi:

Bu mərhələ şərqşünaslıq tarixinin ən mühüm mərhələlərindən biri hesab edilir. Bu ona görə idi ki, qərbin şərqlə maraqlanmasında təhlükəli bir dəyişiklik müşahidə edilmişdi. Şərqşünaslıq elmi təhrik, dəstək və planlama baxımından kilsənin himayəsi altında olduqdan sonra, şərqşünasların çalışmalarına himayə və planlama işində Avropa müstəmləkəçiliyi kilsənin yerini tutdu. Bu da avropalıların Şərq dünyasını Avropa müstəmləkəçiliyinə tabe etdirməyə başlanğıc kimi yardımçı olacaq şərqşünaslıq araşdırmalarına şiddətli ehtiyacın olduğunu görmələrindən sonra baş verdi. Eyni zamanda bu araşdırmalar müxtəlif ölkələrin daxilində şərqşünaslığın dayaqlarını möhkəmləndirməsinə yardımçı olacaqdı. Bu dəyişikliyin baş verməsi üçün Qərb idarəçiliyi Şərqə hökmranlığına yardım etməsini hədəfləyərək şərqşünaslığın ortaya çıxmasına təsir etdi. Bunun nəticəsi olaraq da bu mərhələdə şərqşünasların sıx aktivliyi müşahidə olundu ki, bunun da əsas göstəriciləri aşağıdakılardır:

1 – Dünyanın müxtəlif yerlərində, müxtəlif dillərdə və müxtəlif sahələrdə bir çox jurnalların dərc edilməsi.

2 – 1783-cü ildən etibarən istər dünya miqyasında, istər də bölgəsel miqyasda konfransların keçirilməsinə başlandı. Məsələn, 1849-cu ildə baş tutan "Alman şərqşünaslarının konfransı", bunun kimi "Oksford konfransı", hansı ki, özündə iyirmi beş ölkəni,

səksən beş universiteti, altmış doqquz elmi cəmiyyəti birləşdirmişdi və bütün bunları da doqquz yüz alim təmsil edirdi¹.

3 – Qərbin müstəmləkəçilik hərəkatı şərqşünaslara İslam aləminin irsindən xeyli mühüm bir hissəni əlyazmalar, tarixi sənədlər təmsalında böyük bir fürsət olaraq verdi. Hətta "Eskorial", "Leyden" kitabxanaları və "Britaniya" muzeyi və s. yerlər ərəb ağlının müxtəlif elmlər üzrə yazdığı ən nəfis və ən nadir kitabları ilə doldu.

4 – Həmçinin, bu mərhələ şərqşünaslıq hərəkatına edilən maddi dəstəkdə seçilən bir inkişaf olmasıyla müşahidə olundu ki, bu da şərqşünaslıq fəaliyyətinin artmasına və aktivlik arealının genişlənməsinə təsir etdi.

5 – Həmçinin, bu mərhələnin xarakterik xüsusiyyətlərindən biri də müstəmləkələr və şərqşünasların xarici işlər nazirlikləri ilə sıx bağlılığının olmasıdır. O baxımdan ki, onlar (şərqşünaslar) bu nazirliklərdə müşavirlər, səfirlər və elçilər olaraq çalışmışdılar. Bu sahədə çəkiləsi adlar sayılacaq olanlardan çoxdur².

6 – Həmçinin, bu mərhələ şərqşünasların kitab tələf etməsi hərəkatında böyük bir genişlənmə ilə müşayiət olundu. Nəşriyyat evləri müxtəlif sahələrdə minlərlə şərqşünaslıq kitablarını nəşr etdi. Bu işə müxtəlif araşdırma sahələrində Qərb müstəmləkəçiliyinin İslam aləminə açılmasının nəticəsi idi. Əgər şərqşünaslıq olmasaydı, bunlar da olmazdı.

Dördüncüsü: II Dünya müharibəsindən sonrakı mərhələ:

Bu mərhələ özündən öncəki mərhələnin uzantısı hesab edilir. O baxımdan ki, qərbin siyasi dairələri tərəfindən dəstək verilən şərqşünaslığın fəaliyyəti davamlı olaraq artdı və genişləndi. Kitab tələfləri, konfranslar artdı, şərqşünaslar üçün böyük maddi və

¹ Nəzir Həmdan. "Fikri müharibə haqqında". (ərəbcə). səh. 258.

² Bax: Nəcib əl-Aqıqi. "Şərqşünaslar" kitabı. (ərəbcə).

texniki imkanlar ərsəyə gəldi. Bu da şərqşünaslıq hərəkatının sayına və məkanına görə - əhatə etməyin mümkün olmayacağı qədər – genişlənməsinin səbəbi idi. Bu mərhələyə xüsusi formada edilən mülahizələrdən:

1 – Fərdi müstəvidə şərqşünaslıq sahəsinə sərf olunan səylərin aşağı düşməsi; Bu mərhələdə keçmiş şərqşünas nəslindən olan növ ortaya çıxmır, ələxsus da (çalışqan) alman şərqşünaslar, hansı ki, onlardan biri ömrünü hansısa əlyazmanın təhqiqi və ya hansısa lüğətin yazılmasına və ya hansısa elmlərdən birinin mənbələrinin mündəricatının hazırlanmasına həsr edirdi. Bu mərhələni isə cüzi, məhdud əhatəli, dəqiq ixtisas xarakterli araşdırmaların əvəz etməsi müşahidə edilir.

2 – Həmçinin, bu mərhələdə - ola bilsin ki, əvvəlki mərhələlərdə də bu hal mövcud olub – şərqşünaslıq yazılarının formasında dəyişikliklər olub, şərqşünaslığın İslama açıq şəkildə hücumu və ərəbləri aşağılamaları və s. mənfi cəhətləri əvvəllər olduğu kimi problem hesab edilmirdi. Ona görə də (bu mərhələdə) üstüörtülü, ikibaşlı atmacalar, mənalı çevirərək sataşmaq və yanlış qənaətlərə gəlmək şərqşünaslıq araşdırmalarının ümumi xarakterinə çevrilmişdi. Bu da Ərəb düşüncə mərkəzlərində yeni bir fikrin sirkulyasiya edilməsinə gətirib çıxardı ki, guya "şərqşünaslıq artıq əvvəllər olduğu kimi deyil, artıq şərqşünaslıq elmiliyə və mövzudan kənara çıxmamağa meyillənmiş, bu sahədə dini təhriklər – hansı ki, onları dinə qarşı təhrik edirdi – artıq aradan qalxmışdır. Ona görə də şərqşünaslar da gərək şərqşünaslar haqqında olan keçmiş həssasiyyətlərini tərk etsinlər, onların mövzudan kənara çıxmayan elmi-bitərəf əsaslı, yeni ruhda olan araşdırmalarını qəbul etsinlər".

Necə ki, biz bunun doğrudan da baş verməsini təmənnə edərdik. Belə bir hal olsaydı, biz dialoq, gözəl şəkildə mübahisə, qarşılıqlı mədəni əvəzlənmənin təsdiqi, xalqların insanlığına, əqidələrinə və adətlərinə ehtiram əsrinə daxil olardıq. Lakin bu mərhələnin liderlərinə elmi bir baxış bu təkrarlanan iddiaların hamısının batıl və əsassız olmasının bizə aydın olması üçün

kifayət edir. Bunlara misal olaraq Qoldziherin¹, Broklemanın², Bernard Luisin³, Nur Andreyanın⁴, Massinqnonun⁵ və Leone

¹ **İqnaz Qoldziher** (1850-1921): Macarıstanlı yəhudi şərqşünas. Budapeşt universitetində müəllim olaraq çalışmış və orada vəfat etmişdir. Vəfatından sonra onun kitabxanası Fələstindəki İbri (yəhudi) universitetinə hədiyyə edilmişdir. O, sağlığında bəzi Ərəb ölkələrinə səyahət etmiş, oranın alimləri ilə tanış olmuşdur. Bunlardan biri də şeyx Tahir əl-Cəzairi idi. Qoldziher Qərbdə İslam araşdırmalarının başçısı hesab edilirdi. Onun araşdırmaları və kitabları İslam araşdırmaları sahəsində qərbli araşdırmaçıların bir çoxunun əsas mənbələrindən hesab edilir. O, özündən sonra çoxlu işlər qoyub getmişdir. Misal üçün, bunlardan iki tərcüməçinin iki kitabı: "İslamda əqidə və şəriət" və "İslami təfsir məzhəbləri"ni qeyd etmək olar. O, bəzi əsərləri də tərcümə etmişdir, bunlardan Tahir əl-Cəzairinin "Tövcihun-Nazar ilə İlmil-Əsər" kitabını misal çəkmək olar. Bəzi əlyazmaları isə təhqiq etmişdir, bunlardan Qəzalinin "Fədaihlül-Batiniyyə" əsərini misal çəkmək olar. (əl-Ələm. 1/80).

² **Karl Brokleman** (1868 - 1956): Almaniyalı böyük şərqşünas. Şərq dillərinə, xüsusilə də ərəb dilinə diqqət yetirmişdir. Məşhur müəllifinin ərəbcə yazdığı "Ərəb ədəbiyyatının tarixi" kitabının dağınıq formadan toplanmasını mükəmməl şəkildə yerinə yetirmişdir. Bu elə bir kitab idi ki, kitabların müqəddimələrində qeyd olunduğu kimi, tərcüməsinin tamamlanmamasına baxmayaraq, araşdırmaçıları onu əldə etməyə çalışırdılar. O, həmçinin Sıryani dilinə də xüsusi diqqət yetirmiş, 1995-ci ildə sıryanicə lüğəti nəşr etmişdir. Türk dilində də bir neçə qiymətli kitabı tərcümə etmişdir. Onun İslam tarixi haqqında da araşdırmaları var. Bu kitabların ən məşhurlarından biri "İslam xalqlarının tarixi"dir. (Əbdür-Rəhman Bədəvi. "Şərqşünaslar ensiklopediyası". səh. 57).

³ **Bernard Luis**: 1916-cı ildə anadan olmuşdur. "London" və "Paris" universitetlərindən məzun olmuşdur. Sonra "London" universitetində asistent, sonra isə "Kaliforniya" universitetində müəllim olaraq təyin edilmiş, Britaniya xarici işlər nazirliyində çalışmaq üçün ona vəzifə verilmişdi. Bu da onun siyasi rolunun olduğunu göstərir. Özündən sonra bir çox araşdırmalar qoyub getmişdir. Bu araşdırmaların başında "Üsulul-İsməiliyyin vəl-İsməiliyyə" adlı kitabdır. Həmçinin, ingilislərin Ərəb elmlərinə göstərdiyi diqqət haqqında araşdırmalarını da buna aid etmək olar. Həmçinin "Tarixdə Qərb" əsərini dr. Nəbih Faris və dr. Muhəmməd Yusif tərcümə etmişlər. (Bax: Şərqşünaslar. 2/561).

⁴ **Nur Andrey**. Onun tərcüməyi-halını əldə edə bilmədim (müəllif).

⁵ **Massinqnon** (1883-1962): Fransız şərqşünas. O, bir çox Ərəb ölkələrini gəzib dolaşmış, onların universitetlərində dərs demiş və bir çox Ərəb

Keytaninin¹, Dozyinin² və bir çoxlarının kitablarını göstərmək olar.

3 – Bu mərhələdə sionistlərin şərqsünaslıq hərəkatından istifadə etməyə başlamaları və şərqsünaslığı sionizmin maraqlarına xidmət üçün istifadə etmələri müşahidə edilmişdi³.

---

elmi mərkəzlərində üzvlük əldə etmişdir. O, bir çox elmi vəzifələrdə çalışmış, həmçinin bir çox elmi jurnalların nəşrə hazırlanmasına nəzarət etmişdir. Bu jurnallardan biri də "İslam aləmi" jurnalıdır. O, Həllac haqqında ixtisaslaşmışdı. Həm də sufilik haqqında şərqsünaslıq araşdırmalarının lideri hesab olunur. Tərəfdarları və izləyiciləri onun haqqında "Massiqnondan seçmələr" adlı kitab nəşr etmişlər. Həmçinin, onun haqqında Qahirədə "Massiqnonun xatırlanması" adlı başqa bir kitab nəşr edilmişdir. (Bax: Şərqsünaslar. 1/288).

¹ **Leone Keytani** (1869 - 1926): İtaliyalı şərqsünas və tarixçidir. Şərqə çoxlu səfərlər etmiş və böyük bir kitabxana toplamışdır. O, yeddi dil bilirdi və bu dillərdən biri də Ərəb dilidir. O, ən məşhur italyan şərqsünaslardan biri hesab edilir. Onun şöhrəti "İslam onillikləri" adlı məşhur kitabına qayıdır. O, çoxlu sayda Əndəlüs (indiki İspaniya ərazisində mövcud olmuş İslam dövləti) alimləri və ədəbiyyatçılarının tərcümeyi-halını yazmışdır. Bu tərcümeyi-halları isə ispan şərqsünası Ribera toplamışdır. O, bəzi əlyazmaları təhqiq etmişdir. Bunlardan, Məskveyhin "Təracümul-Uməm" kitabını qeyd etmək olar. (Bax: əl-Ələm. 2/118).

² **Reinhart Dozy** (1820:1883): Fransa əsilli hollandiya şərqsünası. Leyden şəhərində doğulmuş və orada da vəfat etmişdir. Bu şəhərin universitetində otuz ilə yaxın müddətdə dərs demiş, bir çox dillərə diqqət yetirmiş, ərəb dili üzrə isə ixtisaslaşmışdır. Bir çox Ərəb dili mərkəzlərinə üzvlük əldə etmişdir. Özündən sonra bir çox işlər qoyub getmişdir. Bunlardan: "SUPPLMENT AUX DICTIONNAIRES ARABES" adlandırdığı ərəbcə lüğəti, "Müsəlmanların İspaniyadakı tarixi" əsərini və "Ərəb dili kökənli ispan və portuqal sözləri" və s. məşhur elmi əsərləri misal çəkmək olar.

³ Bütün keçənlərə bax: "İslamın yayılması məsələsi və şərqsünasların buna qarşı mövqeyi". Muhəmməd Fəthullah əz-Ziyadi. "əl-Mənşə'ətul-Ammə" nəşriyyatı..

Şərqsünaslığa təhrik edən amillər, keçmiş və yenilənən hədəflər.

Şərqlə qərbin əlaqəsi haqqında araşdırma edən araşdırmaçı və mütəfəkkirlərin zehinlərində daima tərəddüd edən bir sual var: "Qərblilərin şərqlə ehtimam göstərməsindəki hədəf nədir?" Araşdırmalarında onlarla dildən istifadə edirlər, bu cür araşdırmalara dəstək vermək üçün ölkələr öz büdcəsindən mühüm həcmdə pullar ayırır, yüzlərlə müəssisə və universitetlər bu araşdırmaları himayə edir və yardım qapılarını açır ki, bütün bunlar qərb mədəniyyətinin onlar (şərqlilər) haqqında araşdırması üçün edilir. Buradan da sualın şaxələri çoxalır: görəsən, bütün millətlər avropalıların ərəb mədəniyyəti ilə maraqlandığı qədər bir-birinin mədəniyyəti ilə maraqlanıblarmı? Görəsən, avropalıların elmi istifadə çərçivəsində ərəb mədəniyyəti ilə maraqlanması ərəblərin özlərindən öncəkilərin mədəniyyətləri ilə maraqlanmaları qədərdirmi? Bütün bu fərziyyələr elmi araşdırma meydanında mövcuddur. Ola bilsin ki, bu suala indi cavab vermək asan olsun. Çünki şərqsünaslıq hərəkatının mövcudluğu artıq on əsr keçmişdir və şərqsünaslığın bütün bu müddət ərzində düşüncə nəticəsi bu hərəkatın xarakteri və hədəfləri haqqında hökm vermək üçün ola bilsin ki, kifayət etsin. Ona görə də bir çox araşdırmaçılar bu hədəflərin təyin edilməsinə çalışmışlar. Lakin onlar gərginliklə şərqsünaslığın hədəflərini şəxsi təsəvvürlər üzərində quraraq mübahisəli bir məsələ kimi təyin etməyə çalışmışlar. Onlardan hər kim ki dini, irqi və tarixi hökmranlıq təsiri altına düşmüşsə, onlar şərqsünaslığın hədəfini yalnız dini kin-küdurət, irqçilikdən ortaya çıxan nifrət və müstəmləkəçilik təmayülü olaraq görmüşlər. O kəslər ki texnoloji və maddi yöndən irəliləmək həvəsinin təsiri altında qalmış, dini və milli hislərinə görə məsələyə yanaşmayıbsa, o kəslər şərqsünaslığın hədəfini yalnız elmilik, mövzuya uyğunluq və (düzgün) metod üzərində olmaq kimi görmüşlər. Hər iki görüşü deyənlərin adlarını sadalamaq imkanımız var, lakin bu məqam adları sadalayaraq mövzunu uzatmaq və genişləndirmək məqamı deyil.

Bu sadalanan məsələlərə əsasən, arxayın şəkildə deyə bilərəm

ki, şərqşünaslıq hərəkatının hədəfləri müxtəlifdir. Araşdırmaçılar kitablarda və müxtəlif məqalələrdə bunları qeyd etmişlər. Bunların icmalını iki başlıca hədəfdə qeyd etmək olar. Bu iki hədəf: ***Qurucu hədəf və dağıdıcı hədəfidir.***

Birincisi: Bu hədəfi şərqşünaslıq hərəkatının ortaya çıxdığı zaman İslam ümmətinin ən yüksək elmi irəliləyiş pilləsinə çatdığı bir dövərdə şərqşünasların bu irsin elm və bilgilərindən elmi cəhətdən faydalanmaq məqsədilə İslam irsini toplamaq, araşdırmaq, təhqiq etmək, yaymaq, tərcümə etmək üçün yönəlməsi ifadə edir. Əndəlüsə doğru (İspaniyaya) elmi heyətlərin hərəklənməsinə işarə etməyim onun üçün idi ki, bu amil müasir Avropanın inkişafının meydana gəlməsinin əsasını qoymuşdu. Bu faydalanma təkcə maddi aspektlərdən olmamışdır. Bu faydalanma həmçinin etiqadi aspektləri də ehtiva etmişdi ki, onların bu (İslami) mədəniyyətin ortaya çıxmasının arxasında duran etiqadi dəqiq şəkildə tanımağa cəhd etmələri də bunu göstərir. Ona görə də çoxlu sayda avropalılar Qurani-Kərimin, peyğəmbərin sünəninin, fiqhın, İslam tarixinin və s. bütün aspektlərini araşdırmaq üzrə ixtisaslaşmışdılar. Lakin onların bu faydalanması bilgi çərçivəsində dayandı, elmi-tətbiqi aspektə keçə bilmədi.

İkincisi: Bu da dağıdıcı hədəf olaraq ifadə etdiyim hədəfdir. Yəni bundan qəsd edilən məna bu mədəniyyətin insan və əqidəsi arasında olan qarşılıqlı bağlantını dağıtmasıdır. Bu da ona görədir ki, bu örtülməsi istənilən mədəniyyət daha yenilənməsin və maddi qərb mədəniyyəti üçün sahə boşalsın. Bunu gerçəkləşdirmək üçün İslam irsini çirkin şəkildə təqdim edən, bir-birinin ardınca gələn qeyri elmi (həqiqətləri) silməyə, dəyişdirməyə və pis nəticələr çıxarmağa söykənən araşdırmalara üz tutmuşlar ki, bununla hadisələr həqiqətinin əksi olaraq izah edilmiş, bəzən də qəsdli şəkildə yalan və saxtakarlıq üzərində qurulmuşdur.

Bunu da başqa bir növ dağıdıcılıq izləmişdir, hansı ki bunu, müstəmləkəçi ölkələrin İslam dünyasını dağıtmaq üzərində yardımlaşması təmsil edir. Bu, istər beynəlxalq dağıdıcılıq hərəkatının başlanğıcı timsalında olsun, istər də hissələrə bölmək,

istər də (başqalarını o ərazilərə) məskunlaşdırma timsalında olsun. Qərb mərkəzləri, hətta ümumən dünyanın üçüncü sinif ölkələri İslam aləminin işğalına yardım etməkdə şərqşünasların müsbət rolunun olmasını etiraf edirlər. Şərqşünaslığın dağıdıcı hədəflə bağlantısı olan cəhətlərindən biri də onların xristianlaşdırma işini canlandırmada böyük xidmətlərinin olmasıdır və bu işin əda edilməsinin səviyyəsini yüksəltmələridir. Şərqşünaslıq əvvəllər də, elə indi də xristianlaşdırma hərəkatının məşvərətçi heyəti olmaqda davam edir. Xristianlar öz bilgi və məlumatlarını şərqşünaslıq elmi vasitəsilə əldə edir, onun vasitəsilə öz işlərini qüvvətləndirmədə, layihə və planlarının yönləndirmədə dəstək alır.

Əgər şərqşünaslıq hərəkatının başlıca hədəfləri bunlardırsa, görəsən, şərqşünaslığın aktivləşdirici və ya təhrikedici səbəbləri nələrdir? Bir çox araşdırmaçılar bu suala cavab vermişlər. Müxtəlif araşdırmaları izləməklə bu amillərin icmalını bu şəkildə vermək mümkündür:

Birincisi – Dini amil: Bu amili bir qrup səbəblər təmsil edir, o səbəblər ki onların şərqşünaslıq hərəkatının ortaya çıxmasında və inkişafında rolu olmuşdur. Həmin səbəblər bunlardır:

- a) Bütün araşdırmaçılar ittifaq etmişlər ki, şərqşünaslığın başlanğıcı kilsə tərəfindən edilmişdir. O kilsə ki "şərqlilərin avropalılar üzərində üstünlüyü" amilinə fikir və nəzərlərin yönəldilməsində mühüm səyləri olmuşdur. Xaçlı yürüşlərinin bu sürətli uğursuzluğun xronoloji ardıcılığı olaraq, şərqşünaslıq kilsədən fikir müharibəsinə keçid edir. Bu fikir müharibəsinin başçıları şərqşünaslar, qurucusu isə kilsə idi.
- b) Şərqşünaslıq hərəkatının liderləri keşiş və rahiblər idi. Onların çalışmaları kilsədəki təcrid olunduqları yerdən dolayı heç zaman elmi çalışmalar olmamışdır. Misal üçün, onlardan biri 1003-cü ildə vəfat edən II Silvesterdir. Hansı

ki o, "papalıq" taxtına kimi gedib çıxmışdı. Həmçinin onlardan biri də 1156-cı ildə vəfat edən Petrosdur. O, kilsələr qrupunun rəhbəri idi. Bu kilsələrdən biri də məşhur "Koloni" kilsəsi idi. Bu kilsə Qurani-Kərimin latıncaya ilk mənaca tərcüməsinin gizlədilməsinin şahidi olmuşdur. Onlardan biri də 1300-cü ildə vəfat edən Paskaldır¹. O, "Papa" tərəfindən İslam aləminə səfirliklərin elçiləriylə birgə göndərilmişdi. Bu səfirliklər vasitəsilə o öz araşdırma və tədqiqatlarını etmişdi. Onlardan biri də 1456-cı ildə vəfat edən Juan de Seqobi² idi. Həmçinin 1691-ci ildə vəfat edən Eduard Pokofke³ idi. O, Hələbdə ingilis tayfasının keşişi vəzifəsində çalışmışdı.

c) Şərqsünaslıq mədəniyyət müəssisələrinin böyük

¹ **Petrus Paskal:** İspaniyalı keşişdir. 1227-ci ildə Valensiyada doğulmuşdur. Müsəlmanlar onu Qranadada əsir götürənə kimi bir çox kilsə vəzifələrində çalışmışdır. 1300-cü ildə vəfat edənə kimi qalan həyatını türmədə keçirmişdir. Özündən sonra bir çox çalışmalar qoymuşdur: "Mühəmmədiyyə firqəsi haqqında" və "Müsəlman cəbriyyətlərə qarşı" əsərləri bunlardandır. (Bax: Dr. Əbdürrəhman Bədəvi. Şərqsünaslar ensiklopediyası. Səh. 67).

² **Juan de Seqobi:** Lahuti meyilləri olan ispan şərqsünası. Onun "Bazil" kilsə mərkəzində rolu var idi. 1440-cı ildə "Kardinal" adlandı, sonra bu vəzifədən uzaqlaşdı. Uzaqlaşdığı zaman da anladı ki, müsəlmanlara hərbi yolla qalib gəlmək mümkün deyil, ona görə də müsəlmanlara qarşı fikri cəhətdən mübarizə aparmaq qərarına gəldi. Ərəb dostlarından biri vasitəsilə Qurani-Kərimi latın dilinə tərcümə etməyə çalışdı, lakin bu tərcümə onun digər kitabları kimi itdi, bu itmiş kitabların başında "Müsəlmanların Ruha qılıncla zərbəsi" adlı kitab var idi. (Daha ətraflı bax: "Şərqsünaslar ensiklopediyası". Əbdürrəhman Bədəvi. Səh. 26).

³ **Eduard Pokofke:** İngilis keşişidir. 1691-ci ildə anadan olmuşdur. O, Hələb şəhərində İngilis tayfası üçün keşişlik etmiş və orada ərəb dilini öyrənmişdir. Oradan da "Oksford" universitetinə tədris üçün yollanmışdır. Xristianlaşdırma ilə əlaqəli bəzi işlərdə çalışmışdır. Əlyazmaların toplanılması və təhqiqi ilə məşğul olmuşdur. Təhqiq etdiyi əsərlərdən biri də Tağrainin "Əcəmilərin Ləmiyəsi" olmuşdur. Məşhurlaşdığı çalışmalardan biri də "Ərəb xəbərlərindən bir parıltı" əsəri olmuşdur. (Bax: Əbdürrəhman Bədəvi. Şərqsünaslar ensiklopediyası. Səh. 90-92).

əksəriyyətində kilsə müəssisələri var idi. Bunlardan misal olaraq bu mərkəzləri qeyd etmək olar:

- 1 – Fransada yerləşən "Şərq dillərinin təlimi" kolleci. 1285-ci ildə IV Papa Honorius tərəfindən inşa edilmişdi.
- 2 – "Sarbon". Ata Roberdi Sarbon tərəfindən kahin-keşiş Luisə hədiyyə edilməklə fəaliyyəti başlamışdır. Sonra isə Kardinal Rişelyo tərəfindən inşası yenilənmişdir.
- 3 – Romadakı "Şərq dilləri" mərkəzləri. "Keşişlərin imanını yaymaq mərkəzi" tərəfindən inşa edilmişdir.
- 4 – Şərqşünasların çalışmalarının böyük əksəriyyəti İslam əqidəsinin təməlləri ətrafında cəmləşmişdi. Quran, Peyğəmbər ﷺ, İslam fihi kimi mövzular şərqşünaslıq idarələrinin çoxlu vaxtını və diqqətini almış mövzulardan idi. Onların bu mövzuları ələ almaları keçmişdə də, indiki zamanda da şəkk-şübhəyə, xətalı fərziyyələrə və öncədən düşünülmüş (hipotez) nəticələrə etimad etmək formasında olmuşdur. Buradan da şərqşünaslıq araşdırmaları və tədqiqatları üzərində olan dini təmayül açıq-aşkar özünü biruzə verir. Bu, şərqşünaslara qarşı önyarqılı olmaq baxımından deyil. Bu həqiqət yalnız şərqşünasların liderlərinin sözlərindən götürülmüşdür. Misal olaraq, Bernard Luis belə demişdir: "Müasir alimlərin bir çox kitablarında qərbin dini təəssübkeşliyinin izləri bir problem olaraq hələ də qalmaqdadır. Çox zaman da elmi araşdırmalarda düzənli haşiyələrin (qeydlərin) arxasında üstüörtülü şəkildə verilir"¹. Norman Daniel deyir: "Müasir əsrlərdə bəzi araşdırmaçıların sərf etdiyi yeni müxtəsər cəhdlərində xristianların İslam haqqında yazmasından azad etmək üçün təqlidi mövqelərinə baxmayaraq, onlar hələ də

---

¹ Dr. Muhəmməd Zaqzuq. "əl-İstişraq vəl-Xalfiyyə əl-Fikriyyə lis-Sırail-Hadari". Kitəbul-Umməh – 5. 1-ci nəşr. Səh. 73.

bu mövqedən tamamilə qurtula bilməyiblər"¹.

d) Şərqsünaslıq heyətləri və xristianlaşdırma missionerləri arasındakı davamlı və aydın bağlantılar; hansı ki, bu missionerlər şərqsünaslıqdan çox istifadə etmişlər. Şərqsünaslar da xristianlaşdırma üçün bir məşvərətçi rolunu oynamışlar. Xristianlaşdırma mərkəzləri üçün çalışan şərqsünaslardan misal çəkməyə kifayət qədər adlar da var. O şərqsünaslar ki ümumən qeyri xristian aləmində, xüsusən, isə İslam aləmində xristianların ən yaxşı yardımçıları olmuşdular. O şərqsünaslardan, məsələn: Alfred Quilliam² və onun "İslam" kitabı, Smit³ və onun "Müasir tarixdə İslam" kitabı, Anderson⁴ və onun "Dinlərin tarixi" kitabı, Lammens⁵ və onun "Üç hökmdar: Əbu Bəkr, Ömər və Əbu

---

¹ Öncəki mənbə.

² **Alfred Quilliam** (1888-1965): Məşhur ingilis şərqsünasıdır. O, bir çox elmi vəzifələrdə çalışmış, Britaniya ordusunda xidmət göstərmişdir. Bəzi Ərəb elmi mərkəzlərində üzvlük şərəfinə nail olmuşdur. Bəzi mühüm çalışmaları qoyub getmişdir. Onlardan: "Yəhudiliyin İslama təsiri", "İslam", "Mühəmmədin həyatı" və s. (Bax: Mişal Cuha. Avropada İslam və Ərəb araşdırmaları. səh. 48).

³ **Roberson Smit**: Şotland şərqsünası. 1846-cı ildə anadan olmuşdur. "Kambric" universitetində "Ərəb dili" şöbəsinin başçısı olmuşdur. Şərqə çoxlu səfərlər etmiş, hətta Taif şəhərinə belə gedib çıxmışdı. O, "Britaniya" ensiklopediyasını ərsəyə gətirən heyətin də başçısı idi. Özündən sonra bir sıra çalışmalar qoyub getmişdir. Bunlardan biri də "İslamdan öncəki Ərəb tarixi" kitabıdır. (Bax: Mişal Cuha. Avropada İslam və Ərəb araşdırmaları. səh. 39).

⁴ **Anderson. J.N.D**: İngilis şərqsünası. Özündən sonra bir sıra çalışmalar qoyub getmişdir. Bunlardan "İslam şəriəti və fiqhi", "Hənəfi məzhəbində evliliyin batil olması", "İslamda qətl cinayəti" kitablarını qeyd etmək olar. (Daha ətraflı bax: Aqiqinin "Şərqsünaslar" əsəri. 2/564).

⁵ **Henri Lammens**: Belçika əsilli İslama şiddətli düşmənçiliyi ilə bilinən rahib və şərqsünas. Dr. Bədəvi onun haqqında demişdir: "O, İslam haqqında araşdırma edən şərqsünaslar arasında çox pis bir nümunədir. Uzun müddət Beyrutda "Yəsuiyyə" fakültəsində müəllim olaraq yaşamış, "Məşriq" və "Bəşir" jurnallarının müdiri olmuşdu. Özündən sonra bir çox çalışmalar qoyub getmişdir ki, bunların böyük əksəriyyəti peyğəmbərin həyatı və Əməvi xilafəti haqqında olmuşdur. (Ətraflı

Ubeydə" araşdırması, "Muhəmməd" kitabı, "Siranın tarixi" kitabı, "Cahiliyyə dönəmində məscidlər və duyğular" adlı kitabı, Zumoffen¹ və onun "Fələstin və Suriya abı-havası" kitabı və s. kitablar ki saymaqla bitməz, bütün bu kitablar İslam aləmindəki və başqa yerlərdəki mədəni ortamlarda yaymaq və istifadə etmək üçün missionerlərə çox yardımçı olmuşdur².

İkincisi – Müstəmləkəçilik amili: Ola bilsin ki, şərqşünasların araşdırmalarının arxasında müstəmləkəçilik amilinin olması haqqında söhbətimiz onlarla güclü əlaqələri olan bəzi araşdırmaçı və mütəfəkkirlərimizi razı salmasın. Bu ona görədir ki, onlar bu kimi fikirlərdə elmi əsaslar üzərində olmayan dini önyarqı olduğunu düşünürlər. Həqiqət bundan ibarətdir ki, mən bu amili qeyd edərkən mövzunu daraltmağın fəvqündə dayanan bir çox tarixi hadisələrə əsaslanıram. Bu hadisələri qeyd edərkən də mən həmin araşdırmaçıların nəzər nöqtəsini hiss etməyə çalışıram. Bu səbəbdən də mən bu hadisələri diqqətlə və təməli elmi-məntiqi dəlil və arqumentlərə söykənən hərisliklə qeyd edirəm.

Sevərək təkidlə vurğulayıram ki, şərqşünaslığın başlanğıcının (ilk mərhələdə) müstəmləkəçilik nəzəriyyəsi ilə bağlantıları olmamışdır. Şərqşünaslığın başlanğıcı yalnız dini və elmi təmayüllərdən asılı idi. Bu mərhələdə kilisə və onun müxtəlif müəssisələri şərqşünaslığın qabı kimi idi. Şərqşünaslıq oradan hərəkətə keçir və onun imkanları ilə çalışırdı. O zaman ki Renan³ və bənzərlərinin irqçi

---

baxmaq üçün: Dr. Əbdürrəhman Bədəvi. "Şərqşünaslar" ensiklopediyası. səh. 348).

¹ **Zumoffen Ata:** İsveçrə əsilli rahib; 1871-ci ildə rahiblərin cərgəsinə qoşulmuşdu. Uzun müddət tədrislə məşğul olmuşdu. Özündən sonra əksəriyyəti Ərəb ölkələrinin geologiyasıyla əlaqəli müxtəlif əsərlər qoyub getmişdir. 1928-ci ildə vəfat etmişdir. (Bax: Aqiqi. Şərqşünaslar. 3/1065).

² Nəzir Həmdan. "Fikri müharibə haqqında". "Siddiq" kitabxanası. Taif. səh. 148.

³ **Ernest Renan** (1823-1892): Fransız şərqşünası. Uzun müddət Livanda

nəzəriyyələrindən yola çıxaraq Avropada müstəmləkəçilik düşüncəsi hakim oldu və Avropa ölkələri Şərq dünyasını öz müstəmləkəsi etməyə can atdı, bu zaman onlar müstəmləkəçi hədəflərini gerçəkləşdirməkdə yardımçı olacaq çoxlu məlumatlara ehtiyac duydular. Onlar şərqsünaslarda şərqlə güclü əlaqəsi olan hazır qəliblər olduğunu, onların müstəmləkəçilik hərəkatı üçün başlanğıc ola biləcək bir çox kifayət edən məlumatları topladıqlarını gördülər. Beləcə şərqsünaslar "müstəmləkəçilik mərhələsi" olan yeni bir mərhələyə daxil oldular.

Bu işarə edilən qarşılıqlı əlaqə və yardımlaşma müxtəlif şəkillərdə tamamlandı, bunlardan bəzilərini sadalayacağıq:

1 – Bu hal şərqsünasların Şərq dünyası ölkələrində səfərlər edib gözmələrinə töhfə verdi. Bu səfərlərin nəticəsində qərblilərin öz ordularını yönləndirmələri üçün uyğun yerlərin seçilməsinə qərar vermələri və şərq dünyasının kuponlarını öz aralarında paylaşmaları üçün aydın təsəvvür verən (şərqsünasların yazdıqları) kitablar ərsəyə gəldi. Ola bilsin ki, bir çoxları bilmir ki, Napoleon öz planını ortaya qoymaq üçün Komte de Volneyin¹ 1787-ci ildə iki cildə ortaya çıxan "Misir və Suriyaya səfər" adlı kitabından təsirlənmişdi. Volney kitabının ikinci hissəsində İslamdan bəhs etsə də, onun yazılarını İslamın din olması və siyasi nizam düzəni olması aspektlərindən önyarqılı yaxınlaşma sərgiləyirdi. Bu da işin

---

yaşamış və Şərq elmləri üzrə ixtisaslaşmışdı. Qərb müstəmləkəçiliyinin çox istifadə etdiyi irqçilik nəzəriyyələrinin ortaya çıxmasına gətirib çıxaran antropoloji araşdırmalarda çox fəal şəkildə rol oynamışdı. (Daha ətraflı bax: Aqiqi. Şərqsünaslar. 1/202).

¹ **Komte De Volney** (1757-1820): Fransalı şərqsünas. 1782-ci ildə Misirə və Suriyaya səfər etmiş və fikirlərini qələmə aldığı kitabı yazmışdır. Çox keçmədən bu kitab ona geniş bir şöhrət qazandırır. Bu kitab məşhurların səyahət kitablarından birinə çevrilir. O, bu kitabın bir nüsxəsini Rusiya Qeysəri II Kartinə, başqa bir nüsxəsini isə Napoleona hədiyyə edir. Napoleon Misirə yürüş edərkən bu kitabdan təsirlənmişdi. (Daha ətraflı bax: Dr. Talal Muxtarın "Bonapart yürüşünün Misir üzərindəki qalıqları" əsəri. Livan universiteti. səh. 24).

sonunda Fransanın Yaxın Şərqdə öz müstəmləkəçilik tamahlarını gerçəkləşdirməklə bir çox əraziləri əldə etməyin mümkünlüyü haqda düşünməsinə gətirib çıxardı¹. Eynilə bu mənanı Eduard Səid ifadə edərək deyirdi:

"Şəkk yoxdur ki, Kromerin Şərq ətrafında olan nəzəriyyələri ənənəvi şərqşünaslığın keçmiş arxiv qeydlərindən götürülmüşdür. Kromer² praktiki reallıq olaraq milyonlarla şərqilərə hökm verdiyi zaman onun bu əməli geniş dəstək gördü ki, bu əməl, azsaylı fransız müstəmləkələrindən, nə də fransanın Rusiya, Şimali Afrika və başqa yerlərdəki təcrübəsindən daha az dürüst deyildi. Lakin gizli şərqşünaslıq məzhəbi və aşkar şərqşünaslığın təcrübəsi arasında baş verən kəsişmə heç bir zaman bu qədər qızıqma həddinə çatmamışdı. O zaman ki Britaniya və Fransa arasında yaranmış bu durum I Dünya müharibəsi ilə nəticələndi, hər iki dövlət də Asiyanın coğrafi tərkibini bölmək üçün araşdırma aparırdılar". Sonra bu sözləri deyənə qədər davam edir: "Burada qəti (şərqşünas) rolunu oynayanlara keçmişdən tarixi misallar vardır, hansı ki, şərqin daxilinə gizli cəsus olaraq göndərilmişdilər. 1882-ci ildə britaniyalı araşdırmaçı Eduard Henri Palmer (Misirdəki) Sinaya göndərildi ki, Britaniya əleyhinə olan bilgilərin həcmi müəyyənləşdirsin və Ərəb üsyanı hesabına səfərbərlik etməyin mümkünlüyünü öyrənsin. Bu əsnada Palmer³ öz işini tamamladı. Lakin o, buna bənzər

---

¹ Dr. Şükri Nəccar. "Nə üçün şərqşünaslığa ehtimam göstərilməlidir?" adlı məqalə. "Fikrul-Arabi" jurnalı. 31. "Ərəb inkişafı institutu". Beyrut.

² **Lord Kromer** (1841-1917): İngilis şərqşünas. Siyasi yönlü işlərdə çalışmış, Misirdə yüksək komissar olaraq təyin edilmişdi və onun oradakı siyasi həyata böyük bir təsiri var idi. Ən mühüm işlərindən biri də: Kromerin məşhur raporu "Müasir Misir" adlı kitabdır. (Bax: Aqiqi. Şərqşünaslar ensiklopediyası. 2/482).

³ **Eduard Henri Palmer**: Britaniyalı məşhur şərqşünasdır. 1840-cı ildə doğulmuşdur. Bir çox dilləri mükəmməl bilirdi və Şərq araşdırmalarına xüsusi önəm verirdi. Sonra Şərqə köçmüş və Ərəb çöllüyündə yaşamışdır. Onun Ərəb qəbilələrini tanımasına və Ərəb dilini yaxşı bilməsinə əsasən, Britaniya ordusu onu cəsusluq və dağıdıcılıq məqsədlərilə çalışdırmışdır. Özünün vəfat etdiyi Ərəb yarımadasına

xidmətləri imperatorluq üçün yerinə yetirənlərdən daha az uğur əldə edə bilmişdi. Heç əbəs yerə deyil ki, başqa bir şərqşünas, məşhur fəhristçi müəllif Hoqart 1904-cü ildə Ərəbistan yarımadasının öyrənilməsi üçün göndərilmişdi. O, I Dünya müharibəsində Qahirədəki Ərəb ofisinə başçı təyin edilmişdi. Bunun kimi kişili-qadınli şərq araşdırmaçılarının imperatorluğun cəsusları olaraq Şərqə göndərilməsi də heç təsadüfi deyildi. Bunlardan misal olaraq; Gertrude Bell¹, Lorens² və Sant Fili və başqalarını misal çəkmək olar³.

2 – Şərqşünaslarda olan müstəmləkəçilik amilinin izahıyla bağlı olan məsələlərdən biri də onlardan bəzilərinin müstəmləkəçilik hərəkatına birbaşa etdikləri xidmətlərdir; Onlardan bir çoxuna məhdud işlər tapşırılmışdı. Misal olaraq,

---

səfər etdiyi zaman ona "şeyx Abdullah" adı verilmişdi. Şairlər ona on beş dildə mərsiyə demişdilər və bu dillərin arasında Ərəb dili də vardı. Özündən sonra bir çox çalışmalar qoyub getmişdir. Bu çalışmaların başında "Şərq təsəvvüfü", "Qurani-Kərimin tərcüməsi", "Harun ər-Rəşidin həyat hekayəsi", "Sina yarımadasına səfər", "Ərəb əlyazmalarının fəhristi" və s. kitablar gəlir. (Bax: Aqiqi. Şərqşünaslar ensiklopediyası. 2/482).

¹ **Miss Gertrude Bell:** İngilis şərqşünas qadın. 1868-ci ildə doğulmuşdur. Bir çox Ərəb ölkələrini gəzib dolaşmışdır. O, siyasət sahəsində çalışmış, Misir və İraqdakı Britaniya səfirliklərində tərcüməçi olaraq təyin edilmişdir. Onun bu səfirliklərdə böyük təsiri olmuşdur. Ona "İraqın tac taxılmamış kraliçası" adı verilmişdir. Bir çox dilləri mükəmməl öyrənmişdi. Özündən sonra bir çox çalışmalar qoyub getmişdir. Hansı ki, o çalışmaların bir çoxu ziyarət etdiyi və ya çalışdığı ölkələr ilə əlaqəli idi. (Bax: Nəzir Həmdan. "Şərqşünaslar". "Siddiq" kitabxanası. səh. 42).

² **Lorens (Lawrence of Arabia):** Məşhur şərqşünas. Adının ərəblərlə bağlılığı var. Hətta o dərəcədə ki "Ərəb Lorens" olaraq adlanmışdır. 1888-ci ildə anadan olmuşdur. O, (İngilislər üçün) Ərəb ictimai mühitinin təsəvvür edilməsində və Ərəb dünyasının siyasi durumuyla əlaqəli raporun hazırlanmasında çox mühüm rol oynamışdı. İngilis ordusunda çalışmış, hətta ordunun çox yüksək rütbələrindən birini əldə etmişdi. Özündən sonra bir çox əsərlər qoyub getmişdir. Bunlardan: "Yeddi hikmətin sütunları", "Xristianlıq qalaları", (Bax: dr. Mişel Cuha. Avropada Ərəb və İslam araşdırmaları. səh. 42).

³ Eduard Səidin "Şərqşünaslıq" kitabı.

onlardan bəzilərinin "Şərqi Hindistan şirkəti"nin himayəsi altında etdikləri araşdırmaları qeyd etmək olar. Hansı ki, heç kəsə onların "Hindistan" yarımadasında etdikləri müstəmləkəçilik əməlləri gizli deyil. Bunun kimi də bir çoxlarının şərqsünaslıq hərəkatının başlaması üçün etdikləri söyləri misal çəkmək olar.

Əlavə izah üçün, məsələn: adıyla qeyd edək, Ərəbistan yarımadasına və İordaniyaya göndərilmiş Britaniya heyətlərinin başçılığını etmiş şərqsünas Filbi¹. Onun gəzintilərinin nəticəsi Britaniya kəşfiyyat orqanlarının müxtəlif, mühüm xəritələr və məlumatlarla təmin edilməsi olmuşdu.

Həmçinin Paul Krausu², hollandiyalı Hurqroncu³ və fransız Massinqnonu misal çəkmək olar. Sonuncusu fransız müstəmləkələrində müşavir vəzifəsində çalışmışdı. Hansı ki, 650-yə yaxın əsər qoyub getmişdir. Bu adlar tərcümeyihallardan bəhs edən kitabların haqqında danışdığı çoxsaylı adlardandır. Bu kəslərin Qərb müstəmləkəçilik hərəkatının

---

¹ **Filbi H.J.B:** İngilis şərqsünas. 1885-ci ildə anadan olmuşdur. İordaniyaya göndərilən Britaniya elçilərinin liderliyini etmişdir. Bir neçə Ərəb nazirliklərində müşavir olaraq çalışmışdır. Özündən sonra bir çox çalışmalar qoyub getmişdir. Bunların ən mühümlərindən "Ərəbistan yarımadasının ürəyi", "İslamın dayaqları", "Vəhhabilərin dövründə Ərəbistan yarımadası" əsərlərini sadalamaq olar. (Bax: Nəzir Həmdan. Şərqsünaslar. "Siddiq" kitabxanası. səh. 43).

² **Paul Eliezer Kraus:** 1904-cü ildə Praqa şəhərində bir yəhudi ailəsində anadan olmuşdur. Bir çox fəlsəfi araşdırma və tədqiqatlarla məşğul olmuşdur. Misir universitetində çalışdığı zaman bir çox şübhəli fəaliyyətlərinin olması sonunda onun Qahirədəki evində intihar etməsi ilə nəticələnmişdi. (Bax: dr. Bədəvi "Şərqsünaslar" ensiklopediyası. səh. 325).

³ **Kristian Snouk Hurgronc** (1857-1936): Hollandiyalı şərqsünasdır. Onun da bir çox şübhəli siyasi fəaliyyətləri olmuşdur. Bunun üçün Məkkəyə belə getmiş, qovulana kimi orada qalmışdır. Hollandiya müstəmləkələrinin idarə edilməsinə xidmət etmək üçün çalışmışdır. (Bax: dr. Bədəvi "Şərqsünaslar" ensiklopediyası. səh. 245).

alovlandırılmasında aydın və aktiv rolu olmuşdur¹.

Bu məqamda onlardan birinin açıq-aydın bir şəkildə müstəmləkəçiliyin mənfəətləri üçün xidmət göstərməsini etiraf etməsini xatırlayıram. O, ispan şərqsünas Martinez Montavezdır². Onunla baş tutmuş bir dialoq zamanı o belə demişdi: "Məlum tarixi bir prosesdir ki, qərblə şərqsünasların böyük əksəriyyəti hansısa bir şəkildə məntəqədə Qərb müstəmləkəçiliyinin qüvvətlənməsi ilə əlaqəli idilər. Bizə bunu etiraf etmək gərəkdir. Çünki biz nə xəyali, nə də həqiqətdən uzaq bir məsələdən danışmırıq, biz tarixdən danışırıq³".

Şərqsünasların müstəmləkəçilik mənfəətlərinə xidmətlərini təkidlə vurğulayan xəbərlərdən biri də İtaliya hökumətinin Liviya ilə müharibə etməyə qərar verdiyi zaman şərqsünaslara müraciət etmələri olmuşdur. Bu məsələ Albert Dsouzanın "İtaliya genişlənməsi" kitabında qeyd olunur, o da general Kanevanın kitabçasına əsaslanır. Bu kitabça Romada ərəb dilində hazırlanıb və çap edilib. Bu kitabça 1911-ci ildə 5 oktyabr tarixində Liviyalılara paylanmışdır. Şərqsünaslar onun sözlərini yüksək dəqiqliklə seçmiş, dini, ictimai, siyasi durumları və bütün vəziyyətləri nəzərə alaraq hazırlamışdılar. Bu kitabçada verilən sözlərdən: "Rəhman və Rəhim olan

---

¹ Nəzir Həmdan. "Mustəşriqun cəmiyyətin siyasiyyun mucməyyətin". səh. 25 və ondan sonra.

² **Pedro Martinez Montavez**: İspaniyalı şərqsünas. O, 1933-cü ildə anadan olmuşdur. 1956-cı ildə "Madrid" universitetindən məzun olmuşdur. Qahirədə Məmlukilər dövləti dövründə aclıq və qiymətlərin dəyişilməsi haqqında doktorantura dissertasiyası müdafiə etmişdir. Qahirədəki "İspaniya mədəniyyət mərkəzində" – 1958-1962-ci illərdə - müdir olaraq çalışmışdır. Bir çox elmi işlər qoyub getmişdir. Onlardan bəzilərinə sadalayaq: 1 - Əndəlüs əmirləri və xəlifələri. 2 – Misir səhnəsində ədəbi cərəyanlar. 3 – Xristian müəlliflərin əsərlərində əl-Mənsur şəxsiyyəti. O, Nəcib Məhfuzun, Yusif İdrisin və başqalarının bir çox ədəbi çalışmalarını ispan dilinə tərcümə etmişdir. (Bax: Nəcib əl-Aqiqi. "Şərqsünaslar". 2/616).

³ "Movqiful-Ədəbi" jurnalının 22-ci sayı. 1981-ci il.

Allahın adıyla. Bütün göndərilmiş elçilərə Allahın salamı və xeyir-duası olsun. Ey Tripoli və Kirenaika sakinləri! Allahın öz əziz kitabında dediyi bu sözləri xatırlayın: "Allah din uğrunda sizinlə vuruşmayan və sizi öz diyarınızdan qovub çıxartmayan kimsələrə yaxşılıq etməyinizi və onlarla insafla davranmanızı sizə qadağan etmir. Şübhəsiz ki, Allah insafli olanları sevir". (Mumtəhinə. 8). Sonra beş dəfə Quran ayəsi sitat gətirildikdən sonra kitabçada bu söz qeyd olunur: "Allahın iradəsi və istəyi ilə İtaliyanın bu ölkəni işğal etməsi gerçəkləşmişdir. Çünki onun mülkündə yalnız onun istədiyi baş verə bilər. O, mülkün sahibidir. O hər şeyə qadirdir. Hər kim ki onun - mülkün sahibinin, öz mülkündə etdiklərində tək olanın, aləmlərin rəbbinin, heç bir şəriki olmayan Allahın - mülkündə onun izhar etdiyindən başqa bir şey olmasını istəyərsə, o kimsə cahilliyin bütün növlərini özündə cəm etmiş olar və şübhə edənlərdən olar. Buna əsasən, hər bir möminə vacibdir ki, ilahi qüdrətin ortaya çıxardığı və rəbbani istəklə bağlı olan məsələlərdən razı olsun və bunlara təslimiyyət göstərsin. Çünki, mülk pak və nöqsansız olan uca Allaha məxsusdur. O, mülkü istədiyinə verir"¹.

3 – Bundan öncə keçənlərlə əlaqəsi olan növlərdən biri də Avropa ordularında zabit olaraq çalışan şərqsünaslardır. Bu şərqsünaslar öz akademik işlərilə yanaşı müstəmləkəçi işini də cəm etmişdilər. Elə bu kimi hallara görə biz şərqsünaslıq hərəkatının arxasında müstəmləkəçilik amili olmasını təkidlə vurğulayırıq.

Bu şəxslərdən ikinci dərəcəli kapitan Ser Malkolm², birinci dərəcəli kapitan Fillotu³ misal çəkmək olar ki, onların hər ikisi

---

¹ Muhəmməd əl-Qammudi. "Şərqsünaslığın zəhərləri". "əl-Arabi" jurnalı. 1981-ci il. 273-cü say.

² **Sir Con Malkolm:** Britaniyalı şərqsünas. İngilis ordusunda yüksək bir rütbə daşıyırdı. Özündən sonra bir kitab qoymuşdur. İki cildlik "Fars tarixi" əsəri. (Bax: Aqiqi. "Şərqsünaslar". 2/477).

³ **Phillot D.C:** İngilis şərqsünas. İngilis ordusunda böyük bir rütbəyə nail olmuşdu. Özündən sonra bir çox elmi əsər qoyub getmişdir. Bu əsərlərin başında "Farslarda, misirlilərdə və ərəblərdə sehr", "Şiəlik",

də ingilis olmuşlar. Həmçinin, onlardan ikinci dərəcəli kapitan avstriyalı Zambauru¹, ikinci dərəcəli kapitan fransalı Konte De Kastriesi² və məşhur şərqsünas zabit Levi Provenkali³ misal çəkmək olar⁴.

4 - Müstəmləkəçiliyə sürükləyən səbəbin təkidlə vurğulanması aspektindən İslami firqələrə diqqəti cəmləyən şərqsünaslıq araşdırmalarının bir növünü qeyd etmək istəyirəm; hansı ki, şərqsünasların fəaliyyətinin böyük bir hissəsini əhatə etmişdir. Bunun müqabilində isə onların peyğəmbərin ﷺ zamanında olan vahid İslam modelini araşdırmağı hədəfləyən hansısa bir araşdırmalarını müşahidə etmirik. Buna tayfaçılıq, qruplaşma, məzhəbçilik alovlarını qızıışdıran və parçalanmağa təşviq edən digər araşdırmalar da əlavə edilə bilər. Şəkk yoxdur ki, bu araşdırmalar Qərb müstəmləkəçiliyinə "parçala, hökm et" siyasətini

---

"Yəmən əsintiləri" və s. misal çəkmək olar.

¹ **Zambaur E. Von:** Zabit şərqsünaslardan olmuşdur. İslam tarixinə xüsusi diqqət yetirmişdir. 1949-cu ildə vəfat etmişdir. Özündən sonra bəzi əsərlər qoyub getmişdir. Bunlardan bəzilərini qeyd edək "İslam tarixi və nəsəblər" əsəri, hansı ki o, "Ərəb dövlətləri" universiteti tərəfindən Qahirədə nəşr edilmişdir. Onun başqa tənqidi araşdırmaları da var.

² **Konte De Kastries:** Fransa ordusunda zabit olaraq çalışmış şərqsünasdır, Mərakeş məntəqəsi ilə maraqlanmışdır. 1850-ci ildə anadan olmuş, 1927-ci ildə vəfat etmişdir. Özündən sonra Mərakeş haqqında bəzi çalışmalar qoyub getmişdir. Bunlardan: "Mərakeşin tarixi haqqında yayılmamış mənbələr", "Mərakeşin yeddi lideri", "Mərakeşin üç əmirinin xristian olması haqqında" və s.

³ **Levi Provenkal:** Böyük fransız şərqsünasıdır. Şərqsünaslıq aləmində geniş bir şöhrətə nail olmuşdur. Fransız ordusunda çalışmışdır. Döyüşdə iştirak etmiş və Dardanel bölgəsində yaralanmışdır. O, bir çox siyasi, ictimai və hərbi vəzifələrdə çalışmışdır. Bu kiçik sətirlərdə qeyd olunması çətin olan bir çox çalışmaları var; Bunlardan bəzilərini qeyd etməklə kifayətlənirik: "Fas çaplarının tarixi qiymətləndirilməsi", "Mərakeşin şimalında din", "Övliyalara hörmət və dini cəmiyyətlər". "XI əsrdə İslami İspaniyanın tarixi". Bütün ötənlərə bax: (Aqiqi. "Şərqsünaslar" ensiklopediyası).

⁴ Nəcib Aqiqi. "Şərqsünaslar" ensiklopediyası. "Məarif" nəşriyyatı. 3-cü nəşr. 1964-cü il.

gerçəkləşdirməyə yardım edən mühüm bir amil olmuş, habelə Şərqlə dünyasının məntəqələri üzərində hökmranlıq etməsinə yardımçı olmuşdur.

Üçüncüsü - İqtisadi amil: bir çox mənbələrdə göstərilir ki, həqiqətən də şərqlə xalqlarının sərvətlərinin mənimsənilməsinə hədəfləyən iqtisadi siyasəti və şərqlə xalqlarının qərblə fabrikalarının istehsal etdiyi məhsullara davamlı şəkildə tələbatı olmasını şərqləşünaslar (planlaşdıraraq) yazıya almışlar.

Deməli, şərqləşünaslıq araşdırmaları bütün aspektlərdən - ictimai, iqtisadi, mədəni və psixoloji - şərqlə təfəkkürünün (qərblə üçün) kəşf edilməsinə xidmət göstərmiş və şərqlilərin ehtiyac duyduğu və sevdiyi hər şey haqqında bilgi vermişdir. Bu da öz növbəsində şərqlə bazarlarının qərbdə istehsal edilmiş, xüsusi olaraq şərqlə üçün hazırlanmış mallara qərqlə olmasına səbəb oldu. Bu (amil), yerli istehsalı və idxalı düşünmədən qərblə istehsalına bağlılığa daimi etibar göstərməyə gətirib çıxardı. Bax beləcə şərqlə xalqları üzərində qərblə iqtisadi hökmranlığı davam edir. Həmçinin, müxtəlif qərblə ölkələrindəki şərqləşünasların etdikləri yeni araşdırmalara uyğun olaraq şərqlə sərvətlərinin talanması davam edir. Şərqlə üzərində şərqləşünaslığın hökmranlıq etməsi haqqında söhbəti əsnasında Eduard Səid demişdir: "Hesab edirəm ki, bütün bunların hamısı şərqləşünaslığın qalib gəlməsinə dəstək verən ikinci amillə müqayisədə önəmsizdir: bu da şərqlədəki (qərblə) istehlakçılığının tüğyan etməsinin həqiqətidir. Ərəb və ya İslam dünyası ümumən qərblə bazarının qanun-qaydalarından asılı durumdadır. Heç kəsə xatırlatmağa ehtiyac yoxdur ki, məntəqədəki neft qaynaqları tamamilə ABŞ iqtisadiyyatı üçün sorulmuşdur"¹.

Dördüncüsü - Siyasi amil: Həmçinin, şərqləşünaslığın siyasi təhrikədiciləri də olmuşdur. Hansı ki, bu (siyasi)

---

¹ Eduard Səid. "Şərqləşünaslıq". səh. 321.

təhrikedicilər Şərq aləmi ilə əlaqəsi olan müxtəlif səfirliklərdə və qərbin diplomatik heyətlərində çalışan şərqşünasların timsalında özünü biruzə vermişdir. Bu şəxslər təbii olaraq Şərq dillərində və ləhcələrində danışır, məntəqənin sakinlərinin rəğbətləri haqqında ətraflı bilgiləri olur.

Onlar şərqşünas olmalarıyla yanaşı siyasi rol da oynayırlar ki, bu da qərb dünyasının siyasətlərini Şərq dövlətləriylə bağlamaqda özünü göstərir. Bu şəxslərə misal olaraq şərqşünaslardan Con Badonu¹ misal çəkmək olar. O, Amerikanın Qahirədəki səfiri olaraq çalışmışdı. Həmçinin, ingilis Brekerdi² misal çəkmək olar. O isə Tunisdə konsul olaraq çalışmışdı. Həmçinin, fransız Poqnonu³ misal çəkmək olar, o, Hələbdə konsul olaraq çalışmışdı. Həmçinin, ispan Qonyaley⁴, o, Əlcəzairdə konsul olaraq çalışmışdı. Həmçinin, holland Dingemans⁵, o, Pakistanda səfir olaraq çalışmışdı. Həmçinin, italiyan Vitto⁶, o isə Beyrutda konsul olaraq

---

¹ **Con Bado:** Amerikalı şərqşünasdır. Akademik işləriylə yanaşı diplomatik işləri də üstlənmişdir. 1946-cı ildə "Kolombiya" universitetində "Orta Şərq" mərkəzinin müdiri olaraq çalışmışdı. Sonra Qahirədəki Amerika universitetində müəllim olaraq çalışmış, sonra oranın rektoru olmuşdu. (Bax: Aqiqi. "Şərqşünaslar". 3/980).

² **Brekerd:** İngilis şərqşünas. Özündən sonra olduqca az çalışmaları qoyub getmişdir. Bunlardan biri də "İslam şəriətinin insanlıq, İslam və islah qaydalarına uyğunluğu haqqında aydın dəlillər". (Bax: Aqiqi. "Şərqşünaslar". 2/782).

³ **Paqnon:** Fransız şərqşünasıdır. 1853-cü ildə anadan olmuşdur. Tədris işiylə yanaşı diplomatiya ilə də məşğul olmuşdur. Arxeologiyaya maraq göstərmiş və bu sahəyə aid bir çox elmi çalışmaları yazmışdır. Bunlardan: "Şamda kəşf edilmiş Sami qalıqları", "Buxtənnasr yazısı", "Siryani və Aşuri mətnləri" var. (Bax: Aqiqi. "Şərqşünaslar". 1/334).

⁴ **Qonyaley:** İspan şərqşünasıdır. Bildiyimə görə bir əsərin müəllifidir. Bu, "Əndəlüsün fəthi"dir. (Bax: Nəzir Həmdan. "Şərqşünaslar". səh. 59).

⁵ **Dingemans:** Holland şərqşünas. 1907-ci ildə anadan olmuşdur. Bildiyim qədər bir əsərin müəllifidir. Bu, "Qəzalinin İhyaul-Ulum əsərindən bir nəşr" əsəridir. (Bax: Öncəki mənbə. səh. 60).

⁶ **Enriko Vitto:** İtalyan şərqşünas. 1844-cü ildə anadan olmuş, 1904-cü ildə vəfat etmişdir. Bəzi kitabları yaymış və tərcümə etmişdir. Bunlardan: "Neylul-Ərəb", "Əlfıyyətu ibn Malik" və s. qeyd etmək olar.

çalışmışdı¹. Bu sahədə çalışmış bu və digər çoxsaylı şəxslərin adlarını qeyd etmək mümkündür .

Beşincisi - Elmi amil: Şəkk yoxdur ki, böyük bir tayfa kəşfiyyat və bilgi toplama sevgisi, elmlərdən və məlumatlardan artırmaq istəyi ilə bu sahədə çalışmağa təhrik olmuşdur. Hansı ki, ərəb mədəniyyəti çiçəklənmə dövründən bunu miras qoymuşdur. Bu aspekti bundan öncə işarə etdiyim missionerlik hərəkətləri də aydınlaşdırır. Həmçinin bu aspekti çoxlu sayda şərqşünasların - xüsusən də, almanların - İslam irsinə onu cəm etmək, təhqiq etmək və bölümlərə (fəhristlərə) ayırmaqla diqqət yetirməsi aydınlaşdırır.

Bu aspektə həmçinin, İslama və ərəb dilinə həsr edilmiş, bir çox mənfi cəhətlərdən kənarda qalan şərqşünaslıq araşdırmalarına yoldaşlıq etmiş xüsusi araşdırmaları qeyd etmək olar; bunlardan misal olaraq Marsel Bavazarı və Vaqlieri Vekkiani², Reiskeni³, İtalyan Denehini, Lyupold Veissini⁴, Roje Qaraudini⁵ və s. bir

---

(Bax: Aqiqi. "Şərqşünaslar". 1/366).

¹ Nəzir Həmdan. "Şərqşünaslar". Öncəki mənbə.

² **Laura Vaqlieri Vekkia:** İtalyan qadın şərqşünas. İslam tarixi və Liviya problemləri ilə maraqlanmışdır. Onun mötədil yanaşmaları vardır. Ən dolğun mötədil yanaşmaları "İslamın müdafiəsi haqqında" yazdığı kitabda ortaya çıxır. Özündən sonra az olmayan bəzi çalışmalar qoyub getmişdir. Bunlardan "Ərəb dilinin qaydaları", "XVII əsrdə Liviya yoluyla həcc səfəri", "Süleyman əl-Barununin Liviya savaşında iştirakı" və s. qeyd etmək olar. (Bax: Aqiqi. "Şərqşünaslar". 1/404).

³ **İohann Jakob Reiske:** Alman şərqşünas. 1716-cı ildə doğulmuş, 1774-cü ildə vəfat etmişdir. Ərəb dilinə şiddətli şəkildə bağlı olmuş və bu dili öyrənmək üçün çox böyük çətinliklərdən keçmişdir. Bir çox mətnləri yaymağa maraq göstərmişdir. Bunlardan "İbn Zeydunun ibn Abdusa məktubu", "Əbül-Fidanın tarixinin birinci hissəsi" əsərlərini qeyd etmək olar. O, Turğainin "Ləmiyyətül-Əcəm" əsərini almancaya tərcümə etmişdir. (Bax: Dr. Əbdürrəhman Bədəvinin "Şərqşünaslar ensiklopediyası". səh. 205 və ondan sonrası).

⁴ **Veiss. L. (Muhəmməd Əsəd):** Avstriyalı şərqşünas. İslamı elmi metodika ilə öyrənmişdir ki, bu da onun İslamı qəbul etməsi ilə nəticələnmişdir. O, İslamın vəsfi haqqında iki mühüm kitab yazmışdır: "Məkkəyə gedən yol və Mədinəyə gedən yol". Heydərabad şəhərində

çoxlarını misal çəkmək olar.

"İslam mədəniyyəti" adlı jurnalda şərqşünasların İslam haqqında etdikləri xətalara düzəltməyə diqqət göstərmişdir, hansı ki, bu jurnalı müsəlman şərqşünasın dostlarından olan Vilyam Bektoli təsis etmişdi. Özündən sonra bir neçə mühüm çalışmalar qoyub getmişdir. Bunlardan "Yolların ayrıcında İslam", "İslam fiqhinin əsasları", "İslamda dövlətin və hökumətin təməlləri" və s. var. (Bax: Aqiqi. "Şərqşünaslar". 2/642).

⁵ **Roger Çarl Qaraudi:** Fransız mütəfəkkiri. 1913-cü ildə Marsel şəhərində anadan olmuşdur. Xristianlıq dininə və kommunist düşüncəsinə mənsub idi. "Kommunist" partiyasına və "Gənc Protestant Xristianlar" cəmiyyətinə üzv seçilmişdi. 1940-cı ildə həbs edilmiş və Əlcəzairin "Səhra" həbsxanasına salınmışdır. İslamla ilk tanışlığı türmədə olmuşdur. Dərin fəlsəfi araşdırmalardan sonra bir çox dinlərə və məzhəblərə aid çoxsaylı fikir və nəzəriyyələr arasında dolaşdı, 1982-ci ildə İsveçrədə İslamı qəbul etdiyini elan etdi. İslam haqqında müxtəlif kitablar yazdı. Ən mühümlərindən "İslamın vədləri", "Gələcəyin dini İslam", "Nə üçün İslamı qəbul etdim?" və s. (Daha ətraflı bax: Muhəmməd əl-Milinin "Roger Qaraudi və din problemi" kitabı. "Quteybə" nəşriyyatı. Səh 23 və sonra).

**ŞƏRQŞÜNASLIĞIN
VASİTƏLƏRİ**

Şərqsünaslığın vasitələri

Şərqsünaslığın vasitələri dedikdə şərqsünasların öz fikirlərini və nəzəriyyələrini çatdırmada istifadə etdikləri yol və vasitələri qəsd edirik, istər bunlar Qərb aləminə məxsus olsun, istər də Şərq xalqlarının aləminə məxsus olsun. Bu vasitələrin müxtəlifliyini nəzərə alaraq bu vasitələrin icmalını qarşıdakı kimi təqdim edirəm:

1 – Kollektiv işi:

Bu növdən olan işə - hansı ki, az qala şərqsünaslıq işinin başlıca xüsusiyyətinə çevrilib – tədris, şərq araşdırmaları mərkəzləri və şərq dilləri sahəsində ixtisaslaşmış institutlar inşa etmək, ali təhsil proqramlarına nəzarət etmək, müxtəlif fikri görüşlər və mühazirələrin təşkili, metodiki kitabların yazılması və s. misal göstərmək olar. Bu fikri fəaliyyətin hədəfi yalnız ərəblər deyil, bu fəaliyyətlərin hədəfi Qərb təhsil müəssisələrində təhsil almağa göndərdiyimiz gənclərimizin ağıllarına da çatır. O gənclərimiz ki, hələ də İslama qarşı olan şərqsünaslıq fikrinin hücumlarına ən çox məruz qalanlar onlardır. Həmçinin, qərbin elmi tədris müəssisələrinə ehtiyacı olan tələbələrimiz də şərqsünaslardan olan müəllimlərinin tarixi və metodiki təhrif və səhvlərinə qarşı mübarizə apara bilmirlər. Çünki bəzən bunu etmələri onların üzərinə qəzəbi tuş gətirir ki, nəticədə bəzən təhsillərini davam etdirməkdən məhrum olurlar. Mənə "Akra" universitetində "Ərəb dili" şöbəsinə başçılıq edən bir dostum xəbər vermişdi ki o, İngiltərədə "Fişer" adlı bir müəllimin tələbəsi olmuşdu. Bir dəfə bu şərqsünas müəllim İslama və Şərqə yönəlik həzəyanlar yağdırdığı ümumi bir mühazirə vermişdi. Bu tələbə də həmin müəllimin mühazirəsində etdiyi xətalara ədəbli bir üslubla düzəldərək ona cavab vermişdi. Nəticədə isə müəllim həmin tələbəni tam bir ay boyunca danışdırmamışdı. Sonra ona elmi rəhbər olmaqdan boyun qaçırtmış və onu təhsilini tamamlamadan öncə ölkəsinə qayıtmağa məcbur etmişdi. Bundan başqa çoxlu hallar vardır ki, bu kimi problemlərdən bəhs edən kitablarda doludur¹.

---

¹ Misal olaraq bax: "Şərqsünaslıq və şərqsünaslar". Dr. Mustafa əs-Sibai.

Universitet mühazirəsi şərqşünaslıq işində mühüm bir yer tutur. Mühazirələr şərqşünaslar üçün metodiki kitablar yazmaqla əldə edilməyən çoxsaylı fikirləri çatdırmaq və bir çox mövzulara keçid etmək üçün böyük bir fürsət vermiş olur. Əgər bu mühazirə ümumidirsə və metodun çərçivəsi xaricindədirsə, bu zaman mühazirəyə gələnlərin çoxluğuna və maraqlarının müxtəlifliyinə görə mühazirə vasitəsilə çalışmaq fürsəti daha üstün olur. Misal olaraq, onlardan birinin London universitetində - iştirakçılara heç bir hörmət qoymadan - orta əsrlərdə Muhəmməd ﷺ peyğəmbərə və İslam əleyhinə edilən bütün etirazları özündə cəm edən bir mühazirə verməsini qeyd etmək olar. Hansı ki, bu mühazirənin müqəddiməsində elan olunmuşdu ki, obyektivlik və dəqiqlik məqsədilə mövzuyla bağlı problem müalicə olunacaq, düzgün məlumatlar veriləcək. Bu araşdırmanın nəticəsi isə Muhəmməd ﷺ peyğəmbərin Təlmud kitabında olan və təhrif edilmiş bəzi mənbələrdəki fikirlərin daşıyıcısı olması qənaəti idi.

Universitet tədrisinin şərqşünaslıq fikirlərinin yayılmasındakı əhəmiyyətinə görə şərqşünaslar, xüsusən, ərəb universitetlərinə, ümumən isə Şərq universitetlərinə daxil olmağa çalışmışdılar. Əsrimizin bir çox universitetləri şərqşünasların orada tədrislə məşğul olmasının şahidi olmuşdur. Misal olaraq bəzilərini qeyd edək: Peltier¹, o, Əlcəzairin hüquq fakültəsində dərs demişdi. Houdas², o, Əlcəzairdə ərəb dili müəllimi təyin edilmişdi. Henri

---

Məktəbətul-İsləmi.

¹ **Peltier**: Fransız şərqşünas. Onun məhdud sayda çalışmaları olmuşdur. Bunlardan "Səhih əl-Buxaridən tərcümeyi-hallar – satış, sələm və seçim". Malik ibn Ənəsin "Muvatta"sından "Satış" bölümü. (Bax: Aqiqi. "Şərqşünaslar". 1/217).

² **Houdas**: Böyük fransız şərqşünas. 1840-cı ildə doğulmuş, 1916-cı ildə vəfat etmişdir. Uzaq Mərakeş problemləri ilə maraqlanmış, sonra isə Sudan tarixinə maraqlı göstərmişdir. Bu iki məntəqənin tarixi haqqında mühüm çalışmalar qoyub getmişdir. Bunlardan "Tarixul-Fəttah fi Əxbəril-Buldən vəl-Cüyuş və Əkəbiran-Nəs". Mahmud Kati. "Tarixus-Sudan". Əbdürrəhman ət-Tənbəkti və s.

Passet¹, Rabat şəhərində ali təhsil institutunun müdiri təyin edilmişdi. Misir universitetlərində isə italyanlardan İqnazio Quidi², Santillana³, Nallino⁴, fransız Kasanofa⁵, belçikalı Qrequoise⁶,

---

¹ **Henri Passet:** Məşhur şərqşünaslıq ailəsinin fərdlərindən biri olmuşdur. O, İslam və müsəlmanların məsələləri ilə maraqlanmış, bu məsələlərlə əlaqəsi olan "Bərbər problemi" ilə xüsusi maraqlanmışdı. Rabat şəhərində ali təhsil institutuna müdir təyin edilmişdi. 1921-ci ildə "Mərakeş və Bərbər dərsləri" jurnalını təsis edir. 1926-cı ildə vəfat edir. Çalışmalarından "Bərbər qəbilələrinin ədəbiyyatının tarixi", "Bərbərlərə finikiyalıların təsirləri" və s. qeyd etmək olar. (Bax: Aqiqi. "Şərqşünaslar". 1/227).

² **İqnazio Quidi:** İtalyan şərqşünasların içində ən seçilən mühüm şəxslərdən biri olmuşdur. 1844-cü ildə Romada anadan olmuş, bu şəhərin universitetlərində ərəb dili dərsi demişdir. Bir neçə Ərəb ölkəsini ziyarət etmiş, Misir universitetində ərəb ədəbiyyatı müəllimi təyin edilmiş, ərəb dilini mükəmməl öyrənmiş, bu dildə mühazirələr vermişdir. Misirdə Ərəb düşüncəsinin liderlərindən olan bəziləri onun tələbələri olmuşdular. Bir sıra dilləri mükəmməl öyrənmiş və o dillərdə kitablar yazmış, bir sıra əsərlərini də nəşr etmişdir. Bunlardan Təbərinin "Tarix" əsərinin bir qismi üzərində çalışmasını qeyd etmək olar. O, "Viterbo Emanuel" və "Ancelika Oksandrina" kitabxanalarında çoxsaylı əlyazmaları fəhristə qeydə almışdır. Ən məşhur kitabı "İslamdan əvvəl Ərəbistan yarımadasının tarixi" kitabıdır. (Bax: Mişel Cuha. "Avropada İslam və Ərəb araşdırmaları. səh. 93).

³ **David Santillana:** Ən parlaq italyan şərqşünaslardan olmuşdur. 1855-ci ildə anadan olmuş və 1931-ci ildə vəfat etmişdir. Fəlsəfə və qanunla maraqlanmışdır. Tunis qanunlarını hazırlayan heyətdə iştirak etmişdir. Onun mühüm elmi işləri olmuşdur. Bunlardan "Xəlilin İslami hüquqlarının müxtəsəri" əsəri və "Maliki məzhəbinə uyğun İslami hüquqlar" əsərini qeyd etmək olar. Sonuncusu mövzuya uyğun ən mühüm kitablardandır. (Bax: Mişel Cuha. "Ərəb araşdırmaları". Səh. 91).

⁴ **Karlo Alfonso Nallino:** İtalyadakı ən məşhur ərəbşünaslardan olmuşdur. O, 1872-ci ildə Torontoda anadan olmuşdur. Ərəb ölkələrinə çoxlu səfərlər etmişdir. Misir universitetində dərslər demişdir. Oradakı ən seçilən tələbələrindən biri Taha Hüseyin olmuşdur. Ərəb dili və İslam mədəniyyəti üzrə ixtisaslaşmışdır. Ən məşhur əsərlərindən "Ərəb ədəbiyyatının tarixi", "Orta əsrlərdə ərəblərdə astronomiyanın tarixi"ni qeyd etmək olar. O vəfat etdikdən sonra əsərləri altı cildə toplanaraq nəşr edilmişdir. Ərəblərin dilini, əqidəsini, tarixini və mədəniyyətini araşdırmışdır. (Bax: Mişel Cuha. "Ərəb araşdırmaları". səh. 94).

alman Şaxt¹ və başqaları çoxdur.

Suriya və Livan universitetlərinə gəldikdə isə Alfred Karlton² Suriyada, Roemer³ isə Beyrutda "İslami araşdırmalar institutu"nun rəhbəri olaraq çalışmışdı və s⁴. Bu, Şərqi universitetlərindəki elmi müəssisələrdə müəllim və idarəçi olaraq çalışan bəzi şərqişünasların adlarından ibarət uzun bir siyahıdır. Bu şərqişünasların yeni bir mədəni abı-havanın meydana

---

⁵ **Kasanova:** Böyük fransız şərqişünas. 1926-cı ildə anadan olmuşdur. Misirə səfər etmiş və bu ölkə ilə maraqlanmışdır. Misir universiteti onu dil anlayışı üzrə müəllim təyin etmişdi. Bir çox əsərlərin müəllifidir. Bunlardan "Mühəmməd", "Orjinal İslam inancına görə dünyanın sonu", "Misirdə fatimilərin gizli inancı", "Cahiliyyə ərəblərinin tanrıları" və s. misal çəkmək olar. (Bax: Aqiqi. "Şərqişünaslar". 1/225).

⁶ **Qreqorie:** Belçikalı şərqişünas. 1888-ci ildə anadan olmuşdur. Misir universitetində 1926-cı ildən 1930-cu ilə kimi "Ədəbiyyat" fakültəsində rektor olaraq çalışmışdı. Bir neçə çalışmanın müəllifidir. Bunlardan "İslam və Bizans cəngi", "İslam və Bizans arasında ermənilər" və s. (Bax: Aqiqi. "Şərqişünaslar". 3/1030).

¹ **Joseph Schacht:** Ən məşhur alman şərqişünaslarından biridir. 1902-ci ildə anadan olmuşdur. 1934-cü ildə Misir universitetinə tədris üçün vəzifəyə gətirilmişdi. İslam haqqında ensiklopediyaya (Encyclopedia of İslam) (ərəbcə: دائرة المعارف الإسلامية) elmi rəhbərlik edənlərdən biri olmuşdur. İslami mövzularda, xüsusən də fiqh üzrə ixtisaslaşmışdı. Bəzi əlyazmaları nəşr və təhqiq etmişdi. Çalışmalarından Qəzvininin "əl-Hiyəlu fil-Fiqh" əsəri, Sahavinin "əş-Şuf'atu" əsəri, Təbərinin "İxtiləful-Fuqaha" əsəri, "əl-İsləm" əsəri və s. misal çəkmək olar. (Bax: dr. Bədəvi. "Şərqişünaslar" ensiklopediyası. səh. 252).

² **Alfred Karlton:** Müasir amerikalı şərqişünas. "Hələb" fakültəsində rektor olaraq çalışmışdı. Sonra isə xaricdə "Amerika missioner-xristian cəmiyyəti"nin müdir köməkçisi təyin edilmişdi. (Bax: Dr. Muhəmməd əl-Bəhi. "Müasir İslam düşüncəsi". "Fikr" nəşriyyatı. səh. 540).

³ **Roemer:** Alman şərqişünas. 1915-ci ildə anadan olmuşdur. Qahirədə "Alman arxeoloji tədqiqatlar" institutunda müdir olaraq çalışmışdır. Özündən sonra bəzi çalışmaları qoyub getmişdir. Onlardan bəzilərini qeyd edək: "Səfəvilər", "İslam əsrində Misir və İran tarixinə aid sənədlər", Davudinin "Kənzü'd-Dürər və Camiül-Ğurər" əsərinin 9-cu hissəsinin nəşri. (Bax: Aqiqi. "Şərqişünaslar". 2/808).

⁴ Nəzir Həmdan. "Şərqişünaslar". "Siddiq" nəşriyyatı. 1988. səh. 70 və ondan sonrası.

gəlməsində və yeni Qərb mədəniyyəti cərəyanının təsirində olan nəslin ortaya çıxmasında böyük rolu olmuşdu. Bu təsir o həcmdə idi ki, hətta Taha Hüseyini bu Qərb cərəyanının tarixi haqqında yazmağa və belə deməyə vadar etmişdi: "1915-ci ildə Misirdə iki məzhəb var idi. Biri köhnələrin məzhəbi, digəri isə Misir universitetinin yeni ortaya çıxardığı avropalıların məzhəbi idi. Bu yenilik (həmin universitetin) müəllimləri sayəsində idi, (bu müəllimlərdən) Nallino, onunla yoldaşlıq edənlər və ondan öncə gələn şərqsünaslar, Quidi və Vaytı sadalamaq olar. Onlara "ədəbiyyat tarixi" dərslərini keçmək gördü verilməmişdi və onlar da öz yeni metodikaları ilə bu dərsləri keçdilər, tələbələrə necə araşdırma etdiklərini öyrətdilər". Hətta belə dedi: "Ərəb ədəbiyyatı müəllimini necə təsəvvür edə bilərik ki, bu müəllim firənglərin şərqin tarixini, ədəbiyyatını, dillərini öyrəndikləri zaman hansı müxtəlif elmi nəticələri əldə etdiklərini bilməsin və ya bilməyi gözləməsin? Hal-hazırda (nəticə olaraq) elm bu insanların yanında axtarılır. Bizim üçün də bu elmi onların yanında axtarmaq labüddür ki, hətta biz də öz ayaqlarımız üzərində inkişaf edib irəliləyə bilək, öz qanadlarımızla uça bilək, bu insanların bizim elmlərimizdən, tariximizdən və mədəniyyətimizdən götürüb bizə qalib gəldikləri şeyləri geri qaytara bilək"¹.

2 - Kitablar, lüğətlər və ensiklopediyalar yazmaq:

Şərqsünasların fəaliyyətində "kitab yazmaq" çox mühüm bir yer tutmuşdur. O baxımdan onların qələmləri - şərqlə əlaqəli olan hər şey haqqında - dil, ədəbiyyat, inanclar, sənətlər, adət-ənənələr və s. – yazmağa yönəlmişdi. Kitabların yazılması sahəsinə gəldikdə qeyd edək ki, 1900-cü illər və 1950-ci illər arasında şərq haqqında qərblilər tərəfindən 60.000-ə yaxın kitab yazılmışdı². Bunun üzərinə bundan öncəki, sonrakı və dövrümüzdəki yazılmış kitabları əlavə et. Bu kitablar bir xarakterdə yazılmış kitablar deyil. Bu kitabların bir çoxu metodoloji və elmi xətlərlə dolu idi

¹ Taha Hüseyin. "Cahiliyyə ədəbləri haqqında". Məarif nəşriyyatı. 12-ci nəşr. Səh. 16.

² Eduard Səid. "Şərqsünaslıq". Səh. 216.

və öncədən verilmiş hökmlərlə¹ seçilirdilər. Xüsusən də, bunlardan dinlərlə və İslam dini ilə əlaqəli olanları daha dəqiq formada bura daxil idi. Bunlardan bəziləri isə bu mənfi cəhətlərdən xali qalır və elmi-metodoloji ruh ilə vəsflənirdi. Yalnız – dil zəifliyinə baxmayaraq - bütünlüklə Qərb mənbələrinə etimad etmələri onların bəzi sürüşkənliklərə düşmələrinə gətirib çıxarırdı. Bu kitablardan yalnız çox az, nadir sayda olanlarında məsələlərə elmilik və doğru metodologiya ilə yanaşılırdı. Bu isə haqqında öncədən danışdığım elmi amillə bağlı araşdırmalar çərçivəsinə daxildir.

"Lügətlər" mövzusunda gəldikdə isə şərqşünaslar bu mövzuda bənzərsiz olan səylər göstərmişlər ki, bunu yalnız həqiqətini bilməyən və xəbəri olmayan kimsə inkar edə bilər. Bu sahədə onların gördüyü işlər müxtəlif səpkilərdən araşdırmaçılar üçün çox yararlı olmuş və ərəb kitabxanasında mövcud olan böyük bir boşluğun yerini doldurmuşdur.

Əgər bizim bu haqda misallara ehtiyacımız olarsa, o zaman biz Karl Brokemanın "Ərəb ədəbiyyatı tarixi" əsərini, Josef Hammerin² "Ərəb ədəbiyyatı tarixi" əsərini qeyd edə bilərik – hansı ki, bu kitabda o 9915 ədəbiyyatçı və şairin tərcümeyi-halını yazmışdı. Rusiyalı Finşekin elə bir lüğəti var idi ki, bu kitab üzərində on beş il çalışmış və o, kitabı tamamlamadan vəfat etmişdi. Bu misallara Suriya, Liviya və Fələstin ləhcələri haqqında araşdırmalar da daxildir. Həmçinin, Fişerin "qrammatik-ədəbi" lüğəti ki qədim sami dilləri ilə müqayisəli şəkildə hazırlanmışdı. Həmçinin, ümumi lüğət olan fransız Hoplerin lüğəti də var idi. Həmçinin, Huqesin "İslam lüğəti" və "Hədis ləfzlərinin fəhrisə alınmış lüğəti"ni bir qrup şərqşünas Nunsek və

---

¹ Yəni: elmilik və obyektivliyin əksi olaraq, öncə yanlış, qərəzli mövqe seçilmiş, sonra bu qərəzli mövqenin isbatı haqqında səy göstərilmişdir.

² **Purgstall/ Josef Von Hammer:** Avstriyalı şərqşünas. 1774-1856-cı illər arasında yaşamışdır. Çoxlu kitabların müəllifi olmuşdur. Kitablarının sayı yüzdən çox idi. Tarix, ədəbiyyat, mətnlərin təhqiqi üzrə çalışmış, bununla yanaşı tərcümə işində çalışmış və siyasi fəaliyyət də göstərmişdir. (Bax: "Şərqşünaslar" ensiklopediyası. səh. 425).

Mensinqin elmi rəhbərliyi ilə hazırlamışdılar. Bütün bu lüğətlərin hamısının başında "İslam haqqında ensiklopediya" gəlir. Bu ensiklopediya 1913-cü il və 1938-ci illər arasında ortaya çıxmış, bundan sonra yayılmışdır. Sonra tərcümə edilmiş və müxtəlif nəşrlərdə ortaya çıxmış, araşdırmaçılar üçün mühüm bir mənbəyə çevrilmişdir. Bu, xüsusən də, İslam araşdırmalarına aiddir.

Bu və digər lüğət məcmuələrinin içində mövcud olan xəta və mənfə cəhətlərin çoxluğuna baxmayaraq, bu lüğətlər araşdırmaçılar üçün – başqa yolları olmadığı üçün - mühüm bir ehtiyac olaraq qalacaqdır, yalnız o zamana kimi ki şərq alimlərinin – indiki zamanı da nəzərə alacaq - başqa səhih, elmi lüğətlər yazmağa həvəsləri olacaq. Bunun kimi "İslam haqqında ensiklopediya" (دائرة المعارف الإسلامية) irihəcmli əsəri demək olar, hansı ki, bunun əvəzləyicisi olan bir əsərin müsəlmanlar tərəfindən yazılmaması ümumi olaraq onlara gələn bir utanıdır. Çünki, hər bir mədəniyyəti və əbədi mesajı olan ümmətin nəhəng elmi işi olur. Elə bir elmi iş ki, o ümmət ilə əlaqədar bütün faydalı məlumatları bir araya toplayır və dünyaya o ümmət haqqında doğru bir təsəvvür verir.

İslam haqqında (müsəlmanların) belə bir nəhəng ensiklopediyası olmadığı üçün şərqşünaslar bu boşluğu fürsət bilərək "İslam haqqında ensiklopediya" yazmış və oraya istədikləri hər şeyi əlavə etmişlər. Bizim rolumuz isə sadəcə seyr etmək yerində qalmışdır. Ən yaxşı halda isə rolumuz bu ensiklopediyanın ərəbcəyə tərcümə edilən hissəsində olan xətalərin düzəldilməsi ola bilər"¹.

3 – Jurnalistika işi:

Qəzet və ya jurnalın müxtəsər bir məlumatı yenilənmiş formada və geniş şəkildə yaymaqla təqdim etməkdəki əhəmiyyətinə görə şərqşünaslar çoxsaylı xüsusi və ümumi

---

¹ Nəzir Həmdan. "Fikir müharibəsi haqqında". Səh. 251 və ondan sonrası.

jurnallar təsis etməklə jurnalistika işinə alüdə olmuşlar. Müxtəlif dillərdə olan şərqşünaslıq jurnallarının sayı 300-ə yaxınlaşmışdır. Bu jurnallara misal olaraq: "Asiya-Fransa jurnalı", "Asiya-İngilis krallığı cəmiyyəti jurnalı", "Amerika Şərq cəmiyyəti jurnalı", "Orta Şərq məsələləri jurnalı", "Amerika İslam aləmi jurnalı" və onun eyni adı daşıyan fransız bənzərini göstərmək olar. Həmçinin, bu jurnallardan biri də Fransada nəşr edilən "Alimlər" dərgisidir. "Qahirədəki Şərq tapıntıları haqqında fransız institutu" dərgisi də var. Avropada ilk mütəxəssis şərqşünas jurnalı Hammer Purgstal tərəfindən "Şərqin xəzinələri" adıyla (1809-1818-ci illərdə) Vyana da nəşr edilmişdir¹.

4 – Şərqşünaslıq konfransları:

Şərqşünaslıq işini aktivləşdirməkdə rolu olan vasitələrdən biri də "Şərqşünaslıq konfransları" ideyasıdır. Bu konfranslar Avropanın müxtəlif yerlərində mövcud olan şərqşünasların pərakəndə halda olan söylərini bir arada cəm edir. Bu konfranslar görüş və tanışlıq üçün, həmçinin, söyləri birləşdirmək və intizama salmaq üçün bir fürsət olur. Bu konfranslar iki səviyədə baş tutur: ümumi konfranslar və yerli konfranslar. Birinciyə gəldikdə, bu qəbildən olan konfranslar fransız alimi Leon De Rosni² tərəfindən edilən çağırışla baş tutmuşdur. Şərqşünasların ilk konfransı Paris şəhərində 1873-cü ildə gerçəkləşmişdir. O vaxtdan indiyə kimi bu konfranslar zaman-zaman ardıcıl şəkildə baş tutur. Bu konfranslarda üzv olaraq - istər şərqşünaslar olsun, istər də hər konfransa iştirakçı kimi dəvət edilən qonaq kimi dəvət edilən şərq alimləri olsun - yüzlərlə alimlər iştirak edirlər. Misal üçün, "Oksford" konfransına iyirmi beş dövlətdən səksən beş universitetdən və altmış doqquz elmi cəmiyyətdən doqquz yüz alim dəvət edilmişdi. Çalışma qruplarının sayı isə on dörd qrupa çatırdı. Bu qrupların hər biri şərqşünaslıq araşdırmaları sahəsindən biri üzrə xüsusi araşdırma etmək üçün ayrılmışdı.

---

¹ Nəzir Həmdan. "Fikir müharibəsi haqqında". səh. 251 və ondan sonrası.

² Hansısa bir tərcümeyi-hal ilə rastlaşmadım (müəllif).

Bu konfranslara misallardan biri də "İyirmi altıncı konfrans" idi, hansı ki, bu konfransın çalışma cədvəli aşağıda verilmiş mövzulardan ibarət idi:

- 1 – Misir arxeologiya elmi.
- 2 – Sami araşdırmaları: Babil, Assuriya və Ərəb araşdırmaları.
- 3 – Hiti və Qafqaz araşdırmaları.
- 4 – Türk araşdırmaları.
- 5 - İran araşdırmaları.
- 6 – Hindistan araşdırmaları.
- 7 – Cənubi-Şərqi Asiya araşdırmaları.
- 8 – Şərqi Asiya araşdırmaları.
- 9 – İslam araşdırmaları.
- 10– Afrika araşdırmaları.

Bu mövzuları dünyanın müxtəlif yerlərindən olan min iki yüz alim müzakirə etmişdi¹. Bu konfranslarda ərəb alimləri də iştirak etmişdilər. Bu konfranslarda iştirak edənlərdən xatırladıqlarımdan Abdullah Şükri, Həməzə Fəthullah, Həfni Nasif, Muhəmməd Ruhi əl-Xalidi, İbrahim Mədkur və s. adları sadalamaq olar².

Onlardan bəziləri bu konfranslardan birinin mükafatını almışdı. O baxımdan 8-ci konfransda ərəblərin nəsəbi, məşhur şəxsiyyətləri, yaşadıqları məskənləri, yemək-içməkdə, evlilikdə olan adətləri, elmi mərkəzləri, fəxr etdikləri şeylər, inancları, elmləri və sənayələrinin təfəsilatı haqqında ən yaxşı kitabı yazan şəxsə mükafat verilməsi təklif edilmişdi. Bu mükafatı "Buluğul-Ərbi fi Əhvalil-Arabi" kitabına görə iraqılı Mahmud Şükri Alusi qazanmışdı³.

Bu (ümumi) konfranslarla yanaşı *bir iqlimə aid konfranslar* da baş tuturdu ki, burada müəyyən bir ölkənin şərqşünasları və ya eyni dilə mənsub şərqşünaslar toplanırdılar. Bunun başlanğıcı isə

---

¹ Nəzir Həmdan. "Fikir müharibəsi haqqında". səh. 258.

² Əhməd İsmayıloviç. "Şərqşünaslıq və onun müasir Ərəb ədəbiyyatına təsiri". səh. 105.

³ Nəzir Həmdan. "Fikir müharibəsi haqqında". Səh. 259.

1937-ci ildə Leninqradda baş tutmuş Sovet şərqşünaslarının konfransı olmuşdu. Sovet ərəbşünaslarının toplantısı isə 1958-ci ildə Daşkənddə baş tutmuşdu. Brüsseldə də şərqşünasların toplantısı baş tutmuşdu və s¹.

Bir şəxs diqqət yetirib anlaya bilər ki, bu konfranslar şərqşünaslıq işini aktivləşdirən vasitələrdən biridir. Ona görə ki köhnə şərqşünasların getməsindən sonra bu şərqşünaslıq çalışmalarının kəskinliyi azalmışdır. O köhnə şərqşünaslar ki, onlardan biri bir konfransda görülən işin öhdəliyini təkbaşına görürdü. Əksinə, bundan daha çoxunu da edirdi. Reiske, İohan Fük², Brokleman və s. kimiləri şərqşünaslıq işi üçün özlərini fəda edən şəxslərdən idilər. Amma sonradan araşdırma və müəliflik etməyə səbri olmayan şərqşünasların yeni nəsli ortaya çıxdı. Bu cür şərqşünasların bol elmi işləri olmurdu deyə, belə bir vəziyyətdə şərqşünaslıq işini aktivləşdirməyin ən yaxşı vasitəsi (çoxsaylı şərqşünaslar tərəfindən) görülən işləri cildlər halında toplayıb dünyanın müxtəlif yerlərindəki oxuculara təqdim etmək oldu. Bu konfranslar sayəsində "Hamburq" və "Kopenhagen" konfranslarının hər biri üçün bir cild kitab ortaya çıxarmaq mümkün olurdu.

5 – Elmi mərkəzlər:

Şərqşünasların gördükləri işlərdən biri də ərəb elmi mərkəzlərinə - xüsusən də dilçilik mərkəzlərinə - daxil olmaq idi. Bu vasitə şərqşünasların ərəb və müsəlman alimləri, mütəfəkkirləri ilə birbaşa əlaqə qurmaları üçün imkanlar ərsəyə

¹ Öncə keçən mənbənin özü.

² **İohan Fük:** Böyük alman ərəbşünaslarından biri olmuşdur. 1894-cü ildə anadan olmuşdur. İslam araşdırmaları və ərəb dili üzrə ixtisaslaşmışdı. Bəzi alman və hind universitetlərində dərs demişdi. Geniş şöhrət qazanmış bəzi əsərlərin müəllifidir. Onlardan bəzilərini qeyd edək: "Ərəb dili – dil, ləhcələr və üslublar haqda araşdırmalar", "İslamda rəvayətin və rəvilərin rolu", "Avropada ərəbşünaslıq araşdırmaları". (Bax: Mişel Cüha. "Avropada ərəbşünaslıq və İslam araşdırmaları". səh. 213-214).

gətirən bir vasitə idi və şərqsünaslıq fikrinin bu müəssisələrə sızmasında rol oynamışdır. Görəsən, mülahizə yürütməyə münasib və diqqətləri yönəltməyə haqlı bir irad kimi şərqsünasların dilçilik mərkəzlərinə fəal üzvlər olaraq daxil olmalarındakı səbəb ərəb dili üzrə ərəblərin özləri kimi güclənmələridirmi? Yoxsa onların dilçilik üzrə ərəblərə və ərəb oxuculara fayda verən – öncədən kəşf edilməmiş - çoxlu yeni əsərlər ortaya qoymalarındır? Yoxsa bu səbəb – Taha Hüseyinin də işarə etdiyi kimi - onların yeni qərb düşüncə metodikası ilə bağlılıqlarından və bu mərkəzlərdən istifadə edərək dilçilik müəssisələrini yeniləmək istəyindənmi qaynaqlanır? Yoxsa bu, şərqsünasların şərqlilərin qərbdən xoşu gəlməsi və qərbə vurğunluğunun təsiri altında yerinə yetirdikləri ən yüksək səviyyəli canlı fikir müharibəsidir?

Bütün bu ehtimalların hamısı var və mümkündür. Biz bu ehtimallardan heç birini üstün çıxara bilmərik. Doğru cavab isə bu müəssisələrdən məsul olan şəxslərdə (gizli) qalır. O kəslər ki şərqsünaslara ora daxil olmağa və üzvlük şərəfini qazanmağa icazə vermişdilər, yalnız onlar bu ehtimallardan hansınısa üstün çıxarda bilirlər. Bəlkə də bu toplantıların nəticələrinə və arxivlərinə baxılırsa, şərqsünasların bu mərkəzlərə qəbul edilməsi fikri üzərində ittifaq olmadığı da bizə aydın olar. Ola bilsin ki, (vaxtilə) tez-tez bu kəslərin üzv olması haqqında şiddətli mübahisələr baş vermişdir. Həmçinin, ola bilsin ki, bu mübahisələr bəzi hallarda bir və daha çox şərqsünasın bu mərkəzlərin üzvlüyündən çıxarılması ilə nəticələnirdi. Misal olaraq, ərəb dili mərkəzlərində üzvlük şərəfi olan, "Qahirə" mərkəzindəki qurucu üzv Hamilton Qib¹, "Liviya elmi

---

¹ **Hamilton Qib:** Ən məşhur britaniyalı şərqsünaslardandır. 1895-ci ildə İskəndəriyə şəhərində (Misirdə) doğulmuşdur. Ərəb ədəbiyyatının tarixi ilə maraqlanmışdır. Avropa və Amerikanın böyük universitetlərində dərslər demişdir. Dəməşqdəki elmi mərkəzin və Qahirədəki ərəb dili mərkəzinin üzvlüyünə nail olmuşdu. Özündən sonra bir çox mühüm işlər qoyub getmişdir: "Orta Asiyada Ərəb fəthləri", "Ərəb ədəbiyyatının tarixinə giriş", "İslam tarixinin təfsiri, İslam cəmiyyəti və qərb və s". (Bax: Mişel Cuha. "Ərəb araşdırmaları". səh. 51 və ondan sonrası).

mərkəzi"nin başçısı dr. Tomson¹, Qahirədəki "Ərəb dili" mərkəzinin üzvü italyan Karlo Nallino, həmçinin, Qahirədəki "Ərəb dili" mərkəzinin üzvü fransız Luis Masiqnon, İraq mərkəzinin üzvü Alfred Quillaum², Suriya mərkəzinin üzvü Asin Palasios Ata³ kimi şəxslər şərqşünaslardan olan uzun bir siyahının nümunələridirlər ki, onlar (xüsusən) İslam və Ərəb mərkəzlərində, ümumən isə Şərq mərkəzlərində yayılmış, onlardan bəziləri eyni zamanda daha çox mərkəzin üzvlüyünə nail olmuşdular⁴.

Şərqşünaslıq fikrinin dünyamıza açılan pəncərələri

Şərqşünaslıq, onun müəssisələri və vasitələri haqqında bu sürətli yürüsdən sonra sorğulamağımız labüddür ki, şərqşünaslıq əsərləri bizim cəmiyyətlərə necə və hansı vasitələrlə sızdı? Görəsən, bu fikir sızıntısı bizim əxlaqlarımızda və zəkalarımızda yeni dəyişikliklərin yaranmasına təsir etdimi? Bu suallara cavab vermək üçün ola bilsin ki, xüsusi bir kitab yazmağı gərəkdirən uzun bir duruşa ehtiyac olsun. Bu ona görədir ki, qərbin bizim cəmiyyətimizə təsiri müxtəlif mərhələlər keçmiş və həyatımızın

---

¹ **Doktor Tomson:** Amerikalı şərqşünas. 1847-ci ildə Liviya elmi mərkəzinə rəhbərlik etmişdir.

² **Alfred Quillaum:** Məşhur ingilis şərqşünas. Bir neçə elmi vəzifələrdə olmuş və Britaniya ordusunda çalışmışdır. Bəzi ərəb elmi mərkəzlərinin üzvlük şərəfinə nail olmuşdur. Özündən sonra bir sıra mühüm çalışmalar qoyub getmişdir. Onlardan bəzilərini qeyd edək: "Yəhudiliyin İslama təsiri", "Muhəmmədin həyatı" və s. (Bax: Mişel Cuha. "Avropada Ərəb və İslam araşdırmaları". səh. 48).

³ **Miquel Asin Palasios:** Ən mühüm ispan şərqşünaslarından biri olmuşdur. 1871-ci ildə anadan olmuşdur. 1944-cü ildə vəfat etmişdir. "İspan ərəbşünaslığının çiçəyi" olaraq ləqəbləndirilmişdir. Ərəb dili ilə maraqlanmış və onu mükəmməl şəkildə öyrənmişdir. İslam araşdırmaları və tarix elmlərində dərinləşmişdir. Çalışmaları olduqca çox olmuş və iki yüz qırxa çatmışdı. Ən mühüm çalışmalarından: "Ərəb ədəbiyyatından seçmələr", "Denatiyə görə ilahi komediyada İslami həşr və nəşr məfhumu" və s. (Bax: Mişel Cuha. "Ərəb araşdırmaları". səh. 138).

⁴ Daha ətraflı oxumaq üçün bax: Nəzir Həmdan. "Siyasi, akademik və mərkəzçi şərqşünaslar" kitabı.

bir çox sahələrinə yönəlmişdir. Elə məhz bu təsir haqqında "fikri müharibə" adı altında çoxlu kitablar yazmışam. O baxımdan ki araşdırmaçılar bu mövzular haqqında bəhs etmiş və bu fikri müharibəni qərb müstəmləkəçiliyindən öncəki zaman bölümünə ayırmış, sonra isə bu günkü günümüzdə kimi uzanan müstəmləkəçiliklə bərabər olan zaman bölümünə ayırmışlar¹.

Diqqət edilməsi gərəkən məsələ odur ki, xalqlar arasında təsiretmə və təsirəduşmə prosesləri qərribə deyil, adətən baş verən bir haldır. Bu proses güc amili ilə bağlıdır. Güclü olan daim təsir edir. Məğlub olan isə daim qalib olanı təqlid etmək durumunda olur. Əlavə olaraq da güc amilindən fikri və maddi inkişaf ortaya çıxır, (güç amili) bu və ya digər formada mədəniyyətin ortaya çıxmasına töhfə verir. Müsəlmanların halı da tamamilə bu cür idi. O zaman ki onlar güclü və ittifaq içində idilər, onlar başqalarının özlərini nümunə kimi gördüyü şəxslər idilər. Onların diyarına başqaları elmlərindən və bilgilərindən öyrənmək üçün səfər edirdilər. Bu əsnada (başqa xalqlar) bu və ya digər formada müsəlmanların həyat adətlərindən və əxlaqlarından təsirlənirdilər. Ərəb mədəniyyətinin çiçəklənməsi dövründə qərblilərin halı belə idi. Şərqsünaslığın tarixindən bəhs edərkən bunun necəliyi haqqında bəzi işarələr etmişdim.

O zaman ki ərəblər və digər müsəlmanlar ayrıldılar və aralarına təfriqə və düşmənçiliklər düşdü, aralarında şəhvətlərin hökmranlığı həddini aşdı, bu zaman onlarda zəiflik meydana gəldi və onlar mədəniyyət mübarizəsi meydanında geriləməyə başladılar. Bu zaman əvəzləyici bir mədəniyyətin ortaya çıxması labüd oldu və bu mədəniyyəti qərb mədəniyyəti təmsil etməyə başladı. Bu məqamda zaman yeni bir dövrəyə girdi, qərblilərdə güc izhar oldu və onlar yer üzündə söz sahibi olmağa başladılar. Onlar bizim əldə etmədiklərimizi əldə etdilər, bizim istehsal etmədiklərimizi istehsal etdilər, bununla da növbəti olaraq biz məğlub durumuna düşdük. Ərəb şairi bu məqamda doğru

---

¹ Bu haqda belə bir araşdırmaya bax: "Fikri müharibənin müasir dünyamıza təsirlərindən". Muhəmməd Fəthullah Ziyadi. "Risələtul-Cihəd" jurnalı. say: 9.

söyləmişdir:

İnsanların eyibləri içində kamil olmağa gücü çatanların naqisliyi kimi bir eyib görmədim.

Buna baxmayaraq, burada mülahizə edilməyə dəyər ki, ərəblər və müsəlmanlar qüvvətli olduqları zamanlarda başqalarına təsir etməyi qəsd etməmiş, nə də buna hazırlıq görməmişdilər. Onlar bunun üçün (xüsusi) müəssisələr qurmamışdılar. Əksinə, başqalarının onlara təsirini avtomatik olaraq digərlərindən xoşlanma və digərlərində olan elmi-texniki imkanlara ehtiyacdən ortaya çıxan amillər tənzimləyirdi. Lakin Qərb aləminə gəldikdə onlar başqalarına təsir etməyi qəsd etmiş və bunu zaman amilinin öhdəsinə buraxmamışdılar. Onlar (bu təsiri etmək üçün) hazırlıq görmüş, bu iş üçün çoxlu müəssisələr inşa etmişdilər ki, ən mühümü bizim indi haqqında danışdığımız şərqsünaslıqdır.

Bütünlüklə qərblilərin Şərq dünyasına qarşı fikir müharibəsi layihəsini yerinə yetirmək üçün söyləri ümumən – İslama qarşı isə xüsusən - bir hədəfdə cəm olmuşdu. Bu da Şərq dünyasının müxtəlif sahələrdə Qərb dünyasının hökmranlığına tabe olaraq qalması üçün lazım idi.

Şərqsünaslar öz müəssisələri vasitəsilə bu layihəni gerçəkləşdirməyi öhdələrinə götürmüşdülər. Ona görə də hər dəfə fürsət düşdükcə şərq ağı üzərində asanlaşdırma və təbiiləşdirmə yollarına baş vurmuşlar. Onların layihələri müxtəlif təbəqədən olan insanlara şamil idi və bütün sahələrə daxil olurdu. Onların öz fikirlərini həyata keçirmək üçün ən mühüm vasitələrindən biri də bu kanallar idi:

A – Şərqdən göndərilənlər:

Bu göndərilənlər böyük bir səpkidə (vaxtilə) Əndəlüsə ərəb (və İslam) elmlərini öyrənmək üçün göndərilmiş heyətlərə bənzəyirdi. Şərqlilər şüuraltı olaraq elmə, bilgiyə olan ehtiyaclarından dolayı müxtəlif ixtisaslar üzrə Qərb

universitetlərinə tələbə olaraq gəlib qərb aləminin (müxtəlif) ölkələrinə yönəldilər. Bu şəxslər (şərqli tələbələr) müxtəlif yaşda və az məlumatlı şəxslər idilər. Ona görə də onlar şərqsünaslıq fikrindən mənfi və müsbət mənada təsirlənən yeni bir vasitəyə çevrildilər. Ona görə də onlardan bəziləri öz ölkələrinə qayıtdıqları zaman bu fikirləri ən yaxşı yayan və müdafiə edən şəxslər olurdular. Qərb nəzəriyyələrinin və cəmiyyətimizə ayaq açan fikri cərəyanların böyük əksəriyyəti Avropa və Amerikadan qayıdan tələbələr vasitəsilə yayılmışdı. Bu göndərmələr həmçinin Qərb ölkələrinin diplomatik sahələrində çalışanlarına da şamil edilir. Bunun kimi də ticarət və iş üçün gedənlər də buna şamil edilirlər. Bu kəslər də fikri müharibənin dünyamıza daşınması üçün yaxşı bir vasitə idilər. Baxmayaraq ki, bu şəxslər fikir və mədəniyyət sahəsində qərbdən müəyyən qədər uzaq olduqları üçün onların Qərb aləmindən təsirlənmələri əsasən davranışla bağlı, əxlaqi yönlərdə baş verdi. Beləcə onlar vasitəsilə aramızda öncələr bilmədiyimiz ictimai adətlər yayıldı ki bu, (zamanla) qadınla kişi, ata və oğul münasibətlərinə və s. ictimai münasibətlərə təsir etdi. Həmçinin, onlar vasitəsilə aramızda çoxlu istehlak adətləri, münasibət formaları, boş-boş əyləncə qanunları və öncələr bilmədiyimiz cəzbedici məsələlər yayıldı.

B – Qərbdən göndərilənlər:

Bu göndərmələr müxtəlif sahələrdə yardıma ehtiyacımız olan bütün təcrübələrə şamildir, məsələn: hərbi mütəxəssislər, neft mütəxəssisləri, təlim müşavirləri, sənaye mütəxəssisləri və s. Həmçinin, məşğuliyyətindən asılı olmayaraq, bizim aləmimizə qədəm basan bütün əcnəbi şirkətlər də bu anlama aid edilir. Bu şirkətlər müxtəlif fəaliyyətlərlə məşğul olan qərb müəssisələridir. Bunlar öz peşələri ilə yanaşı müstəmləkəçi, siyasi və fikri rol da oynayırlar. Şərq dövlətlərində olan qərb diplomatik heyətləri – bununla bağlı olan işçi və məsul şəxslər - də həmçinin qərbdən göndərilənlərə şamil edilir. Bu göndərilənlərin növləri həyatımızın hadisələrinin gedişatına təsir edən çox şeyləri özüylə daşımışdır. Bunların aramızda mövcudluğu əvvəllər tanımadığımız bir çox həyati tələbatları özüylə gətirməyi gərəkli

etdi. Həmçinin bu göndərilənlərlə - rəsmi və qeyri rəsmi olmaqla – xüsusi əlaqə və müamələlərlə davranmağı gərəkli etdi ki bu, bizim öyrəşdiyimiz əlaqə və öhdəliklərdən çox fərqlənirdi.

Bax beləcə bu göndərilənlər müxtəlif iplər vasitəsilə sonda davranışımızda və düşüncə səviyyəmizdə köklü dəyişiklik etmək, problem çıxarmaq üçün öz təsirini davam etdirdi. Bununla da elə bir nəslin yetişməsinə hədəflədilər ki, bu nəsil ancaq qərblilərə hörmət bəsləsin, ancaq qərblilərlə əlaqə qurmağa səy göstərsin. Bu məqamda ola bilsin kimsə desin: Nə üçün biz onların etdikləri kimi onların cəmiyyətlərində öz göndərdiyimiz elçilər vasitəsilə təsir yarada bilmirik? Bu yerdə az səhifələr öncə haqqında işarə etdiyim "güc və üstünlük amilini" xatırlatmağa qayıdıram.

C – Xristianlaşdırma müəssisələri:

Şərq aləmində elə bir yer yoxdur ki, xristian missionerləri orada mübarizə aparmasın və orada tibbi, müxtəlif təlim məqsədli müəssisələr qurmasınlar. Şəkk yoxdur ki, bunlar aşkar mərkəzlər idilər, insanların ehtiyaclarından istifadə edərək onların inanclarında dəyişiklik etmək istəyirdilər. Hansı ki, onlar bunu şərq insanının şəxsiyyətində digər dəyişiklikləri etmək üçün bir vasitəyə çevirmişdilər. Xristian missionerləri təlim-tədris müəssisələrimizə sızmaqla məsləhətçi, tərbiyəçi, metodları planlaşdıran və ya yönləndirən və s. kimi başlıca vəzifələri öz üzərlərinə götürür, bir çox dövlətlərin siyasətlərinə, xüsusən də kasıb dövlətlərin siyasətlərinə təsir etməkdə böyük rol oynayırdılar. Həmçinin, onlar media sahəsinə daxil olmağı bacarmış, radio və qəzetlər təsis etmişdilər. Bütün bunlar Şərq aləmi üzərində fikir müharibəsi layihələrinin uğur qazanmasında aktiv şəkildə rol oynadı. Xristian missionerlər nəticə etibarilə - bütün forma və şəkillərilə - qərbləşdirməni gerçəkləşdirmək üçün və yaxud da ancaq mənfi mənada qərbşünaslığı gerçəkləşdirmək üçün özlərinin şərqşünas müəllimləri vasitəsilə şərq həyatını istədikləri bütün rənglərə boyamağı bacardılar¹.

¹ Bunun kimi ötən məsələyə bax: "İslam və qərb mədəniyyəti". Dr.

Şərqlilərin şərqsünaslığa qarşı mövqeyi

Şərqlilərin, xüsusən də müsəlmanların şərqsünaslığa yönəlik baxışları müxtəlif aspektlərə bölünmüşdür. Bu baxış açılarını fərqli amillər və müxtəlif təmayüllər yönləndirir. Şərqlilərin şərqsünaslığa qarşı mövqeyinin icmalını verilmiş nöqtələrdə sadalamaq mümkündür:

1 – Düşmənçilik və həzər etmə mövqeyi:

Bu mövqenin ehtivasının bu cür olması mümkündür: qərbdən gələn hər bir şey dini və irqi mübarizə statusundadır. Bu şəxslərin təsəvvürünə görə mümkün deyil ki, şərqsünaslar mütədil (insafly, adil, obyektiv) olsunlar. Çünki onlar İslama və müsəlmanlara qarşı düşmən olan bir cəmiyyətdən çıxıblar. Bu cəmiyyətin İslam diyarında öz mənəfətləri var. Ona görə də onların mədəni çalışmaları (araşdırmaları, əsərləri) yalnız onların bu mənəfətlərinə xidmət edə bilər və mübarizələrindəki qətiyyəti təkidlə ortaya qoya bilər. Elə bu nöqtədən şərqsünaslıq əsərlərinə qarşı mütləq düşmənçilik mövqeyi ortaya çıxmışdır. Bu mövqedə olan kəs şərqsünaslıq çalışmalarına sezmək, şübhələnmək, şəkk etmək, ehtiyatlanmaqla yanaşır. Düşünürük ki, tam şəkildə bu mövqedə olmasaq da, bu mövqeni qüvvətləndirən çoxlu səbəblərin ən mühümləri bunlardır:

1 – Xoşlanmama ruhu: Ötən İslam tarixi və qərblilərin bu tarix haqqında xoşagəlməz mövqeyi dini və siyasi çəkişmələrə səbəb olmuşdur. Bu çəkişmələr hər bir müsəlmanda qərbdən gələn hər bir şeyə qarşı ikrah ruhunun formalaşmasına gətirib çıxarmışdır. Şərqsünaslığın "Qərb" adlı məfhumun bir hissəsi olduğu üçün bu, keçmişdən qıcıqlanmağa səbəb olur, bu da şərqsünaslığa hər bir qeyri-elmi yanaşmanın arxasında dayanır.

Muhəmməd Muhəmməd Hüseyn. "Fikri müharibə". Dr. Abdus-Səttar Fəthullah. "İslam aləminə hücum". Muhibbud-Din əl-Xatibin tərcüməsi. Eduard Səid. "Müasir İslam fikri". Ğazi ət-Tövbə. "İslamın vədləri". Roqer Qaraudi.

2 – Şərqsünaslıq hərəkətinin müstəmləkəçi rolu: Bu rol faktiki olaraq avropalıların Şərq ölkələrinə hücumlar etdiyi zaman şərqsünasların oynadığı rol olmuşdur. Tarixi cəhətdən sabit olmuşdur ki, şərqsünaslar müstəmləkəçilərə (elmi dəstək verməklə) yardım etmiş və onların şərqə yönəlik həmlələrini asanlaşdırmışlar. Təbii ki, bunu etmələrinin də onlara qarşı düşmənçilik mövqeyinin formalaşmasında böyük bir təsiri olmuşdur. Bu mübarizədə şərqsünaslar bir tərəf (mövqe) tutmuşdular. Halbuki onların ən azında bitərəf olması daha yararlı ola bilərdi.

3 – Şərqsünaslığın xristianlaşdırma ilə bərabərliyi: Xristianlıq müəssisəsi müxtəlif missioner təşkilatlarıyla birgə missioner kadrların hazırlanmasında şərqsünaslıqdan çox yardım görmüş və onlara İslam aləmi haqqında müxtəlif məlumatları verməklə dəstək olmuşdur. Təbii ki, bu məlumatlar müsəlmanların xristianlaşdırılmasında və əqidələrinin fəsada salınmasında istifadə ediləcəkdə. Bu da bütün təkidlə şərqlilərin şərqsünaslıq haqqında mövqeyinə təsir etmiş və şərqsünaslığa qarşı düşmənçilik etməyə, ondan həzər etməyə sövq etmişdir.

4 – Elmi saxtalaşdırma: Bu metodla şərqsünaslıq nümayəndələri müxtəlif hallarda məşğul olmuşlar. Bu metod bildiyimiz kimi İslam tarixini saxtalaşdıran və müsəlmanların dini həqiqətini çirkin göstərən şərqsünaslıq çalışmalarında təmsil olunur. Bu şəkildə olan çoxsaylı şərqsünaslıq araşdırmaları var ki, şərqlilərdə şərqsünaslığa qarşı düşmənçilik ruhunun alovlanmasına səbəb olmuşdur.

Bu mövqe mütləq şəkildə doğru deyildir. Bu mövqeyə haqq qazandıran az öncə qeyd edilən səbəblərin olmasına baxmayaraq, bu mövqe qeyri-elmi və qeyri-dəqiq hesab edilir. Bu ona görədir ki, bu düşmənçilik dalğası daxilində İslama və müsəlmanlara qarşı mötədil olan bəzi şərqsünasların söyləri unudulur. Həmçinin burada elmi insaf və elmi həqiqətlərə tabeçiliklə tanınmış, öz cəmiyyətlərinin mədəniyyətlərindən təsirlənməyən bəzi şərqsünasların söyləri də unudulur. Onlar bütün şərqsünaslıq

çalışmalarına dil vasitəsinin olmadığı üçün nəzər yetirə bilməmişlər. Ola bilsin ki, bu düşmənçilik ruhunun qızıqdırılmasında ən bariz amillərdən birini dini həssasiyyət amili təşkil edir. Baxmayaraq ki, şərqsünaslığa qarşı düşmənçilik, hətta şərqsünasların öz tələbəsi olmuş şəxslərdə də görülmüşdür. Eduard Səid də belə şəxslərdən olmuşdur. Sadəcə biz burada dini təhrikin bəzi şəxslərə o dərəcədə hökmranlıq etməsini qəsd edirik ki, bu təhrik onları yaxşı bir şərqsünaslıq çalışmasının ortaya çıxması fürsətini belə qəbullanmağa imkan vermir. Əgər (şərqsünaslığa qarşı) bu düşmənçə baxış keçmişdən ortaya çıxmış və dini həssasiyyətin təsiri altında davam etmişdirsə, biz müasir dünyada bunun yenilənməsinin şahidi oluruq. Lakin bu yenilənmə prosesi siyasi və müstəmləkəçi təsir yönlərinin altında baş verir. Müasir araşdırmalar şərqsünaslıq hərəkatının keçmişdə və indiki zamanda müstəmləkəçi rolunu ortaya çıxarmaq üçün bir-birinə dəstək verir. Az qala bu müasir baxış şərqsünaslıq araşdırmalarını – mənbəsinin nə olmasına baxmayaraq – bütün müstəmləkəçi meyil və niyyətlərinə boyun əyən, xidmət edən vəsfində olaraq çərçivəyə salmağa çalışır. Bu baxış açısının arxasında Eduard Səid və onun "Şərqsünaslıq", "İslamın örtülməsi" kitabları dayanır. O iki kitab ki, - Silvestr De Sacinin dövründən bu günümüzə kimi, xüsusən də ABŞ-da şərqsünaslığın bir çox müstəmləkəçi fəaliyyətlərini ifşa etmişdir.

2 – Mötədil mövqe:

Bu mövqe şərqsünaslığa xalqlar arasındakı qarşılıqlı bilgi və mədəniyyət mübadiləsi prizmasından baxır. Baxmayaraq ki, bu mövqedə olanlar dini aspektdən təsirlənmişlər və şərqsünaslıq hərəkatının üzərində olduğu müstəmləkəçilik rolunu bilirlər. Lakin onlar şərqsünaslığa qarşı düşmən mövqe sərgiləməirlər. Onların şərqsünaslığa qarşı təşəkkürləri bu prizmadan irəli gəlir. Bunun kimi də onlar şərqsünaslığın hərəkatə keçdiyi – elmi həqiqətdən uzaq olaraq - şəxsi və ictimai hədəfləri reallaşdırmağa yönəlmiş hər bir giriş yeri haqda xəbərdarlıq edərlər. Bu mövqenin liderlərindən Abbas əl-Aqqad və Malik ibn Nəbini

qeyd etmək olar. Ola bilsin ki, bu mövqenin səbəbi mövqe sahiblərinin məsələyə ağılla yanaşması və elmilik, mövzuya uyğunluq cəhətini lazımlı bilmələridir. Bunun izahı belədir:

A – Bir çox millətlərin, xalqların elmi çalışmaları mədəni və maarif aspektindən açılımın baş verməsi; Fikri təmayüllərin formalaşmasında bu məsələ əhəmiyyət kəsb edir. Bu təmayüldə olanların Avropa xalqlarının dillərini bilmələri onları şərqşünasların çalışmaları ilə mümkün qədər çox tanış olmağa, şərqşünaslığa qarşı həddi aşmadan haqqıyla yanaşmağa, eyni zamanda da şərqşünaslığın yanlışlarına bütün elmilik və mövzuya uyğunluq cəhətlərini gözləyərək rəddiyyə vermələrinə sövq etmişdir.

B – Əqlani təmayül; hansı ki, bu mövqe sahibləri onun üzərindədirlər, onların elmi olmayan yollarda yürümələrinə səbəb olacaq qədər emosiyaları qalib gəlmir və mənbəsi hardan olursa olsun, onlar elmi həqiqəti qəbul etməyə hazır görünürlər. Onlar şərqşünasların elmi çərçivədə dedikləri bir çox həqiqətləri qəbul edir və bunun öz dini inancları ilə ziddiyyət təşkil etmədiyini vurğulayırlar. Çünki İslam öz-özlüyündə elmi həqiqət hesab edilir və hər bir şey ki onunla birgə gəlir onun özü də elmi həqiqətin təkidlə vurğulanması hesab edilir. Ona görə də bu şəxslərdə elmi həssasiyyətin açıq bir şəkildə biruzə verdiyi miqdarda dini həssasiyyət meydana gəlmir.

Şərqşünaslıq haqqında elmi mövqeni necə qura bilərik?

Birincisi: Şərqşünaslığın mövcudluğunu etiraf etmək labüddür və ona çox əhəmiyyət vermək lazımdır, çünki o:

a – Araşdırmanın necə edilməsində bizim fikrimiz olmadan bizi və müxtəlif problemlərimizi öyrənir.

b – O, bizim fikirlərimizin icmalına təsir edir, davranışlarımızın bir hissəsini təşkil edir və müxtəlif təşkilatları qurmağımıza təsir edir.

c – O, öz istədiyi yolla və öz seçdiyi vasitələrlə bizə başqa bir dünya təklif edir.

d – O, insan təfəkkürünün müxtəlif tarixi, etiqadi və ictimai gedişatında rol oynayır.

e – O, müxtəlif düşüncə sistemləri vasitəsilə bizə müsəllət olmaq və bizi azadlığımızdan məhrum etmək istəyir.

İkincisi: Bizə yuxarıda göstərdiyimiz şəkildə təsir edən bu sahəni diqqət göstərilməyə layiq hesab etməyib görməzdən gəlmək və ona göz yummaq mümkün deyil və ya şərqşünaslığı adi bir məsələ hesab edib fincan içində bir qurtum olmayacaq qədər əhəmiyyətsiz hesab etmək doğru deyil. Bunun kimi də onu sağlamlıq məsələsi qəbilindən olan qarşılıqlı mədəni təşviq və ya mədəniyyət-bilgi mübadiləsi də hesab etmək olmaz. Ona görə də şərqşünaslıqla üzləşmək və davranmaq üçün yalnız eyni ciddilik və eyni diqqəti göstərmək yolu var ki, bu da doğru elmi yolla olmalı, psixoloji düynələrdən, düşüncə pozğunluqlarından və müxtəlif xarici təsirlərdən kənar şəkildə edilməlidir. Bu metod və ya mövqenin nişanələrini bu cürə çizmək mümkündür:

1 – Şərqşünaslıq düşüncəsinin məhsulu olan bütün çalışmaların ziddinə gedib hər yeni çalışmanı izləyib müzakirə edərək cüzi bir hissəsinə rəddiyyə verməyi üstün görmürəm. Mövzunun əhəmiyyətinə baxmayaraq, belə hesab edirəm. Burada işinin mütəxəssisi olan şəxslərə ehtiyac yaranır ki, onlar başqasının fikrini dinləməyi və tanımağı bacarsınlar, sonra eyni üslub və metodlarla onun fikirlərini safçürük edə bilsinlər. Lakin üstün gördüyüm odur ki, şərqşünaslıq düşüncəsinin əsərlərini başlıca qrup mövzulara ayıraraq onu doğru şəkildə əsrin məntiqinə uyğun şəkildə ərz edib (faydalı əsərlərdən) gənclərimizin

yararlanmasını təmin etmək lazımdır. Sonra onu müxtəlif dillərə tərcümə edə bilərik ki, başqaları da bu əsərlərlə tanış olsunlar. Bundan sonra imkan verə bilərik ki, fikirlər (ehtiyac varsa) bir-birilə çatışsın. Bu zaman məntiqə, ağıla və reallığa daha yaxın olanı sağlam ağıl sahibləri tərəfindən qəbul ediləcəkdir¹. Bununla da dinimizin səslədiyi fikir azadlığına dəyər vermiş olacağıq. Hansı ki, bu ödənməsə olmaz olan bəşəri ehtiyaclardandır. Necə ki, biz bununla (bəzilərinə görə) daim ittiham edildiyimiz təəssübkeşlik və dar baxışlı olmaq halından çıxmış olarıq.

2 – Bu addım qarşı tərəfin ərsəyə gətirdiyi əsərlərlə tanış olmaqdan keçməlidir. Çünki bilməzlik üzərindən yola çıxılaraq dialoq aparılmaz və müzakirə edilməz. (Zərərli kateqoriyadan olan) şərqşünaslıq düşüncəsinə qarşı mübarizədə keçmişdə edilən xətalarımız bu düşüncə ilə doğru şəkildə tanış olmamağımızdan qaynaqlanır. Bu da bizim ümumiləşdirmələrimizin və sürətli şəkildə hökm kəsmələrimizin səbəbidir ki, məsələmizin həllinə xidmət etmədiyi qədər də ona zərər vermişdir.

3 – Şərqşünaslar hesab edirlər ki, onlar "elmi metodika" sahibləridirlər. Qərbşünaslar da eyni iddianı edirlər. Ona görə də dialoqlarımız olduğu zaman – inanclardakı fərqlilikdən təsirlənmədən və şərqşünaslığın bizim (müsəlmanların) geridə qalmağımızla əlaqəsi olan başqa fəaliyyətlərinin olmasını hiss etdirmədən, sıxılmadan – onlarla rəftarda eyni (elmi) metodikadan istifadə etməkdən başqa bir yol qalmır. Əksinə, bizə doğru elmi metodikadan istifadə etmək vacib olur ki, onların iddia

---

¹ Haqq naminə deyək ki, tərcüməçinin sözünün zahirindən onun şərqşünasların faydalı hesab ediləcək əsərləri qəsd etdiyi anlaşılır. Lakin əgər məqsəd – bu əsərlər arasında fərq qoyulmadan - zərərli fikirlərin çoxluq təşkil etdiyi və ya az da olsa məlum olduğu kitabların tərcüməsi qəsd edilirsə, belə kitabların tərcüməsi və yayılması İslamın buyurduğu fikir azadlığından deyil. Xüsusən də cəmiyyətdə insanları çaşqınlığa salan, təfriqə törədən, cinayətlərə təşviq edən, zərərli fikir cərəyanlarını təbliğ edən kitablara "fikir azadlığı" adı altında icazə verməyi heç dünyəvi ölkələr belə icazəli görmürlər, qaldı ki, bu kimi səhv addım İslamın adına yazıla. Şəkk yoxdur ki bu, doğru addım olmazdı (tərcüməçinin qeydi).

etdikləri "elmi xalçanı" ayaqlarının altından çəkməklə şərqsünaslığın bu (İslam əleyhinə) fəaliyyətlərini isbat edə bilək.

4 – Qarşı tərəfin bioqrafiyasını (tərcümeyi-halını) bilmədən bizim elmi mövqeyimizin olması mümkün deyil¹. Bu da təkəcə kifayət edir ki, bizə o şəxsi, bizi də ona tanıtsın. Bu da təbii olaraq, (aradakı) uçurumu yaxınlaşdırmaq və mübarizə üçün bir vasitədir.

---

¹ O baxımdan bu tənqid etmək istədiyimiz müəyyən bir şərqsünasın mütədil olub olmadığını və ya qərəzli olduğunu onun əsərləri və həyatı ilə tanış olmaqla öyrənə bilərik. Biz mütədil və obyektiv olmağa çalışan bir şəxsə qarşı qərəzli olan şəxsə qarşı sərgilədiyimiz mövqeni sərgiləyə bilmərik. Bu da yalnız araşdırılan şəxsin tərcümeyi-halını bilməyimizlə mümkündür. (tərcüməçinin qeydi).

**MÜHİTLƏRİ VƏ
METODLARI ETİBARİLƏ
ŞƏRQŞÜNASLIQ**

Şərqsünaslıq mədrəsələri

Başlanğıc fərziyyə odur ki, Avropa mühitləri nə qədər müxtəlif və çoxsaylı olsa da, şərqsünaslığa eyni təbiət və müştərək xüsusiyyətlər üstün gəlir. Şərqsünaslığın hədəfləri, təhrikediciləri və vasitələri haqqında qeyd etdiklərimizin – harda olmalarından asılı olmayaraq – bütün şərqsünaslar haqqında doğru olması mümkündür. Bu ona görədir ki, bu fenomen inteqrasiya təbiətli bir qərb müəssisəsidir. Bəzi maraq dairələri və meyilləri müxtəlif olsa da, şərqsünaslığın müxtəlif sahələrdə olan şaxələri ittifaq üzərindədir. Bu məsələ bizi şərqsünaslığı elmi cəhətdən incələməyimizə çalışmağımız üçün sövq etdi ki, bununla da Avropa mühitlərinin müxtəlifliyinin şərqsünaslığın müəyyən bir rəngə salınmasında bir təsirinin olub-olmamasını, olduğu təqdirdə isə başqa mühitlərdən çox fərqlənib-fərqlənməməsini aydınlaşdıraq.

Həqiqətdə isə bu mövzu – azsaylı mənbələrdə toxunulan mövzu olmasını nəzərə alsaq – (araşdırılması) dərin bir düşüncə kimidir. Hətta şərqsünaslığın tarixini araşdırırlar belə bu mövzuya toxunmamışlar. Əksinə, onların maraq dairələri şərqsünasların araşdırmalarını tənqid, təhlil etmək və ya bəyənmək istiqamətinə yönəlmişdir. Ola bilsin ki, şərqsünaslığı üç mədrəsəyə bölən əl-Həravinin etdiyi bir qədər fərqli olsun:

- 1 – Qurani-Kərim araşdırmaları üzrə ixtisaslaşmış mədrəsə.
- 2 – Peyğəmbərimiz Muhəmməd ﷺ üzrə ixtisaslaşmış mədrəsə.
- 3 – İslam və ərəb tarixi üzrə ixtisaslaşmış mədrəsə.

Bu bölgüyə etimad etmək doğru deyil; Çünki şərqsünaslığa elə yanaşılır ki, sanki şərqsünaslıq – başqaları ilə deyil - ancaq İslam və müsəlmanlarla maraqlanır. Bu məsələ ilə razılaşmaq mümkün deyil. Çünki şərqsünaslıq daha geniş bir sahədir, şərqlə ümumən maraqlanmağa şamil olur, istər İslam olsun, istər də başqası, istər din olsun, istər dil olsun, istər də (şərqlə əlaqəli) hər

hansısa bir məsələ olsun, hamısı ilə maraqlanır¹.

Bu mövzu ilə maraqlananlardan biri də həmçinin Nəcib əl-Aqiqi olmuşdur. O, bu haqda özünün "Şərqsünaslıq" kitabının birinci nəşrində xüsusi fəsil ayırmışdır. Bu fəsildə o şərqsünaslığı iki fəsilə bölməyə əhəmiyyət vermişdir. Bu iki mədrəsə:

1 – Siyasi mədrəsə; hansı ki, ümumi məfhumda ədəbiyyat haqqında araşdırma aparır.

2 – Arxeoloji mədrəsə; hansı ki, arxeoloji əsərlər ilə maraqlanır.

Onun bu bölgüsünə baxmayaraq, o böyük kitabının qalan hissəsini şərqsünasları coğrafi bölgüyə əsasən araşdırmağa ayırmışdır. Bununla yanaşı o, hər bir mühitin seçilən tərəfləri və xüsusiyyətlərinə toxunmamışdır. Əksinə, diqqətini seçilən böyük şərqsünaslara və onların özlərindən sonra qoyub getdikləri əsərlərə ayırmışdır. O baxımdan bu kitab şərqsünaslıq meydanında seçilən bir çox böyük şərqsünaslar haqda bilgiləri cəm edən fəhrisə çevrilmişdir. Görünən budur ki, Aqiqi coğrafi bölgü ilə qane olmuş və birinci bölgüsünü tərk etmişdir. Onun kitabının yeni nəşrində şərqsünaslıq mədrəsələri haqqında xüsusi bir fəsil yox idi².

Bu çərçivədə həmçinin "Ədəbi araşdırmaların mənbələri" kitabında Yusif Dağir adı seçilir. Hansı ki, bu mövzuda coğrafi paylanmanı ələ almış, bölgüdə buna əsaslanaraq təfsilatı ilə geniş danışıbmış, hər mədrəsənin xüsusiyyətlərini və seçilən tərəflərini qeyd etməyə diqqətini yönəltmişdir. Lakin bu mövzuda ona mülahizə edilən cəhət budur ki, o, bəzi mədrəsələri elmilik, mövzuya uyğunluq və doğru metodika üzərində olmaqla vəsf etməkdə ifrata varmışdı. Məsələn, o, fransız mədrəsəsi haqqında belə demişdi: "Bu mədrəsə bəyan etməsinin aydınlığı, ifadələrinin konkretliyi, araşdırmasının dəqiqliyi ilə seçilir. Bu mədrəsəyə

---

¹ Əhməd İsmayıloviç. "Şərqsünaslıq fəlsəfəsi və onun Ərəb ədəbiyyatına təsiri". səh. 219.

² Öncəki mənbə. səh. 222. (Bax: Aqiqi. "Şərqsünaslar" kitabı).

mənsub olan davamlılıq üzərindədir, araşdırdığı mövzu haqqında sənə ən doğru formanı, yaxşı görünüşü, parlaq, aydın ibarəni verməyə çalışır. Hansı ki, bu ibarəyə don geyindirmə və yaxud da qaranlıq qalan məqam qarışdırır"¹.

İnanmıram ki, şərqşünaslığı araşdıran, onun bəzi bəhsləri ilə tanış olan bir kimsə onun bu qeyd etdiyi vəsfləri qəbul etsin. Xüsusən də o, (şərqşünaslıq) mədrəsələrinin xüsusiyyətlərini sadalayarkən belə demişdir: "Bu xüsusiyyətlər – müasir elmin gərəkdirdiyi və vacib etdiyi şeylərin hamısı ilə birgə - mütləq elmi, tənqidedici, təhliledici, ələyici, təmizləyici xüsusiyyətlərdir ki, bu məktəblərdə elmi tənqid ruhu təcəlli edir. (Bu məktəblər) Əsərin və ya məqsədin amillərindən hər hansısa birinə görə tərəfgirliyə və ya xüsusi nəzərə almaq halına yol vermədən müqayisəedicidir, nümunəvi, qiyasedicidir. O mənada ki şərqşünas öz araşdırmasına elmi səpkidən yola çıxaraq başlayır, araşdırmanın yönü onun üslubunda, ahəngində, ara sözlərində, genişliyində, qayəsində, mövzunun açılmasında və s. görünür, bununla da qarşında onun nişanələri aydınlaşır və hədəfləri bəyan olur; görəsən o, ensiklopedikdir, yoxsa universitet yönlüdür? O baxımdan əgər şərqşünas hər hansı bir mövzuya yönəlsə, mövzu üçün əlindən gələni edər və gizililəri ortaya çıxarsa, şərqşünas üçün əlavə bir şey etmək qalmaz. Bütün bunlar açıq-aydın, şəffaf və konkretir"².

Mənə çatana görə, bu mövzuda görülmüş keçmiş səylər bunlardır. Buna ötən bölgüləri sadalayan dr. Əhməd İsmayıloviçin dediklərini əlavə edirəm, ola bilsin ki o, bu bölgülərlə qane olub, buraya – bu məktəblərdən biri olan - Yuqoslaviya mədrəsəsini də əlavə edib. O, bunu ifadə edə biləcək ən doğru şəxslərdən biridir.

Bu mövzunun başlanğıcında bu mövzuda araşdırma etməyin çətinliyi haqqında qeyd etdiyim məsələnin təkidi olaraq həmin məsələyə bir daha qayıdıram. Ona görə ki bu qədər çoxlu sayda

¹ Yusuf Dağir. "Ədəbi araşdırma mənbələri". 1961. 2/776.

² Yusuf Dağir. "Ədəbi araşdırma mənbələri". "Muxlisiyyə" mətbəəsi. Beyrut 1961. 2/774-775.

şərqsünasların ancaq məhdud xüsusiyyətli mədrəsələr haqqında kitablar yazmaları mümkünsüz görünür. Onlar müxtəlif ölkələri təmsil edir, müxtəlif dillərdə danışır, fərqli istiqamətlər üzərində araşdırmalar edir və bir-birinə yaxın olan hədəflərdən yola çıxırlar. Ümumən mövzuya, xüsusən də şərqsünaslıq meydanına baş vurmaq istəyən hər bir kəsin bu ixtilafların bütün yönlerini bilməsi gərəkir. Görünənə görə, bu mümkünsüz bir məsələdir. Lakin bu mümkünsüzlük ilə yanaşı, bölgünün təməli olaraq coğrafi paylaşımaya yönəlmək mümkündür. Bu minvalla ki mühitin xüsusiyyətlərinin – istər müsbət, istər mənfi olsun - bir yazıçı şəxsiyyətinin formalaşmasında və fikirlərinin yönləndirilməsində böyük təsiri var. Xüsusən də nəzərə alsaq ki, bəzi Avropa mühitləri ümumən Şərq dövlətləri ilə əlaqələrində böyük iqtisadi, müstəmləkəçi təsirlərə məruz qalmışdır.

Ötən məsələlərə söykənərək şərqsünaslığı başlıca bir qrup mədrəsələrə bölmək mümkündür. Hər bir mədrəsənin yaxşı və pis tərəflərinə, qəti deyil, üstün, seçilən cəhətlərinə işarə etməklə bunu etmək olar. O mənada ki əgər mədrəsələrdən biri haqqında hansısa bir vəsfi qeyd etsəm, bu vəsf o mədrəsəyə böyük bir nisbətdə uyğun gələcək, lakin qəti və ya şamil bir vəsf olmayacaqdır.

Britaniya mədrəsəsi

Şərqlə əlaqələr:

İngilislərin şərqlə əlaqələri olduqca qədimdir, İslamdan öncəki illərə qayıdır. Bəziləri qeyd edirlər ki, İrlandiya ilə Şərq arasındakı əlaqələr III miladi əsrin ortalarında baş tutmuşdur. Bu isə bəzi keşiş səyahətçilərin müqəddəs torpaqlara gedərkən yolüstü Misir, Suriya və Fələstindən keçməsi zamanı olmuşdur. Bu ilkin səyahətlərin mövcudluğuna baxmayaraq, ingilislərin şərq

haqqında yazıları yalnız hicrətin birinci əsrində Viliboldun¹ Ərəb ölkələrinə səfəri zamanı ortaya çıxmışdır. Ondan sonra da digər ticarətçi həcc ziyarətçiləri və başqaları Şərq haqqında yazmışlar².

Britaniya şərqşünaslığının bəzi müxtəsər göstəriciləri var ki, onların icmalını bu şəkildə verə bilərik:

1 – Britaniya şərqşünaslığı şəxsi təhriklərdən yola çıxılaraq meydana gəlmişdir. Bu, britaniyalıların Əndəlüs və Saqliyyə alimləri ilə əlaqə qurması və yunan dilindən ərəbcəyə tərcümə edilmiş yunan fəlsəfəsini öyrənmək üçün bu fəlsəfəyə nəzər yetirməklərlə təmsil olunmuşdur. Bundan sonra bu amillər inkişaf edərək dini amillərə çevrilmişdir. Bundakı hədəf ərəb dilini və bəzi dini elmləri öyrənməklə xristian missioner hərəkatını aktivləşdirmək idi. Son olaraq Britaniya şərqşünaslığında müstəmləkəçilik təhrikləri büruzə vermişdir. Bu isə ingilislərin şərqlə vuruşub bu məntəqəni işğal etdikləri zaman şərqlə olan əlaqələrində ortaya çıxmışdır.

2 – İki hədəf, xristianlaşdırma və müstəmləkəçilik hədəfi Britaniya şərqşünaslığının fəaliyyətində bariz rol oynamışdır.

3 – Araşdırmaları Ərəb dilinə və onunla bağlı olan ədəbiyyat, bəlağət, tənqid və başqa elmlər istiqamətinə yönəlmişdi.

4 – Araşdırmaları əsasən Hindistan, Misir və bəzi Şam ölkələri ətrafında idi.

5 – "Kambriç" və "Oksford" universitetləri Britaniya şərqşünaslığının əsasının qoyulduğu və inkişaf etdiyi ən mühüm məkanlar hesab edilir.

---

¹ **Vilibold (Wilibold):** Qədim britaniyalı səyahətçi. Mənbələr onu Ərəb ölkələrinə getdiyi səfərləri haqqında yazan ilk şəxs olaraq qeyd edirlər. Bu, hicri təqvimin ilk əsrində baş vermişdir. Ondan sonra isə səyahətçi və şərqşünaslar ərəblər və İslam haqqında yazmışlar.

² Dr. Mişel Cuha. "Avropada Ərəb və İslam araşdırmaları". səh. 27.

- 6 – Bəzi ingilis şərqşünaslar hərbi və diplomatik sahə ilə möhkəm əlaqələr qurmuş, Britaniyanın "Xarici İşlər Nazirliyi"ndə və müstəmləkələrində zabit və müşavir olaraq çalışmışdılar. Bu şəxslərdən Burtonu¹, Watsonu², Norman Danieli və başqalarını misal çəkmək olar.
- 7 – Bəzi Şərq ölkələrində neftin kəşf edilməsi Britaniyanın Şərq aləminə olan marağının artmasına, həmçinin başda ərəb dili olmaqla şərq dillərini öyrənən müəssisə və institutların çoxalmasına təsir etmişdi.
- 8 – Bəzi nümayəndələri ərəb dili mərkəzlərinə bu və digər yollarla – orada aktiv üzvlər olmaq yoluyla - gedib çıxmışlar. Onlardan Marqulius, Nikolson³ və Alfred Quillaumu misal çəkmək olar.
- 9 – Son onilliklərdə bu mədrəsənin müxtəlif sahələrdə İslami araşdırmalara marağı artmışdır.

---

¹ **Riçard Burton:** Tanınmış ingilis şərqşünası. 1821-ci ildə anadan olmuş, 1890-cı ildə vəfat etmişdir. Oksfordda təhsil almış və Hindistandakı Britaniya ordusunda hərbi xidmətdə olmuşdur. Bir çox Ərəb ölkələrinə səfər etmiş, hətta müqəddəs yerlərə daxil olmağa belə nail olmuş və "Hacı Abdullah" ləqəbi ilə çağırılmışdı. O, Britaniyanın Şamdakı konsulu olaraq çalışmışdır. Onun "Min bir gecə" kitabının tərcüməsi, Suriyaya səfərini vəsf edən kitabı, Məkkəyə səfərini vəsf edən üç kitabı var. (Bax: dr. Mişal Cuha. "Ərəb araşdırmaları". səh. 39).

² **Çarlz Vatson:** İngilis şərqşünası. 1844-cü ildə anadan olmuşdur. "Dublin" universitetindən məzun olmuş və dilçilik elmləri üzrə, xüsusən də ərəbcə üzrə ixtisaslaşmışdır. Bir çox Ərəb ölkələrinə səfər etmişdir. Misir və Britaniya ordularında çalışmışdır. Şərq araşdırmalarındakı xidmətlərinə görə "Watson Paşa" olaraq ləqəbləndirilmişdir. (Bax: Mişel Cuha. "Ərəb araşdırmaları". səh. 40).

³ **Reynold Alleyne Nikolson:** Ən məşhur ingilis şərqşünaslardan biridir. 1868-ci ildə anadan olmuş. 1915-ci ildə vəfat etmişdir. O, "təsavvuf" ilə maraqlanan şərqşünaslardan olmuşdur. Ədəbiyyat və təsavvuf sahəsində çoxsaylı əsərlərin müəllifidir. Əsərlərindən Cəlaləddin ər-Ruminin "Divan"ının nəşri, tərcüməsi və şərh, "Ərəb ədəbiyyatının tarixi", "İslamda sufizm", "Sufilikdə şəxsiyyət düşüncəsi" və s. qeyd etmək olar. (Bax: dr. Bədəvi. "Şərqşünaslar" ensiklopediyası. səh. 415).

10 – Sonda bir çox Britaniya universitetlərində "Şərq araşdırmaları" mərkəzləri açılmış, ərəb dili tədrisi ilə məşğul olan institut və müəssisələrin sayı artmışdır. Eyni zamanda da şərq araşdırmaları ilə bağlantısı olan əsərlərlə maraqlanan, bu əsərləri çap edən, satan və toplayan kitabxanalar və nəşr evlərinin sayında sezilən bir artım müşahidə edilmişdir.¹

Alman mədrəsəsi

Şərqlə əlaqələr:

Almanların şərqlə əlaqələri miladın X əsrinə gedib çıxır. Bu isə 956-cı ildə alman imperatoru Otonun İohan adlı kahini xəlifə Nasirin yanına səfir olaraq göndərdiyi zaman baş vermişdir. Xəlifə Nasir də öz növbəsində rəiyyəti olan keşişlərdən birini alman imperatorunun yanına səfir olaraq göndərmişdi².

Almanlardan ərəbcənin tədrisi ilə ilk dəfə maraqlanan şərqşünas Kristimna (1554-1613) olmuşdur. O, ərəb hərflərinin təlimi və bu hərflərin yazılma qaydası haqqında kitab yazmışdır³.

Bundan sonra bir-birinin ardınca ərəb dili və İslami araşdırmalara maraq göstərən alman şərqşünaslar gəldi.

Burada alman şərqşünaslığının öyrənilməsi mövzusunə toxunan bir çox araşdırmaçıların qaldırdığı diqqətə şayan olan iki

---

¹ Mişal Cuha. "Ərəb araşdırmaları".

² Dr. Mişal Cuha. "Avropada ərəb və İslam araşdırmaları". səh. 75.

³ Səlahəddin əl-Münəccid. Alman şərqşünasları. "Yeni kitab" evi. Beyrut. 1982. səh. 7.

nöqtə var:

1 – Almanların Ərəb ölkələrində müstəmləkələri olmamışdır, ona görə də onların şərqsünasları siyasətə boyun əyməkdən xilas olmuşdular.

2 – Almanlar (müsəlmanları) xristianlaşdırmağa səy göstərməyiblər. Ona görə də onların şərqsünasları İslam tarixi əleyhinə danışmaqdan uzaq olublar.

Bu iki nöqtənin üzərində bir qədər dayanmaq lazımdır. Düşünürəm ki, bu iki məsələ elmi əsasa söykənmir. Əgər şərqsünaslığın ümumi mənasını (elmi tərifdəki mənasını) nəzərdən keçirsək¹, o zaman daha üstün olan (tərifdəki) birinci hissənin doğru mənə olmasıdır. (Deməli, şərqsünas) müsəlman olmayıb İslamı öyrənən, onun hər hansı bir şöbəsində ixtisaslaşan, onun məfhumlarına qarşı hiylə quran və onu çirkin göstərən hər bir insandır. Amma şərqsünaslığı akademik məfhumuna görə nəzərdən keçirsək, o zaman (şərqsünas) şərqlə bağlı araşdırmaya diqqət göstərən hər bir qərblidir. Bu hissəni də qəbul etmək olmaz. O baxımdan almanların da şərqdə müstəmləkələri mövcud idi və onların o bölgə ilə bağlı müxtəlif tamahları var idi. Almanlar Afrikada və Asiyanın bəzi məntəqələrində geniş əraziləri müstəmləkəyə çevirirdilər.

Birinci nöqtənin ikinci hissəsinə gəldikdə "bu da siyasətə boyun əyməkdir", bu mənanın keçmişdəki alman şərqsünaslığı ilə bağlı doğru olması mümkündür. Amma son mərhələlərində şəkk yoxdur ki, bu və digər yollarla siyasətə boyun əymişdir. Bu, uzaq olan bir hal deyil, xüsusilə də bəzi Şərq ölkələrində neftin aşkarlanması nəzərə alsaq, bu əsnada almanların şərq ilə əlaqələrinin inkişaf etdiyini görə bilərik.

İkinci nöqtəyə gəldikdə isə, bu daha mühümdür. Demək olar ki, bunu oradakı şərqsünaslığa aid etmək doğru deyildir. Hər bir halda bu səbəblərə görə bu iddiaya etiraz edilməsi realdır:

---

¹ Yəni: şərqsünaslığın elmi tərifindəki mənasını bu iki nöqtə ilə tutuşdurub nəzərdən keçirsək. (Tərcüməçinin qeydi).

a – Qəti şəkildə sabit olduğuna görə almanların xristianlaşdırma cəmiyyətləri var və onlar xristianlaşdırma hərəkatının maddi və mənəvi dəstəyilə ayaqda dururlar. Xristianlaşdırmanın ən mühüm konfranslarından biri olan "Müstəmləkəçilik" konfransı da Almaniyada baş tutmuşdur. Bu konfransda deyilmiş sözlərdən biri belə idi: "Missionerlər bu son günlərə kimi İslam məsələsinə diqqət göstərmək və alman müstəmləkələrimizin işləri haqqında araşdırma etmək üzrə ixtisaslaşan yeganə şəxslərdir" ¹.

b – Bəzi mənbələr təkidlə vurğulayır ki, bir çox böyük alman şərqşünasları fransız şərqşünasların tələbələri olmuşlar. Ələxsus da De Sacinin ². Bir çoxları bu şəxsin dini sahədə oynadığı rolu bilirlər.

c – Alman şərqşünaslığı haqqında qadın şərqşünaslardan biri mühazirələrdən birində belə demişdi: "Alman şərqşünaslığı XVII əsrdə dinin təsirindən azad olmuşdur" ³.

Bütün bunlardan yola çıxaraq, mən bu ötən iki nöqtəni alman mədrəsəsinin xüsusiyyətlərindən hesab etmirəm. Baxmayaraq ki, bəziləri bu nöqtələri mötəbər hesab edirlər. Qəbul etməməyimin səbəblərini ötən mövzuda müzakirə etdim.

Alman şərqşünaslığının bəzi müxtəsər göstəriciləri:

---

¹ "Üç hiylənin qanadları". "əl-Qələm" nəşriyyatı. səh. 50 və ondan sonrası.

² **De Saci:** O, fransız şərqşünasların dekani olmuşdur. 1758-1838-ci illərdə yaşamışdır. Bir çox dilləri öyrənmiş və bir çox elmi vəzifələrdə çalışmışdır. O, bir çox böyük şərqşünasların tələbəsi olmuşdur. Xüsusən də alman şərqşünasların. Onun Şərqlə bağlı siyasi aktivlikdə rolu olmuşdur. (Ətraflı bax: dr. Əbdürrəhman Bədəvi. "Şərqşünaslar" ensiklopediyası. 226).

³ Tripolinin "Fateh" universitetinin "Tərbiyə" fakültəsində şəxsən özüm bu mühazirədə iştirak etmişdim. Mühazirədə ziyarətçi müəllimlər də iştirak edirdilər. Lakin mən bu mühazirənin tarixini, nə də bu mühazirəçi şərqşünas qadının adını xatırlamıram. (müəllif).

1 – Alman şərqsünasların işdə, səbirdə və davamlılıqda özünü fəda etməklə vəsf olunmaları. Onlardan bəziləri Vestenfeld¹ kimi gözünü itirmişdir. Onlardan bəziləri – İohan Reiske kimi – ömrünü araşdırmaçı, tədqiqatçı və müəllim olaraq fəda etmişdir. O, "Ərəb ədəbiyyatının şəhidi" adlanmışdır. Əhməd Əmin demişdir: "Almanlar araşdırmada dəqiqlikdə, səbirli olmaqda, aralarında uyğunluq olmayan hissələri təlif etməkdə və sonda bu işdən ən dəqiq və ən dərin nəticələr əldə etməkdə əcaib bacarığa malikdirlər"².

2 – Bu mədrəsənin əsas seçilən xüsusiyyətlərindən biri də qədim olan şeylərlə maraqlanmasıdır; Diqqəti cəlb edən xüsusiyyəti İslam irsinin yayılmasına mümkünsüz dərəcədə diqqət yetirməkdir – necə ki bunu Səlahəddin əl-Münəccid deyir: "Bir elmi mərkəzin gördüyü işi bir (alman) şərqsünas görürdü"³.

3 – Başqa ölkələrlə müqayisə edildiyi zaman başlanğıcı çox gec olmuşdu. XVIII əsrdə alman şərqsünaslığının nəzərə çarpacaq hansısa bir fəaliyyəti bilinmir.

4 – Başqalarından daha çox əlyazmaların nəşrinə və təhqiqinə maraq göstərmişdir. Bu sahədə adlar olduqca çoxdur.

5 – Alman şərqsünaslığı başqa mədrəsələrdən daha çox ərəbcə və İslami əlyazmalarının fəhristə çevrilməsinə diqqət göstərmişdir. Bu şərqsünasların belə çalışmaları uzun müddət çəkmişdir. Hətta məsələn, Broklemanın "Ərəb ədəbiyyatının tarixi" kitabını

---

¹ **Wuestenfeld. H.F:** Geniş şöhrəti olan alman şərqsünası. 1808-ci ildə anadan olmuşdur. Şərq dilləri üzrə ixtisaslaşmış, bu dilləri mükəmməl öyrənmiş və bu dillərdə xüsusən də ərəb dilində dərs demişdir. Onun bir çox çalışmaları vardır. Ən məşhurlarından "Ərəb akademikləri və onların müəllimləri", "Ərəb həkimləri və alimlərinin tarixi". Bir çox əlyazmaları yaymışdır. Ən məşhurlarından Qəzvininin "Məxluqların əcaiblikləri" əsəri, İbn Dureydin "əl-İştiaq" əsəri, İbn İshaqın "Sira" əsəri və s. (Bax: dr. Bədəvi. "Şərqsünaslar ensiklopediyası". səh. 276 və ondan sonrası).

² Mişel Cuha. "Avropada Ərəb araşdırmaları". səh. 184.

³ Səlahəddin əl-Münəccid. "Alman şərqsünaslar". səh. 8.

yazması yarım əsr vaxt almışdı¹.

6 – Bu mədrəsə digər mədrəsələrdən daha çox ərəbcə və ya ərəbcə-latinca və ya ərəbcə-almanca lüğətlərin hazırlanmasına diqqət göstərmişdir. Bu sahədə bir çox adlar seçilir; onlardan Fritak², Noldeke³, Vehr Hans⁴, Şrakli⁵ və s.

---

¹ Eduard Səid. "Şərqşünaslıq". səh. 53.

² **Fritak Qeaorq Vilhelm** (Freitag): Məşhur alman şərqşünası. 1788-ci ildə anadan olmuşdur. 1861-ci ildə vəfat etmişdir. Qədim ərəb ədəbiyyatı ilə maraqlanmış, bu bilgilərdən çoxlu qəsidələri yaymışdır. Ən məşhurlarından "Bint Suad" qəsidəsidir. Həmçinin, ərəb irsi ilə maraqlanmış və onu yaymışdır. Onun bu mövzuda nüfuzu çoxdur. Buna aid nəşr etdiyi kitablardan İbn Arab Şahın "Fəkihətül-xüləfə və Mükəfəhətüz-Zurafə" əsərini, İdrisinin "Şəmin vəsfi və Fələstinin vəsfi" əsərlərini qeyd etmək olar.

³ **Teodor Noldeke**: Böyük alman şərqşünası. 1836-cı ildə Hamburqda doğulmuşdur. 1970-ci ildə vəfat etmişdir. Ümumən şərq dilləri ilə maraqlanmışdır. Bu dillərdən bəzilərini mahir şəkildə öyrənmişdir. Onlardan biri də ərəb dilidir. Bir çox elmi vəzifələrə yiyələnmiş, həmçinin elmi mükafatlar almışdı. Özündən sonra çoxlu kitablar qoyub getmişdir ki, hamısını sadalamaq çətindir. Onlardan bəzilərini qeyd edək; "Quran surələrinin əsli və tərkibi", "Bədii ərəb dilinin qaydaları haqqında araşdırmalar". Necə ki, bir sıra irsə aid kitablar da nəşr etmişdir; Urvə ibnil-Vərdin "Divanı"nın şərh, tərcüməsi və nəşri. Təbərinin "Tarixül-Büldan" əsərinin nəşr edilməsində də onun rolu olmuşdur və s. (Bax: Aqıqi. "Şərqşünaslar". 2/738).

⁴ **Vehr (Wehr) Hans**: Alman şərqşünası. 1909-cu ildə anadan olmuşdur. Yazılı və şifahi ərəb dilində dərinləşmişdir. Bununla yanaşı bir sıra şərq dillərini də öyrənmişdir. Bir çox elmi vəzifələrdə çalışmışdır. Sonuncu işi "Alman şərqşünasları cəmiyyəti"ndə sekreter olmuşdur. Azsaylı çalışmaları var. Onlardan bəzilərini qeyd edək; "Almanca-ərəbcə lüğət", kitabı ki, bu kitabı o qədim ərəb dili lüğətlərinə müraciət etmədən qəzet və jurnallardakı terminlərdən toplamışdı. "Min bir gecə" əsərindən bəzi hekayələr, hansı ki, bu hekayələri o, özünün "Əcəmi hekayələri və qəribə xəbərlər" kitabında toplamışdı. (Bax: dr. Mişel Cuha. "Ərəb dili araşdırmaları". səh. 219).

⁵ **Şrakli Qotz (Schregle Gotz)**: Alman şərqşünası. 1923-cü ildə anadan olmuşdur. Ərəb dili araşdırmaları üzrə ixtisasını "Erlanqen" universitetində 1960-cı ildə tamamlamışdır. Onun azsaylı əsərləri var. (Dr. Mişel Cuha. "Ərəb dili araşdırmaları". səh. 228).

7 – Bəzi üzvləri bəzi Ərəb universitetlərində - xüsusən də Misirdə - tədrislə məşğul olmuşdular. Onlardan Litman¹, Berqstrasser², Kraus³ və Şadeni⁴ misal çəkmək olar.

-
- ¹ **Litman Enno:** Böyük alman şərqşünaslarından biri. 1875-ci ildə anadan olmuşdur. 1958-ci ildə vəfat etmişdir. Böyük şərqşünas Noldekedən dərs almış və onun nəvəsilə evlənmişdi. Arxeologiya üzrə ixtisaslaşmış və şərq dillərinə maraq göstərmişdir. Bu dillərdən uzun müddət dərs demişdir. Həmçinin, çoxlu ölkələrə səfər etmiş və müxtəlif vəzifələrə təyin edilmişdir. Qahirədəki "Ərəb dili" mərkəzinin üzvlük şərəfinə nail olmuşdur. "Alman şərqşünasları cəmiyyəti"nə ilk rəhbərlik edən şəxs olmuşdur. Özündən sonra çoxsaylı əsərlər qoyub getmişdir. Bunlardan ən mühümləri "Min bir gecə" kitabını almancaya tərcümə etməsidir. (Bax: Mişel Cuha. "Ərəbcə araşdırmalar". səh. 207).
- ² **Berqstrasser Qothelf:** Məşhur alman şərqşünaslarındanıdır. 1886-cı ildə anadan olmuş, 1933-cü ildə vəfat etmişdir. Ərəb dili və İslami araşdırmalar ilə maraqlanmışdır. İslam irsindən nəfis qalıntıların arxasınca düşmək işində mahir idi. Bu sahədə gördüyü işlərdən onun böyük layihəsi olan "Quran elmlərinin əlyazmaları"dır, hansı ki, bu işi tamamlaya bilməmişdi və onun tələbəsi Pretzel onun vəfatından sonra bu işi tamamlamışdı. Özündən sonra bəzi əsərlər qoyub getmişdir. Bunlardan bəziləri "Ərəb ləhcələrinin atlası", "Hənin ibn İshaq və onun mədrəsəsi", "Quranın inkar hərfləri", "Quran qarılmasının lüğəti və tərcümeyi-halları" və s. (Bax: Aqiqi. "Şərqşünaslar". 2/747).
- ³ **Paul Eliezer Kraus:** Yəhudi əsilli alman şərqşünası. 1904-cü ildə Praqa şəhərində anadan olmuşdur. 1944-cü ildə vəfat etmişdir. Qüdsdə İbri universitetində təhsil almış və orada ərəb dilini mükəmməl öyrənmişdir. Ərəblərdə elmlərin tarixi ilə maraqlanmışdır. "Misir" universitetinin "ədəbiyyatlar" fakültəsində dərs demişdir. Bir çox şübhəli məsələlərin arxasınca düşmüş, izləmişdir. Həmin məsələləri tərcümeyi-halından göründüyü kimi aydın bir hədəflə araşdırmışdır. Buna ən açıq dəlil onun bir mövzu ətrafında iki ziddiyyətli çalışma ortaya qoymasıdır. Bu iki kitabın biri "Cabir ibn Həyyan əfsanəsinin dağıdılması", ikincisi isə "Cabir ibn Həyyan – İslamda elmi fikirlərin tarixinə töhfə" adlı kitabdır. Qövmiyyətçi qruplaşmalarda olması səbəbilə sonda intihar etmişdir. (Dr. Bədəvi. "Şərqşünaslar" ensiklopediyası. səh. 25).
- ⁴ **Şade:** Alman şərqşünası. Şərq dilləri üzrə ixtisaslaşmışdır. 1883-cü ildə anadan olmuş, 1952-ci ildə vəfat etmişdir. "Misir" universitetində "Kutubul-Misriyyə" nəşriyat evinin müdiri olaraq çalışmışdır. Özündən sonra bir neçə çalışma qoyub getmişdir. Bunlardan "İbn Zeydun", "Ərəb dili və siryani dili", "Əhməd Teymur Paşa və Ərəb reformu". (Bax: Aqiqi. "Şərqşünaslar". 2/755).

- 6 – Bəzi üzvləri "Ərəb dili" mərkəzlərinin üzvlüyünü əldə etmişdir.
- 7 – Arxeoloji araşdırmalar və bu sahədə tədqiqatlar etmək məqsədilə qazıntı işləri aparmağa maraq göstərmişlər. Bunun üçün bəzi Ərəb ölkələrində - xüsusən də Beyrut, Qahirə və Bağdadda - institutlar inşa etmişlər.
- 8 – Bəzi alman şərqşünasların şəxsi rəğbət əsasında çalışması onların seçilən bir xüsusiyyəti idi. Xüsusən də onlardan daha köhnə olanları bu keyfiyyətə malik idilər. Onlardan bəziləri ərəbcə mətnləri öz şəxsi hesabına yayır, çap edirdi. Baxmayaraq ki, bəzi qərblilər bu kimi əməllərdən uzaq idilər. Alman şərqşünaslarından bəzilərinin bu işdə tutqusu (şövqü) o həddə çatmışdı ki, əlliyyə yaxın dil və ləhcəni mükəmməl şəkildə öyrənmişdilər. Buna ən yaxşı misal Fridrix Rukertdir¹.
- 9 – Bir çox məşhurları fransız şərqşünası De Sasinin tələbələri olmuşlar. Buradan da alman şərqşünaslığına təsir edən dini təsirin izini görmək mümkündür.
- 10 – XIX əsrə kimi – digər araşdırmalara deyil - yalnız lüğəvi və ədəbi araşdırmalara maraq göstərmişdir.
- 11 – XIX əsrdən başlayaraq İslami araşdırmalara daha çox diqqət göstərməyə başlamışdır. O zamandan bəri almanların İslam ətrafında ardıcıl araşdırmaları meydana gəlmişdir.

---

¹ **Fridrix Rukert:** Alman şərqşünası və şairi, çoxlu dillərin bilicisi. Deyilənə görə o təxminən əlli köhnə və yeni dil bilirdi. Şeirə maraq göstərmiş və çoxlu sayda ərəb şeirlərini tərcümə etmişdir. Həmçinin o, Qurandan bir hissəni də tərcümə etmişdi. Çalışmalarından "əl-Həririnin muğamatlarının almancaya tərcüməsi", "Divanul-Həmasənin almancaya tərcüməsi" və s. var. (Bax: Mişel Cua. "Ərəb araşdırmaları". səh. 192).

- 12** – Başqa şərqsünaslıq mədrəsələrindən fərqli olaraq şərqi başqa dillərinə və dinlərinə deyil, Ərəb ölkələri və İslam dini haqda öz araşdırmalarını mərkəzləşdirmişdilər.
- 13** – Almaniya nasizmin ortaya çıxması oradakı şərqsünaslıq hərəkatına da təsirsiz ötüşməmişdi. O da bu hərəkatın bəzi liderlərinin başqa ölkələrə köçməsi ilə nəticələnmişdi. Şaxt da onlardan biri idi. Onlardan bəziləri müharibələrdə öldülər. Bəziləri isə Almaniya hökumranlığı sürən xüsusi fikir abı-havasından təsirlənmişdilər.
- 14** – Bəzi Şərqi ölkələrində neftin aşkar olması, Almaniya və digər Ərəb ölkələri arasında ticari əlaqələrin artması şərqsünaslığın yerli ləhcələri öyrənməsinə və bu işə diqqət yetirməsinə doğru dəyişikliyin ortaya çıxmasına, bu amilin həmin ölkələrlə əlaqələri qüvvətləndirməyə bir vasitəyə çevrilməsinə təsir etdi.

Son olaraq, Eduard Səid qeyd edir ki: "Alman şərqsünaslığı irsinin gördüyü iş, şərqi topladığı dilləri, fikirləri, əfsanələri, mətnləri qısaltıb-bəzəmək, seçmək və sağlam hala gətirməklə tətbiq etmək idi. Təqribi hərfi mənada isə iki imperatorluq – Britaniya və Fransa – bu işi görürdü. Lakin, alman şərqsünaslığı və anqlo-fransız və amerika şərqsünaslığı arasında sonradan olan müştərəklik Qərbi mədəniyyəti daxilində Şərqi üzərində fikri hökumranlığın bir tərzidir¹.

---

¹ Eduard Səid. "Şərqsünaslıq". səh. 53.

İtalyan mədrəsəsi

Şərqlə əlaqələr:

İtaliya keçmişdən bəri şərqlə böyük əlaqəsi olan bir ölkə hesab edilir. Bəzi araşdırmaçılar bu əlaqələri miladdan öncəki tarixə bağlayırlar. Bu da İtaliyanın coğrafi cəhətdən bəzi Ərəb və Afrika ölkələrinə yaxınlığı ilə əlaqələndirilir. O zaman ki ərəblər Siciliyanı fəth etdilər İslam aləmi və İtaliya arasında mədəni əlaqələr - Xüsusən də I Roqerin¹ və nəvəsi II Fridrixin² dövründə - möhkəmləndi. Onların sarayı bütün Şərq ölkələrindən olan alimlərin və mədəniyyət adamlarının gediş-gəliş yeri idi. Vatikanın İtaliyada yerləşməsinin də onunla Şərq ölkələri arasında əlaqələrin möhkəmlənməsində böyük təsiri var idi. O baxımdan Vatikan üçün xristianlıq dininin missionerliyinin və onun bütün şərqlilər arasında yayılmasının olduqca böyük əhəmiyyəti var idi.

İtaliyanın Şərq araşdırmaları üzrə rəsmi marağı yalnız – İtaliya universitetlərinin Ərəb və İslam araşdırmalarına maraq göstərməyə başladığı zamandan – XI əsrdə ortaya çıxmışdır. Bu araşdırmalar 1076-cı ildə Napoli universitetində başlamış, sonra isə bunun ardınca başqa universitetlərdə başlamışdı.

İtaliya şərqsünaslığının bəzi müxtəsər göstəriciləri:

---

¹ **I Konte Roger:** Siciliyanın hakimi olmuşdur (1091-1101). Əhalisinin əksəriyyəti müsəlmanlar idi. Onun müsəlmanlarla ümumi rəftarı tolerant idi və ayınlarına hörmətlə yanaşırdı, hətta o dərəcədə idi ki, müsəlmanların arasında missionerlik qadağan edilmişdi.

² **II Fridrix:** Siciliyanın hakimi olmuşdur (1198-1250). Siciliyanın ən məşhur hakimlərindən və Ərəb mədəniyyətinə ən çox bağlı olanlardan olmuşdur. Onun dövründəki Ərəb elmləri seziləcək qədər inkişaf etmişdi və mənbələr bunu bəyənərək, təqdir və ehtiramla qeyd etmişlər. (Bax: Əmin ət-Tiybi. "Siciliya İslam tarixi araşdırmaları". "İqra" nəşriyyatı. 1990).

1 - İtaliya şərqşünaslığı öz səfərini dini hədəflə başlamışdır; Bu hədəf onun müəssisələrinin böyük əksəriyyətinin keşişlər tərəfindən təsis edilməsilə təcəlli edir. Onlardan papa XIII Qriqoriusu misal göstərmək olar. Hansı ki, Romada 1584-cü ildə Şərq dillərini tədris edən "Maruni akademiyası"nı inşa etmişdi. 1623-cü ildə kardinal De Medici Florensiyada "Şərq dilləri" məktəbini inşa edir. Ondan sonra da kardinal Promeyo "Şərq dilləri" məktəbi inşa edir. Sonra isə İtaliya şərqşünaslıq mədrəsəsinin hədəfləri müstəmləkəçi hədəflərə çevrilir. Bu da İtaliyanın Liviyanı, Həbəşistanı və Somalini işğal etməsi zamanı baş verdi. İtaliya şərqşünaslıq mədrəsəsinin elmi hədəfləri bir çox italyanların İslamın mədəniyyət mərkəzlərinə elm və mərifət öyrənmək üçün getdikləri zaman mövcud olmuşdur.

2 – Vatikanın xristianlıq dini üzrə məsləhətçisi var idi ki, onun İtaliya şərqşünaslığının ortaya çıxmasında və inkişafında böyük rolu olmuşdur.

3 – Dini təhrikin bu mədrəsəyə üstün gəlməsindən dolayı, araşdırma və tədqiqatları İslama, müsəlmanlara, xüsusən də onlardan ərəb olanlara doğru diqqətləri cəmləmişdir. Bundan əlavə, bu amil ərəb dili və ərəbcənin bəzi ləhcələri haqda kitabların yazılmasına diqqət göstərilməsinə səbəb olmuşdur.

4 – Ərəblərin Siciliyada hökm sahibi olmaları dönəmi italyan şərqşünasların İslamla və ərəblərlə bağlı məsələlərdə ixtisaslaşmalarına və bu mövzulara xüsusi diqqət yetirmələrinə böyük bir təhrik olmuşdur. Ketanenin, Santillananın, Nallinonun, Mikel Ancelo Quidinin¹ və başqalarının əsərlərinə baxmaq açıq-aydın buna dəlalət edir.

5 – Bu mədrəsənin bəzi üzvləri Şərqi tərəf getməyə, orada

---

¹ **Mikel Ancelo Quidi:** Seçilən alman şərqşünası. 1886-cı ildə anadan olmuş, 1946-cı ildə vəfat etmişdir. Ərəb ədəbiyyatı və İslami araşdırmalarla maraqlanmışdır. Böyük şərqşünaslardan olan atası İnyetso Quidinin bəzi elmi layihələrini tamamlamışdır. (Bax: dr. Mişel Cuha. "Ərəb araşdırmaları". səh.97).

yaşamağa, Şərq universitetlərində - ələxsus da Misirdə - dərslər keçməyə nail olmuşdular. Ərəb düşüncəsinin (müasir) liderlərindən bəziləri bu şərqşünasların tələbələri olmuşlar.

Misal olaraq onlardan şərqşünas Nillininonun tələbəsi olmuş Taha Hüseynü qeyd etmək olar.

6 – Bəzi İtalyan şərqşünaslar eyni vaxtda bir neçə elmi mərkəzə üzv olmaq şərəfinə nail olmuşdular. Bu şəxslərdən Karlo Nillino, Fransisko Qabrieli¹, İqnazio Quidi² və başqalarını misal çəkmək olar.

7 – İslam irsinin yayılmasında və ona diqqət göstərilməsində onu qorumaq, fəhristə çevirmək və təhqiq etməklə mütəvazi bir səy göstərməklə töhfəsi olmuşdur.

8 – İtalyan şərqşünaslığı başqa mədrəsələrdən Şərq araşdırmaları sahəsində geniş səy göstərməklə töhfələr vermiş qadın şərqşünasların mövcudluğu ilə seçilmişdir. Bu

---

¹ **Fransisko Qabrieli:** Böyük İtalyan şərqşünaslarından biri olan Qiuseppe Qabrielinin oğludur. Qədim ərəb şeiri və ərəb tarixi ilə maraqlanmışdır. Bir çox elmi vəzifələrdə çalışmışdır. Bunlardan Dəməşqdəki "Ərəb mərkəzində" və Qahirədəki "Dilçilik mərkəzində" üzvlüyünü qeyd etmək olar. Yazdığı kitablardan "Ərəb ədəbiyyatının tarixi", "İslam aləmi", "Ərəb-İslam mədəniyyətinin xüsusiyyətləri" və s. mövcuddur. (Bax: Mişel Cuha. "Ərəb dili araşdırmaları". səh. 104).

² **İqnazio Quidi:** Ən seçgin İtalyan şərqşünaslarından biri olmuşdur. 1844-cü ildə Romada anadan olmuş və o şəhərin universitetlərində ərəbcəni öyrənmişdir. Bir sıra Ərəb ölkələrini ziyarət etmişdir. Misir universitetində ərəb ədəbiyyatı müəllimi olaraq təyin edilmişdi. Ərəb dilini mükəmməl şəkildə öyrənmiş və bu dildə mühazirələr demişdi. Misirdəki düşüncə liderlərindən bəziləri onun tələbəsi olmuşdular. Bir sıra dilləri mükəmməl öyrənmiş və o dillərdə əsərlər yazmışdır. Bir sıra çalışmaları yayılmışdır. Bunlardan "Təbərinin tarixi"ndən bir hissə, "Vittorio Emanuel" və "Ancelika Aleksandrian" kitabxanalarındakı bir çox əlyazmaları fəhrisləşdirmişdir. Ən məşhur kitablarından biri də "İslamdan öncə Ərəbistan yarımadasının tarixi" kitabıdır. (Bax: Mişel Cuha. "Avropada Ərəb və İslam araşdırmaları". səh. 93).

şərqşünaslardan Mariya Nillino¹, Olqa Pintonu², Ancela Kodazzi³ və Panettanı⁴ misal çəkmək olar.

9 – Bu mədərəsənin seçilən xüsusiyyətlərindən biri də "elmi irs" adlanan bir məfhumunun olmasıdır. Şərq araşdırmaları sahəsində görə bilərik ki, övladlar öz atalarının yolunu davam etdirir, onların başladığı işi tamamlayır və onların çalışmalarını cəm edirlər. Buna misal olaraq, Quidi və oğlu Mikel Ancelo, Qabrieli və oğlu Fransisko, Nillino və qızı Mariyanı qeyd etmək olar.

10 – Bu mədrəsənin az qala ərəbləri əhatə etməkdən başqa araşdırmalarda çox da aydın bir izi yoxdur. Yəni bu mədrəsə şərqin başqa bölgələri ilə - xüsusən də Uzaq Şərq ilə maraqlanmamışdır.

---

¹ **Mariya Nillino:** Böyük şərqşünas Karlo Nillinin qızı və ən məşhur italyan qadın şərqşünaslarından biridir. 1908-ci ildə doğulmuşdur. Atasının tələbəsi olmuş və səfərlərində ona yoldaşlıq etmişdir. Elmi fəaliyyətinə isə atasının vəfatından sonra başlamışdır. Misirdəki "Dilçilik mərkəzi"nə qəzetçi üzv olaraq seçilmişdir. Özündən sonra sıra çalışmalar qoyub getmişdir. Bunlardan "Karlo Nillinin əsərlərinin məcmuəsi", "Yeni Suriya qanununda İslam və dini azlıqlar". (Bax: Aqiqi. "Şərqşünaslar". 1/397).

² **Olqa Pinto:** Tanınmamış italyan şərqşünasdır. Romadakı milli kitabxananın idarəçisi olmuşdur. Özündən sonra bir sıra elmi əsərlər qoyub getmişdir. Bunlardan "Roma kitabxanasındaki ərəb kitabları", "Florensiyanın milli kitabxanasındaki fəhrisə salınmamış ərəb əlyazmaları" kitablarını qeyd etmək olar. (Bax: Aqiqi. "Şərqşünaslar". 1/398).

³ **Ancela Kodazzi:** İtalyan qadın şərqşünas. Azsayılı əsərlər yazmışdır. Bunlardan İbn Həninə aid "Əkəmul-Mərcan fi zikril-Mədəini fi kulli məkan" əlyazmasının nəşri, Leon Afrikaniusun "Risələ fil-Qiyas əl-Musattah" əsərinin əlyazmasının nəşri. (Bax: Aqiqi. "Şərqşünaslar". 1/400).

⁴ **Ester Panetta:** İtalyan şərqşünas qadın. Liviya mədəni irsinin izlənilməsi üzrə ixtisaslaşmışdı. Xüsusən də Benqazi şəhəri üzrə bu işi görürdü. Özündən sonra qoyduğu əsərlərdən "Liviyaada olan xalq adət və ənənələri", "Benqazidəki ərəb atalar sözləri", "Benqazidəki milli geyimlər" və s. var. (Bax: Aqiqi. "Şərqşünaslar". 1/403).

11 – Sonda şərq araşdırmaları mərkəzləri, ixtisalaşmış şərq institutları inşa edilmiş, şərqlə maraqlanan jurnallar və sərgilər ərəsəyə gətirilmişdi. Bunun kimi bir qrup Ərəb ölkələrində bir sıra mədəniyyət mərkəzləri təsis edilmişdi.

Fransız mədrəsəsi

Şərqlə əlaqələr:

Fransızların şərqlə əlaqəsi XVIII miladi əsrin əvvəllərinə qayıdır. O zaman ki ərəblər fransız bölgələrində vuruşurdular. Bu əlaqələr Əndəlüsdə (indiki İspaniya) İslam dövlətlərinin mövcudluğu səbəbilə artmış və qüvvətlənmişdi. Sonra isə Napoleonun Misirə hücumu, sonda isə Fransanın bir çox Şərq ölkələrini işğal etməsilə bu əlaqələr mövcud olmuşdu.

Əlim altında olan mənbələrə əsasən görünür ki, Fransanın şərqlə əlaqəsi əvvəllər də, indi də bir-birinə zidd gələn və Fransanın şərqdəki mənfəətlərinə uyğun şəkildə reallaşan əlaqələr idi. Britaniyanın Hindistanda marağı böyüdüyü zamandan bəri, fransızların da şərqə marağı böyümüşdür. Britaniyanın bu rolu oynaması fransızların həvəsini alovlandırdı və onları başqa yerlərdə buna bənzər bir rol oynamaq fürsəti axtarmalarına gətirib çıxardı. Bu yerlərdən biri də ucsuz bucaqsız Şərq bölgəsi idi. Bunun nəticəsi olaraq Fransada şərqşünaslıq araşdırmaları günü gündən inkişaf etməyə və artmağa başladı.

Fransız şərqşünaslığının bəzi müxtəsər göstəriciləri:

1 - Fransız şərqşünaslığının araşdırmaları üç mövzuda cəmləşir, o da bunlardır:

- a – Dini mövzu.
- b – Siyasi mövzu.
- c – Müstəmləkəçilik mövzusu.

2 – Bu mədrəsənin alman şərqşünaslığının yönləndirilməsində və onun dini, siyasi döngələrə doğru sapmasında böyük təsiri olmuşdur. Bu, bir çox alman şərqşünaslarının fransız şərqşünasların tələbəsi olması ilə bürüzə verir. Onlardan xüsusi olaraq Freytaq, Flügel¹ və Qleiskeri² qeyd etmək olar.

3 – 1195-ci ildə təsis edilən "Şərq dilləri" institutu fransız şərqşünaslığının inkişaf etdiyi ən mühüm məkan hesab edilir.

4 – Beynəlxalq şöhrəti olan "Sarbon" universitetinin Fransada şərqşünaslıq araşdırmalarının əktivləşdirilməsində aydın bir təsiri olmuşdur.

5 – Fransız mədrəsəsi Şərq ölkələrində çoxlu institutlar, mədrəsələr və mədəni mərkəzlər təsis etmişdir. Hansı ki, bu işin bir sıra ölkələrin fransızlaşdırılmasında böyük təsiri olmuşdur. Xüsusən də o ölkələr ki Fransa tərəfindən müstəmləkəyə çevrilmişdi.

---

¹ **Flügel:** Üstün şöhrət sahiblərindən biri olan alman şərqşünas. 1802-ci ildə Saksoniyada anadan olmuşdur. 1870-ci ildə vəfat etmişdir. İslam irsi ilə çalışmağa maraq göstərmişdir. Bu sahədə böyük çalışmalar ərsəyə gətirmişdir. Bunlardan Hacı Xəlifənin "Kəşfüz-Zünun" kitabının nəşri, "Nucumul-Quran fi Ətrafil-Quran" kitabının nəşri, bu kitab məşhur lüğətdir. Vyana çarlığının kitabxanasında ərəbcə, farsca, türkcə əlyazmaları fəhristə salmışdır və s. (Bax: Aqiqi. "Şərqşünaslar". 2/701).

² **Qleisker:** Geniş şöhrət sahibi olan alman şərqşünas. O, Almaniya "Ərəbcə araşdırmalar birliyinin" qurucusu olaraq tanınmışdır. 1801-ci ildə anadan olmuş, 1881-ci ildə vəfat etmişdir. "Leyzbik" universitetində, əlli il müddətində oranın ərəbcə mərkəzində çalışmışdır. Nəhəng əsərlər qoyub getmişdir. Bunlardan "İslamdan öncə ərəblərin tarixi", "Milli Drezden kitabxanasında Şərq əlyazmalarının fəhristi", "Məclisü-Şüyux kitabxanasında əlyazmaların fəhristi". (Bax: Aqiqi. "Şərqşünaslar". 707).

6 – Şərqsünaslıq ixtisaslaşmaq ilə seçilir, yəni onun müxtəlif fərdlərinin hər biri araşdırma və tədqiqat sahələrinin bir istiqaməti üzrə ixtisaslaşırlar.

7 – Şərqsünaslıq araşdırmalarına diqqət göstərən fransız universitet və institutlarının böyük əksəriyyəti rahib və baş keşişlərin söyləri ilə ortaya çıxmışdır və bu şəxslər bu yerlərdə işlərin idarəciliyini üstlənmişdilər.

8 – Bu mədrəsənin seçilən tərəflərindən biri də - istər Fransada olsun, istər də Fransanın müstəmləkəyə çevirdiyi ölkələrdən biri olsun - Şərqi əlyazmalar, sənədlər və s. olan bir çox xəzinələrini fəhrisləşdirməsidir.

9 – Başlanğıcdan etibarən ümumən Şərqlə bağlı olan hər şey haqqında maraqlanmış, yalnız İslam və ya ərəbləri bu araşdırmalarda xüsiləşdirməmiş və ya diqqətini bir istiqamətə cəmləşdirməmişdir.

10 – Tariqilər və bərbərlər haqqında Avropanın xüsusi araşdırma və tədqiqatlarının ilk mənbəsi hesab olunur. Afrikada olan müstəmləkələrinə diqqətini cəmləməsi bu işdə fransızlara yardımçı oldu. Bu növdən olan araşdırmalara marağının olması pis müstəmləkəçi niyyətlərdən xali deyildir.

11 – Afrikanın təlim sahəsində - xüsusən də Afrikanın şimalında - aydın əl izləri qoymuşdur. Bu isə onun üzvlərinə tədris, tərbiyəvi yönləndirmə və metodikaların planlaşdırılmasında verilmiş fürsətlər yoluyla baş vermişdi.

12 – Arxoloji tapıntılarla çox maraqlanmış, həmin yerləri izləmiş, bunun üçün institutlar və xüsusi mərkəzlər inşa etmişlər.

13 – Öz sıralarına fransız silahlı qüvvələrinin bir çox zabitlərini cəlb etmiş, onlara fransız müstəmləkələrində çalışmaq fürsəti verərək şərqsünaslıq araşdırmalarının müxtəlif sahələrində

inkişaf etmək fürsəti vermişdir. Bu şəxslərdən Jaquat¹, Montagne², Berşer³ və s. misal çəkmək olar.

Rus mədrəsəsi

Şərqlə əlaqələr:

Baxmayaraq ki, Rusiya ictimai, mədəni və uyqarlıq göstəriciləri prizmasından – xüsusən də onun Asiyaya düşən hissəsi - şərq hesab edilir. Lakin bir çox araşdırmaçılar bunun əksini düşünürlər. Yəni Rusiya şərqşünasları digər ölkələrin şərqşünaslarından çox da fərqlənmirlər. Xüsusən də nəzərə alsaq ki, Rusiyadakı ateizm istiqaməti xristian şərqşünaslığının İslama ərz etdiyi təhlükədən daha çox təklükə saçır. Buna əsasən hesab etdik ki, Rusiya şərqşünaslığının özünəməxsus göstəriciləri vardır və onu bu sahədə başlıca şərqşünaslıq mədrəsələrindən biri kimi ifadə etmək münasibdir.

Rusiyanın digər Şərq dövlətləri ilə əlaqəsi, xüsusən də

---

¹ **Jakquat:** Fransız ordusunun şərqşünaslıqla məşğul olan zabitlərindən biri. İki araşdırma qoyub getmişdir. "Səyahət mərkəzi olan Antakiya" və "Ələvilər dövləti".

² **Montagne:** Fransız ordusunun sıralarında çalışan fransız şərqşünaslardan biri. 1893-cü ildə anadan olmuş, 1954-cü ildə vəfat etmişdir. Bir sıra elmi vəzifələrdə çalışmışdır. Bunlardan biri də Dəməşqdəki fransız institutunun müdiri olması idi. Bir sıra əsərlər qoyub getmişdir. "Şərq, Qərb və Şimali Afrika", "Müstəqil bərbər qəbilələrinin hüquqi, ictimai və siyasi təşkilatlanması", "Bərbərlərin Mərakeşdəki siyasi həyatı" və s. qeyd etmək olar. (Bax: Aqiqi. "Şərqşünaslar". 1/272).

³ **Leon Berşer:** Fransız şərqşünas. 1889-cu ildə anadan olmuşdur. 1955-ci ildə vəfat etmişdir. Fransız ordusunda çalışmış, sonra isə Tunisdəki "Ali Araşdırmalar" institutunda araşdırmalar üzrə müdir təyin edilmişdir. Çalışmalarından "Qeyrəvan risaləsi"nin, "Göyərçin halqası" və ibn Asimin "Töhfə" əsərlərinin tərcümələri var. (Bax: dr. Bədəvi. "Şərqşünaslar ensiklopediyası". səh. 56).

buradakı müsəlman ölkələri ilə əlaqəsi miladi təqvimlə XII əsrə qayıdır. Bu isə Qüdsə ziyarətə gedən rusların həmin yerlərdən keçmələrini vəsf etdikləri zaman müşahidə edilmişdir. Bu ziyarətlərin ən məşhuru Daniel Atanın (1106-1108-ci illər) səfəridir. O, bu səfəri haqqında rus dilində yazmışdır, sonradan bu fransız dilinə tərcümə edilmişdir. Sonra isə bu əlaqələr monqolların Rusiyanın bir hissəsini yağmalaması və orada 240 ilə yaxın bir müddətdə qalmaları ilə qüvvətlənmişdir. Bu dönmə həmin məntəqələri Şərq rənginə boyamaq üçün kifayət etmişdi. Şərq haqqında elmi maraq yalnız XVIII əsrin ilk onilliklərində ortaya çıxmışdır. Hansı ki, bu dönmə müntəzəm şəkildə ərəb araşdırmalarının başlanmasına və ixtisaslı elmi mədrəsələrin ortaya çıxmasına şahidlik etmişdir. Şərqə olan bu maraq – xüsusən də şərqin ərəblərlə bağlı hissəsinə - Sovet ittifaqı və bəzi Ərəb ölkələri arasındakı əlaqələrin çiçəklənməsi zamanı daha artmışdır və bu əlaqələr bu gün də (Rusiya və Ərəb ölkələri timsalında) davam etməkdədir.

Rus şərqşünaslığının bəzi müxtəsər göstəriciləri:

1 – Rus şərqşünaslıq mədrəsəsinin şərqlə maraqlanması keçmiş zamana qayıdır. Lakin bu, rəsmi olaraq yalnız XVIII əsrin ilk onilliklərində baş vermişdir.

2 – Rus şərqşünaslığı bolşevik inqilabından öncə şərq dillərinə maraq göstərməyə başlamışdır. Rus şərqşünaslıq mədrəsəsinin formalaşmasında alman şərqşünaslığının aydın bir rolu olmuşdur.

3 – Şərqdəki başqa elmlərə nisbətə (şərqdəki) dillərlə daha çox maraqlanmışdır. Avropa şərqşünaslığının çox da fikir vermədiyi türk, çin, monqol, erməni, kürd, fars və s. kimi Asiya dillərinə xüsusi diqqət yetirmişdir.

4 – Həmçinin, ərəb ədəbiyatına şeir və nəsr olaraq diqqətini cəmləmişdir. Bunun nəticəsi olaraq rus dilində ərəb ədibləri və müasirlərindən bəhs edən çoxsaylı kitablar yazılmışdır. Bu

kitablarından (keçmiş) Sovet ittifaqının otuz dilində yazılmış 124 kitabı¹, ədəbi mədrəsənin liderlərindən isə Kraçkovskini² və Krımskini³ misal çəkmək olar.

5 – Sovet ittifaqının bəzi məntəqələrində İslamın mövcudluğu o yerlərdə şərqşünaslığa dəstək üçün araşdırma və təhlil ediləsi bolluca material (məlumat) mövcud olmuşdur. Xüsusən də bu məntəqələrdə ərəbcə və rusca əlyazmalar bu günə kimi tapılmaqdadır. Bu məqamda həmin məntəqələrdə müsəlmanların elmdə öndər olmuş əl-Xəvarəzmi⁴, əl-Biruni⁵, ibn Sina⁶ və əl-

---

¹ Nəcib Aqıqi. "Şərqşünaslar". 3/222.

² **Kraçkovski:** Ən məşhur rus şərqşünaslarından biri. 1883-cü ildə anadan olmuş, 1951-ci ildə vəfat etmişdir. Bir sıra şərq dillərini öyrənmişdir, bu dillərdən biri də ərəb dilidir. Bir sıra ərəb ölkələrini ziyarət etmişdir. Ərəb ədəbiyyatı ilə maraqlanmışdır. Xüsusən də Əbül-Əla ilə maraqlanmışdır ki, bu mövzuda onun kitabı da var. Çoxsaylı ərəbcə əlyazmaları yaymışdır. Bunlardan ibnul-Mütəzzin "əl-Bədiu" əsərini, ibn Munqizin "əl-İtibar" əsərini qeyd etmək olar. Ən mühüm araşdırmalarından "Müasir ərəb ədəbiyyatının yaranması və inkişafı", "Amerikada ərəb mühacir ədəbiyyatı", "Ərəb ədəbiyyatı haqqında yazan rus yazıçıları" kimi araşdırmaları qeyd etmək olar. (dr. Bədəvi. "Şərqşünaslar ensiklopediyası". səh. 321).

³ **A.E.Krımski:** Məşhur rus şərqşünası. 1871-ci ildə Ukraynada anadan olmuş, 1941-ci ildə vəfat etmişdir. Dillər, tarix və dinlərlə maraqlanırdı. Bir çox elmi vəzifələrdə çalışmışdır. Ən mühümlərindən biri "Ukrayna Elmlər Akademiyası"nda sekretar çalışması olmuşdur. Bir sıra çalışmalar qoyub getmişdir. Bunlardan "İslam aləmi və onun gələcəyi", "İslam tarixi", "Zındıq şair İbn əl-Ləhiqi" və s. misal çəkmək olar. (Bax: Aqıqi. "Şərqşünaslar". 3/946).

⁴ **əl-Xəvarəzmi:** Əbu Bəkr Muhəmməd ibnil-Abbas əl-Xəvarəzmi. 935-ci ildə anadan olmuş, 993-cü ildə vəfat etmişdir. (Bax: Zərkəlinin "əl-Ələm" əsəri. 7-ci cild).

⁵ **əl-Biruni:** Muhəmməd ibn Əhməd əbür-Reyhan əl-Biruni. Filosof, riyaziyyatçı və tarixçi. 975-ci ildə anadan olmuş, 1048-də vəfat etmişdir. (Bax: Zərkəlinin "əl-Ələm" əsəri).

⁶ **İbn Sina:** əl-Hüseyn ibn Abdullah ibn Sina Əbu Əli şərəfül-mülk. Filosof və tibb alimi. Miladi təqvimlə 980-ci ildə anadan olmuş, 1037-ci ildə vəfat etmişdir. (Öncəki mənbə: 2-ci cild). Qeyd: müəllifin bu adları çəkməsi onların dünyəvi elmdə nailiyyətlərinə görədir. Bu alimlər İslami elmlərdə seçilən alimlər deyillər, onlardan bəziləri,

Fərabî¹ kimi alimlərini qeyd etməyimiz vacibdir.

6 – Rusiyada İslami əlyazmaların çoxluğuna baxmayaraq, rus şərqşünaslar bu əlyazmaların fəhris halına salınmasına və bütün qədim əsərlərin vəsf edilməsinə diqqət yetirmişlər. Ən çox seçilən fəhrisçilərdən İvanovu² və Roma Sekovetsini qeyd etmək olar.

7 – Orada vaxtından öncə Şərq mətbələri ortaya çıxmışdır ki, bunun nəticəsində də bir çox nəfis kitablar nəşr edilmişdir. Bu mətbələrdən ən məşhurları Kazan və Sankt-Peterburq mətbələri idi.

8 – Rus şərqşünaslığının mütəxəssis şərq jurnalları çap etməkdə aydın bir aktivliyi olmuşdur. Bu jurnallardan bir qrupunun nəşri indiyə kimi davam edir. Bu qəbildən olan rus şərqşünaslıq jurnallarından "Məktublər", "İslamın bayrağı", "Beynəlxalq ədəblər" və "Şərqin tarixi hadisələri" adlı jurnalları qeyd etmək olar.

9 – Bir çox böyük alimləri Fransada tələbə olmuşdur, xüsusən də böyük fransız şərqşünası De Sasinin tələbəsi olmuşlar.

10 – Avropa şərqşünaslıq mədrəsələri ilə müqayisə edildikdə rus şərqşünaslıq mədrəsəsinin İslami araşdırmalara aydın bir marağı görünür.

ələxsus da ibn Sina bəzi dini və fəlsəfi fikirlərinə görə bir çox İslam alimləri tərəfindən tənqid edilmişdir. Demək müəllifin bu məqamda qəsdı bu alimlərin dünyəvi elmlərdəki nailiyyətləri və təqdirəlayiq xidmətləridir (tərc).

¹ **əl-Fərabî:** Muhəmməd ibn Muhəmməd ibn Tarxan ibn Ozləğ Əbu Nasr. Miladi təqvimlə 874-cü ildə anadan olmuş, 950-ci ildə vəfat etmişdir. (Bax: Öncəki mənbə. 7-ci cild).

² **İvanov:** Rus şərqşünas. İsmailiyə əqidəsi üzrə ixtisaslaşmış və əlyazmalara maraq göstərmişdir. Özündən sonra çoxsaylı əsərlər qoyub getmişdir. Bunlardan "Asiya muzeyindəki İsmailiyyə əlyazmaları", "Həllacın öyrənilməsi üçün yeni farsca sənədlər", "İsmailiyə fırqəsi haqda kitabların fəhrisı", "Rusiyadakı yayılmış Şərq kitabları" və s. qeyd etmək olar. (Bax: Aqiqi. "Şərqşünaslar". 3/970).

11 – Rus şərqşünaslığının ləhcələrin öyrənilməsində aydın töhfələri vardır ki, bunun nəticəsində müxtəlif ləhcələr üzrə çoxsaylı araşdırmalar ərsəyə gəlmişdir.

12 – Ərəb dünyasına marağı artmışdır, son zamanlar isə İslami araşdırmalara diqqəti genişlənmişdir. Bu isə Sovet ittifaqı və bəzi Ərəb ölkələri arasında əlaqələrin möhkəmlənməyə başlamasından etibarən vüsət almışdır.

13 – İslam dünyası ilə olan əlaqələrindəki hədəflər və təhrikədi amillər Avropa şərqşünaslığının hədəflərindən və təhrikədi amillərindən seçilmir. Xüsusən də İslam dünyası haqqında müasir araşdırması bu qəbildəndir¹.

İspan mədrəsəsi

Şərqlə əlaqələr:

İspaniya Şərqlə əlaqəsi olan ən güclü Avropa ölkələrindən biri hesab edilir. Bu, ilk öncə onun coğrafi cəhətdən yaxınlığına görədir. İkincisi isə ərəblərin öz diyarlarından kənarında təsis etdikləri beş əsrə yaxın bir müddət güclü şəkildə davam edən ən böyük və əsrarəngiz mədəniyyətə qucaq açmasına görədir. Hətta bu günümüzə kimi buraxdığı izlər müxtəlif yoxuşlarda ispan həyatına bir çıraqlı olmuşdur. Ərəblərin izləri ispan həyatının hər bir təsisatında bürüzə verir, hündəsi memarlıq formalarından tutmuş, adət-ənənələrə qədər, müxtəlif elmlərdə müsəlman aqlının

¹ **a** - Dr. Əbdürrəhman Bədəvi. "Şərqşünaslar" ensiklopediyası.

b - "Bəzi avropa ölkələrində Ərəb-İslam araşdırmaları". Beyrut ərəb universitetinin bəzi mühazirələri. 1973.

c – "Şərqşünaslıq". Ərəb düşüncəsi jurnalı. Ərəb inkişafı institutu. say: 31-31.

məhsulu olaraq ərəb kitabxanalarını dolduran kitablar, bütün bunların hamısı Qərbin öz mədəniyyətini qurduğu zaman əsas qaynaq olmuşdu və olmaqda da davam edir.

Bütün bunlarla yanaşı ispanların şərqlə maraqlanmasını təbii bir hal olaraq görürük ki, bunu İspaniyanın keçdiyi tarixi reallıq qaçınılmaz edir. Hansı ki, öz arxasınca böyük bir elmi məhsul qoyub getmişdir. Bu, ispanları şərq elmlərinə maraq göstərməkdə və bu elmlər üzrə ixtisaslaşmaqda hərəkətə keçirən birinci təhrikedici amil idi. Bu maraq Əndəlüsdəki (indiki İspaniya) Ərəb mədəniyyətinin qədimliyi qədər qədimdir. Bu, qərbin – başda ispanlar olmaqla – ərəb elmlərinə ehtiyacılı olduqlarını hiss etdikləri vaxtdan başlamışdır. Bu maraq XII əsrdə "Avropa ərəbşünaslığı əsri" olaraq tanınan dövərdə inkişaf edərək öz zirvəsinə çatmışdır. Bu dövərdə ispanlar ərəb dilinə bağlanmış, ərəb elmlərindən və ədəblərindən zövq almağa vurulmuş, latın dilinə və ədəblərinə bağlı şeyləri isə tərk etmişdilər. Sonra isə bu maraq zəifləməyə başladı və vəziyyətlərə, durumlara görə qüvvətləndi ki, yerdə qalan digər Avropa şərqşünaslıq mədrəsələri kimi ispanlarda da bu marağı hərəkətə gətirən çoxlu təhrikedici amillər var idi.

İspan şərqşünaslığının bəzi müxtəsər göstəriciləri:

1 – İspan şərqşünaslığının birinci təhrikedici amili elmi təhrikedici amildir. İspanların şərqşünaslıq sahəsinə yönəlməsinin başlıca səbəbi ərəbcə kitabları araşdırma və tərcümə etmək məqsədilə ərəb dilini öyrənməyə olan rəğbətdir. Bununla yanaşı olaraq, dini təhrikedici amil isə ispan şərqşünaslığı meydanında mühüm bir cərəyanı formalaşdıran şərqşünas keşişlərin təmsalında özünü biruzə verirdi.

2 – Ərəb elmi irsinə diqqətini cəm etməkdə, onu qorumaqda, fəhrisə çevirməkdə, təhqiq və nəşr etməkdə az qala ispan şərqşünaslığı alman şərqşünaslığına bənzəsin. Ola bilsin ki, ispan şərqşünaslığı alman şərqşünaslığından öz kitabxanalarında bu

irsin böyük bir hissəsinə malik olması ilə seçilsin.

3 – Baxmayaraq ki, XX əsr şərqşünaslıq çalışmalarında kəmiyyət dərəcəsi baxımından aydın bir tənəzzülün olması müşahidə edilir, lakin biz ispan şərqşünaslığında bundan istisna olan halların olduğunu görürük. Bu, bir sıra ispan şərqşünasların böyük dünyanın ön sıralarına çıxmalarıyla təmsil olunur. Asin Plasius özündən sonra iki yüz əlli kitab və araşdırma qoyub getmişdir ki, bunların bəziləri bir neçə cilddən ibarətdir. Bunun kimi Qonzales Palaensia¹ özündən sonra üç yüz iyirmi kitab və araşdırma qoyub getmişdir. Bu say bizə alman şərqşünasların şərqşünaslığın ilk mərhələsində elmi araşdırma və elmi məhsuldarlıq üçün vaxt ayırdıqları dönməni xatırladır.

4 – İspan şərqşünaslıq mədrəsəsinin ərəbcə kitabların tərcüməsi və nəşrində sezilən bir aktivliyi var. Bu məsələdən İslami-ərəb tənəzzürü vasitəsilə insanlığı tanımaqda Avropanın elmi cəhətdən yararlanmasında təsiri var idi. Ən məşhur (ispan) tərcüməçilərdən biri Emilyo Qarsiya Qomezdir.

5 – İspan şərqşünaslığında XIX əsrdə və ondan sonra böyük bir aktivlik müşahidə edilmişdir. Bunun səbəbi ispan araşdırmaçıların geniş şəkildə şərq araşdırmaları meydanına yönəlməsi idi, hansı ki, onları bu işə cəzb edən ispan kitabxanalarındakı çoxsaylı ərəb əlyazmaları idi.

6 – Fəlsəfə, təsavvuf, ədəbiyyat, tarix sahələri ispan şərqşünasların diqqət göstərdiyi ən bariz sahələr olmuşdur və onlar bu sahələrə aid çoxlu kitablar yazmışdılar. Bu sahədə

---

¹ **Anqel Qonzalea Palaensia:** Ən məşhur ispan şərqşünaslarından biri. 1889-cu ildə anadan olmuş, 1949-cu ildə vəfat etmişdir. Madrid universitetində "İslam tarixi" mərkəzinə başçılıq etmişdir. İspaniya tarix akademiyasına və İspaniya krallıq akademiyasına üzv seçilmişdir. Özündən sonra bir sıra əsərlər qoyub getmişdir. Bunlardan "Ərəb xəttiylə yazılmış ispan və ərəb əlyazmaları", "İslami İspaniyanın tarixi", "Orta əsrlər İspaniyasında müsəlmanlar və xristianlar" və s. (Bax: dr. Mişel Cuha. "Ərəbcə araşdırmalar". səh. 39).

seçilənlərdən Plasius, Reymondo¹ və Dariu Atanı qeyd etmək olar.

7 – İspan şərqsünaslığının fəallaşmasında keşişlərin və baş rahiblərin aydın bir təsiri var idi. Bu işə şəxsi olaraq bu meydanda şərqsünaslıq işini görmələrinə və ya digər araşdırmaçıları şərqsünaslığa sövq etmələrinə görə idi. Onların ən məşhurlarından Juan De Seqovia, Pedro De Alkala², Reymondo Martini və Kanesi³ qeyd etmək olar.

8 – Ərəb əlyazmalarının fəhris halına salınması ispan şərqsünaslarının maraq göstərdiyi istiqamətlərdən biridir. Onların bu işdə mühüm bir rolu olmuşdur. Fəhrisləşdirmə sahəsindəki parlaq isimlərdən Qayanqos⁴, Salvador Qomes⁵ və Alarkonu⁶

---

¹ **Reymono Martint:** Şərqsünaslıqla məşğul olmağı seçən öncül keşişlərdəndir. 1230-cu ildə anadan olmuşdur. 1284-cü ildə vəfat etmişdir. Ərəbcəni Tunisdə öyrənmişdir. Bununla yanaşı bir sıra digər Şərq dillərini də öyrənmişdi. Bəzi İslami elmləri öyrənməyə nail olmuşdu. Hətta onun haqqında deyilmişdi ki, guya o Səhihi Müslim və Səhih əl-Buxarini əzbərləmişdi. Özündən sonra bəzi əsərlər qoyub getmişdir. "İman xəncəri" əsəri bunlardan biridir.

² **Pedro De Alkala:** İlk ispan şərqsünas nəslindəndir. XV əsrdə yaşamışdır. Ona Avropa-Ərəb dilində ilk lüğəti yazmış şəxs olması nisbət edilir. (Bax: dr. Bədəvi. "Şərqsünaslar" ensiklopediyası. səh. 49).

³ **Fransisko Kanəs:** İspaniyanın keşiş şərqsünaslarından olmuşdur. Dəməşqdəki "İspan Missioner Atalar" fakültəsində çalışmış və "Tarix" akademiyasında üzv olmuşdur. Bəzi çalışmaları var. "İspanca-latınca-ərəbcə lüğət" kitabı, "Ərəb loru dili və bədii dili qrammatikası" kitabı və s. bu çalışmalardandır. (Bax: dr. Bədəvi. "Şərqsünaslar" ensiklopediyası. səh. 320).

⁴ **Paskual Qayanqos:** İspan şərqsünas. 1809-cu ildə anadan olmuş, 1879-cu ildə vəfat etmişdir. Bir çox vəzifələrdə çalışmışdır. Bunlardan Madrid universitetinin "Ərəb dili" mərkəzinin rəhbəri, "Tarix" akademiyasında üzvlük və s. əlyazmalar toplamaqla məşhurlaşmışdır. İngilis dilini yüksək səviyyədə bilməklə fərqlənmişdir. Bir çox əsərlərin müəllifidir. Bunlardan "Moriskoların dili və ədəbiyyatı", "Nəfhut-Tiyb" əsərinin ingiliscəyə tərcüməsi, "Qranada krallarının tarixi" və s. ispan tarixi və ədəbiyyatı ilə əlaqəli işləri qeyd etmək olar. (Bax: dr. Bədəvi. "Şərqsünaslar" ensiklopediyası. səh. 103).

⁵ **Salvador Qomez Noqales:** İspan keşişi. 1913-cü ildə anadan olmuşdur. Fəlsəfi istiqamətlər üzrə, xüsusən də (təbiri caizsə) İslam fəlsəfəsi üzrə

qeyd etmək yerinə düşər.

9 – İspan şərqşünaslıq mədrəsəsi italyan şərqşünaslığı ilə çoxlu qadın şərqşünasların olması məsələsində müştərəkdir. Xüsusən də müasir əsrdə, hansı ki, bir çox qadın şərqşünaslıq sahəsinə qoşulmuşdur. Onların ən seçilənlərindən Rafaela Marques¹, Mariya Vazquez², Joaquina İbanez³ və başqaları çoxdur.

10 – İspanların şərqşünas qəzetçilik fəaliyyətində aktivliyi mövcuddur; Bu, İspaniyada nəşr edilən bir sıra böyük şərqşünaslıq jurnalları vasitəsilə həyata keçirilir. Ən mühümlərindən "Əndəlüs" jurnalı, "Afrika" jurnalı, "Mənəra" jurnalı və "Ərəbcə və ibrice araşdırmalardan seçmələr" jurnalı və

---

maraqlanmışdır. Onun İbn Rüşd və İbn Həzmlə bağlı çalışmaları var. Bu çalışmalarından İbn Rüşdün "Təhafütüt-Təhafüt" əsərini ispancaya tərcümə etməsi, "Ərəblərdə təbiət arxasında olanlar", "İşraq sufiliyində İstilam nəzəriyyəsi" və s. (Qeyd: "İşraqiyyə" ilham və rüyaya əsaslanan fəlsəfi bir cərəyandır – tərc). (Bax: dr. Mişel Cuha. "Ərəb araşdırmaları. səh. 149).

⁶ **Alarkon. Y:** İspan şərqşünas. 1880-ci ildə anadan olmuş, 1932-ci ildə vəfat etmişdir. Ərəb dilini mükəmməl öyrənmiş və əksər ispan universitetlərində ərəb dili dərsi demişdir. Bir sıra əsərlərin müəllifidir. Bunlardan "Müasir fonetikada İslamın izi", "Laraçe şəhərində ümumi dildə yazılmış ərəb və əcəmi əlyazmaların fəhrisi" və s. (Bax: Aqiqi. "Şərqşünaslar". 2/591).

¹ **Rafaela Kastrillo Marques:** İspaniyalı qadın şərqşünas. 1931-ci ildə anadan olmuşdur. Ərəb dili üzrə ixtisaslaşmış və Şimali Afrikanın tarixi haqqında doktorantura dərəcəsinə yiyələnmişdir. (Bax: dr. Mişel Cuha. Ərəb araşdırmaları. səh. 161).

² **Mariya Vazquez:** İspaniyalı qadın şərqşünas. Ərəb dili üzrə ixtisaslaşmışdır. Bir sıra ərəb ölkələrini ziyarət etmişdir. Bu ölkələrdən bəzilərdə uzun müddət yaşamışdır. "İspan-ərəb mədəniyyət institutunda" çalışmışdır. Onun müəllifi olduğu hansısa bir əsər qarşıma çıxmadı. (Bax: dr. Mişel Cuha. Ərəb araşdırmaları. səh. 161).

³ **Joaquina İbanez:** İspaniyalı qadın şərqşünas. Ərəb dili üzrə ixtisaslaşmışdır. Qranada universitetinin "Ərəb araşdırmaları" mərkəzində dərslər demişdir. İbn Lionun şeirləri haqqında doktorantura dərəcəsinə nail olmuşdur. Bildiyim qədər ilə bundan başqa çalışması yoxdur. (Bax: dr. Mişel Cuha. Ərəb araşdırmaları. səh. 162).

s. misal çəkmək olar.

11 – Şərqsünas Asin Plasiusun idarə etdiyi "İspan-Ərəb mədəniyyət institutu" ispan şərqsünaslığının aktivləşdiyi iki yerdən biridir. Necə ki, "Eskoriyal" kitabxanası ispan şərqsünaslığının başladığı ən mühüm kitabxanalardan biridir. Bu isə həmin kitabxananın Ərəb-İslam irsindən nəfis əsərləri özündə ehtiva etdiyi üçündür.

12 – Mənə görünənə görə, ispan şərqsünaslığının başqa Avropa ölkələrinin şərqsünaslarında olduğu kimi siyasət və müstəmləkəçilik məsələləri haqqında aydın bir töhfələri yoxdur.

Sionist mədrəsəsi

Baxmayaraq ki, bir çox araşdırmaçılar bu mədrəsəyə müstəqil bir mədrəsə olaraq işarət etməyiblər, lakin dəqiqləşdirən bir araşdırmaçı bu mədrəsənin xüsusiyyətlərini asanlıqla ortaya çıxara bilər. Xüsusən də, XX əsrin ikinci yarısında sionistlər dünyada iqtisadi, siyasi və mədəni işlərin idarəçiliyini etməyə və öz xeyirləri istiqamətinə yönəltməyə səy göstərmişlər. Yəhudilərin və sionistlərin istehsal və xəbər istiqamətində beynəlxalq sosial şəbəkələrdə hökmranlıq etmələri vasitəsilə biz bu mədrəsənin mövcudluğunu və Qərbin digər şərqsünaslıq mədrəsələrinə etdiyi təsiri ortaya qoya bilərik. Əksinə, bu mədrəsələrdən istifadə etməsini və öz problemlərinin həllində onları xidmət etdirməsini də göstərmək mümkündür.

Amma XX əsrin ikinci yarısından öncə müstəqil yəhudi şərqsünaslıq mədrəsəsini ayırd etmək çətindir. Çünki bu mədrəsənin əksər liderləri Qərb aləminin ölkələrinə yayılmışdılar. O baxımdan onlar öz fəaliyyətlərini yəhudi və ya sionist olaraq

deyil, qərblilər olaraq yerinə yetirirdilər. Bu qərbli görkəmində gizlənməkdən yəhudilər sionizm məsələlərini Qərbin öz qəlibində təqdim edilməsi baxımından çox faydalandılar. Beləcə bu məsələlərin ərəblər və müsəlmanlar arasında belə qəbul edilməsinə zəmanət almaları üçün bu iş (onlar baxımından) mühüm idi. Onlar bu işdə Şərqi Qərbi doğru anlama bilməməsi dünyündən istifadə edirdilər.

Bunun kimi yəhudilər (o zamanlar) qərbə bitişik olmalarından dolayı, müstəqil şəkildə zühur edə bilmədikləri üçün – hətta qərblilərin özləri tərəfindən belə - birbaşa hücum və mübarizəyə məruz qalmaqdan qorunmuş oldular. Bunun nəticəsində yəhudi şərqsünaslar pərən-pərən düşdükləri dövəmlər boyunca Qərb dairəsində çalışmağa üstünlük verdilər.

Lakin Fələstində sionist varlığının aşkar olmasından, sionist dövlətinin qurulmasından və bu hadisələrin dünyanın beynəlxalq hadisələrinin gedişatına təsirindən sonra yəhudilər qərbli çərçivəsinin arxasında gizlənməyə bir ehtiyac görmədilər. Buradan da sionist mədrəsəsi olaraq təmsil edilən bu yeni mədrəsənin müxtəsər göstəriciləri aydın, aşkar şəkildə zahirə çıxmış olur. Hansı ki bu, - bizim inandığımız görə - Qərb dünyası ölkələrində yaşayan bütün yəhudi araşdırmaçıları özünə birləşdirir. Həmçinin, sionist yoldaşlığı olan hər bir qərbli və marksist şərqsünası özünə birləşdirmiş oldu. Bu mədrəsənin ehtiva etdiyi növlər və yəhudi və sionistlərin malik olduqları böyük maddi imkanlar nəticəsində bu mədrəsə sonda öz varlığını şərqsünaslıq fikir meydanında qəbul etdirə bildi. Əksinə, şərqsünaslıq hərəkəti elə bir yeni dolanbaclara tərəf yönəlmişdir ki, biz yəqinliklə belə deyə bilərik: "müasir şərqsünaslıq mərhələsi sionist mərhələsidir".

Əgər bu söz bəziləri üçün ağır gələr və asan qəbullanılan bir söz olmazsa, biz bu sözü bu cür izah edə bilərik: "Həqiqətən də Qərb şərqsünaslıq düşüncəsi meydanı üzərində sionizmin hökmranlıq etməsi onun dünya media vasitələri üzərində hökmranlıq etməsindən aydın görünür. İstər bu media vasitələri

görünən, istər eşidilən, istər də oxunulan olsun. Dünyadakı böyük media vasitələrinin böyük əksəriyyəti ya tamamilə yəhudilərin mülküdür, ya da cüzi şəkildə onların mülküdür. Bundan biri kimi məsələn, "Franklin" nəşriyyat müəssisəsini qeyd etmək olar.

Bu müəssisələr və bu müəssisələrə tabe olan istehsal müəssisələri vasitəsilə - media üçün xam maddələr istehsal etmək üçün - yəhudi və sionistlər dünyanın eşitdiyi və ya müşahidə etdiyi və ya oxuduğu vasitələri yönləndirməyi bacarır. İstər xəbər vermə maddəsi olsun, istər də elmi maddə olsun, bu məlumatlar yalnız bu müəssisələrin razılığını qazandıqdan, hədəfləri və məsləhətləri ilə ittifaq etdikdən sonra yayıla bilər. Şəkk yoxdur ki, Qərb şərqşünası bu aləmin bir hissəsidir, ona da bu media vasitələri təsir edir, onun fikirlərinin icmalının müəyyən şəkildə formalaşmasına yön verir. O, heç bir halda bu təsirin hökmranlığından xilas ola bilmir. Bunun əksinə olaraq, əgər məsələ ərəblərin və ya İslamın reallığı ilə bağlı olarsa, o, bunu qəbullanmaq və buna razılığını bildirməklə mövqə sərgiləyər. Hansı ki, yəhudi və xristian birgə olaraq bu məsələdə - təməli İslama və müsəlmanlara qarşı müqavimət olan - eyni qənaətdədirlər.

Əgər fərz edilsə ki, bu sionist hökmranlığından xilas olmağa səy göstərən bir qərblinin azad səsi var, o, doğru olmayan reallığı bəyan etməklə insanları xəbərdar edib elmi həqiqətə çatmaq istəyir, bu zaman bütün nizələr onun susdurulması istiqamətində yönələcəkdir, bəzən öldürücü töhmətlərin atılmasından başlayaraq - bu da samilərə düşmənçilik iddiasıdır - son olaraq isə onun media imkanlarını məhdudlaşdırmaq və bütün vasitələrlə ona (mediada) qadağa qoymaq olacaqdır ki, bundan sonra ortaya çıxmağa bir yolu qalmasın.¹

Sionistlər bu formada Qərb şərqşünaslığına hökmranlıq

---

¹ "Sionizm və yəhudiliyin şərqşünaslıq üzərində izi" kitabına müraciət etmək olar. Muhəmməd Fəthullah əz-Ziyadi. Nədvətüd-Din vət-Tədəfuil-Hadari. "Ümumi İslam araşdırmaları" mərkəzi. Malta. 1988.

etməyi, onu ələ almağı və müəyyən məsələlərin və hədəflərin xidməti üçün onu yönləndirməyi bacardılar. Ola bilsin ki, bunların ən mühümlərindən:

1 - Bütün irqi nəzəriyyələrin kök atmasına dəstək olmaq və bu sahənin araşdırma meydanını genişləndirmək; bununla da dünya xalqlarını ələ almaq və qul-kölə etməkdə sionist arzularını reallaşdırmaq.

2 - İslamı və müsəlmanları pis göstərməyə diqqət yetirən dini təəssübkeşliyin təhriki ilə qədim Qərb şərqşünaslıq sahələrini genişləndirmək.

3 - Fələstində sionist mövcudluğuna dəstək vermək çərçivəsində çıxan yeni araşdırma sahələrini ortaya çıxarmaq. Sionistlərin o yerlərə daha haqlı olduğunu təkidlə vurğulayan hər şeyi ortaya çıxarmaq və Fələstin xalqının haqqını ortaya çıxaran hər şeyi qaralamaq.

Keçmiş hədəflərə təkid olaraq deyək ki, sionistlər bütün qədim şərqşünaslıq araşdırmalarını dəstəkləməyə, yaymağa və bu araşdırmalardan faydalanmağa başladılar. Bu işin hədəflərindən:

a) Ərəb insanının xarakterini şəxsiyyət olaraq və müsəlman insan nümunəsi olaraq anlamağa çalışmaq.

b) Ərəb cəmiyyətinin xarakterini əhali tərkibi kimi anlamağa çalışmaq.

c) Ərəb məntəqəsində əsas din olan İslam dini ilə tanışlıq.

e) Keçmiş araşdırmaları irqçi, müstəmləkəçi araşdırmaların başlanğıcı kimi istifadə edərək yəhudilərin şanını yüksəltmək, ərəblərin və müsəlmanların qədir-qiymətini

aşağılamaq.

Bütün ötənləri nəzərə alsaq, Fələstini işğal etdikləri zamandan bəri sionistlər "sionist müəssisələri" ilə əlaqələri qüvvətləndirməyə və keçmiş hədəfləri gerçəkləşdirmək üçün müştərək əmək layihələri ortaya qoymağa başlamışdılar. Bu, bir neçə elmi addımlarla reallaşmışdı ki, bunlardan bəzilərini qeyd edə bilərik:

1 – Şərq araşdırmaları meydanında mütəxəssis elmi kadrların hazırlanması sahəsində davamlı qarşılıqlı yardımlaşma.

2 – İbri universitetlərində rəğbəti olan hər bir qərbli şərqşünas üçün "sionist mövcudluğu" haqqında elmi araşdırma etməyə xüsusi vaxt ayrılması üçün illik araşdırma fürsəti vermək.

3 – İbri universitetlərində sionistlər və qərbli şərqşünaslar arasında elmi iş planları əsasında çalışacaq müştərək elmi heyətlərin formalaşdırılması.

4 – Şərqşünasların müxtəlif konfranslarında sionist alimlərin davamlı və aktiv iştirakı.

Sionist mədrəsəsinin elmi araşdırmalarında diqqət göstərilən mövzular:

Sionist (şərqşünaslıq) mədrəsəsinin diqqət göstərdiyi mövzuları və araşdırma sahələrini elmi və dəqiq bir şəkildə ehtiva etməyi bacara bilmərik. Bu, çox geniş və müxtəlifdir, Ərəb-İslam dairəsini aşır, hüdudları "seçilmiş xalq" ifadəsinə xidmət edən hər bir şeyi əhatə edir. Bunun nəticəsində də sionist araşdırmasının nəyin üzərində olmasını əhatə etmək olduqca çətin bir məsələdir. Lakin bununla yanaşı mümkündür ki, biz müsəlmanlar və (müəllifin özünün nisbət olduğu – tərç) ərəblər bizə izhar olan və

maraqlarımız çərçivəsində olan şeyləri qeyd edək, hansı ki, bunlardan bəzilərinə verilmiş nöqtələrdə işarə etmək olar:

1 – "Vəd edilmiş torpaqlar" haqqında təkidlə çağırış edən və bu çağırışlardan tutunmağa çağıran bütün iddiaları diriltmək.

2 – Bütün aspektlərdən müqəddəs torpağın məsələləri haqqında araşdırmaya diqqət göstərən elmi cəmiyyətləri təsis etmək və dəstək olmaq.

3 – Keçmişdə, indiki zamanda və gələcəkdə Ərəbistan yarımadasında yəhudilərin rolunu və orada (vaxtilə) necə yerləşdiklərini, yəhudilərin və Ərəbistanda yaşayan qeyrilərinin ərəblərlə əlaqələri haqqında bilgiləri ortaya çıxarmaq. Buna misal olaraq İsrail Volfensonun¹ "Yəhudilərin Ərəb ölkələrindəki - cahiliyyə dönəmi və İslamın əvvəlindəki - tarixi" haqda araşdırmaları, Druzenin, Marqoliuşun, Rennienin Ərəbistan yarımadasında ərəblərlə israillilərin əlaqələri haqqında araşdırmaları, həmçinin, fransız şərqşünas Albert Rousselin Ərəbistan yarımadasına etdiyi səfərlərdən sonra bu istiqamətdə apardığı tədqiqatları qeyd etmək olar.

4 – Ərəb dilini yeniləməyə səsləyən və onu irqçiliyə salmağa cəhd edən bütün araşdırmalara rəğbətləndirmək; Artıq Ərəb məntəqəsi bu sarıdan bir çox cəhdlərin şahidi olmuşdur.

5 – Ərəb universitetlərində ərəb dilinə ehtimam göstərmək və diqqəti ona cəlb etmək hədəfinə çatmaq üçün sami dillərinə diqqət göstərən bütün araşdırmalara dəstək vermək.

6 – İbrani ədəbiyyatını öyrənməyə diqqətləri cəmləmək

---

¹ **İsrail Y. Volfenson:** Yəhudi əsilli alman şərqşünası. Ərəb dili üzrə ixtisaslaşmış, Misir universitetində və "Darül-Ülum" fakültəsində dərs demişdir. Müxtəlif əsərlərin müəllifidir. Bunlardan "Yəhudilərin Ərəb ölkələrindəki - cahiliyyə dönəmi və İslamın əvvəlindəki - tarixi", "Sami dillərin tarixi", "Musa ibn Meymun (həyatı və kitabları) Kəb əl-Əhbar" və s. qeyd etmək olar. (Aqiqi. "Şərqşünaslar" ensiklopediyası. 2/762).

hədəfinə çatmaq üçün yəhudilərin ərəb ədəbiyyatındakı izini qabartmaq. Bu cərəyanın ən bariz carçılarından Taha Hüseyin tələbəsi şərqsünas Volfenson idi. Onu bəzi ərəb araşdırmaçılar - Murad Kurt, Lütfi Seyyid kimiləri - izləmiş, Sionist universiteti tərəfindən onu əvəz etmələri üçün Qüdsdəki İbri universitetinin açılış mərasiminə göndərilmişdilər.

7 – İslamda din olaraq, mədəniyyət olaraq, bir-birini təsirəsalma olaraq və məskunlaşma olaraq yəhudiliyin izi haqqında – hətta doğru olmayan şəkildə olsa belə - ortaya çıxan bütün araşdırmalara dəstək vermək.

8 – Beynəlxalq hadisələrdən istifadə edən və bu hadisələri İsrail siyasətinin xidməti yolunda vəzifələndirməyə cəhd edən hər cür araşdırma və tədqiqatlara rəğbətləndirmə. Buna əsasən dünyada baş verən bütün terror hadisələri ərəblərin və müsəlmanların feli və planlaması kimi qələmə verilir. Qərb mediası da bütün vasitələrlə çalışır ki, müsəlmanın və ərəbin görkəmini vəhşi, çirkin, şiddətə və terrora meyl edən, seksə və əxlaqi kirliliklərə susamış bir şəkildə ortaya çıxarsın.

9 – İslam irsinin bütün istiqamətlərini dərindən araşdıraraq bu bilgiləri müasir sionizm məsələlərinin xidmətində istifadə etmək; Tarixi araşdırmalar ola bilsin ki, İslami və Ərəb qanunları ilə rəftar etmək haqqında faydalı bilgilərə çatdırsın. Sionist şərqsünaslardan "Kemp-Devid müqaviləsində" belə bir etiraf edilmişdir ki, "Hüdeybiyyə" sülh müqaviləsindən ilham alaraq – o sülh müqaviləsi ki, böyük bir qüvvəni mövqesizlik içində buraxaraq yerdə qalan (azsaylı) qüvvə ilə asanlıqla rəftar etməyi gerçəkləşdirmək rəyi üzərində qurulmuşdu – hal-hazırda eyni ruhda İbri universitetlərində cihadın mənasını öyrənən araşdırma qrupları var ki, onlar bu ruhu "Şərqi-Ərəb" bölgələrində necə oyatmağın mümkün olduğunu, konkret olaraq Şam torpaqlarında bunun reallıq imkanını, cihad düşüncəsinin Xaçlı yürüşlərindən əvvəl, əsnasında və sonra təsir həcminin nə olduğunu, Qüdsün müsəlmanlar üçün əhəmiyyətlik dərəcəsinin nə olduğunu, keçmişdə və müasir dövrdə Qüdsün işğalına müsəlmanların

reaksiyasını təhlil edir, Misirdən İraqa kimi olan məntəqənin bir-birinə bağlılıq kökləri ilə və "Hittin"də¹ və ondan sonra müsəlmanların birləşmələrinin səbəbləri ilə tanış olmağa çalışırlar.

Onların maraq dairələrinə bu döyüşlərlə əlaqəsi olan şeirlər, ədəbiyyatlar, nəsrilər və ya fiqhi fətvalar da daxildir. Həmçinin onlar müsəlmanlara görə hansı şəhərlərin daha üstün olmasını araşdırmağa diqqət göstərir, bunun üçün Məkkə, Mədinə və Qüds arasında müqayisə edir, təkcə bunun üçün otuz beş ərəbcə kitabı araşdırır və təhlil edirlər².

Bunlar sadəcə sionistlərin Şərqi araşdırmaları meydanında diqqət göstərdikləri mövzulara və bu mövzuların şərqşünaslıq araşdırmaları yoluyla öz problemlərinin həlli istiqamətində faydalanmalarına nümunələrdir. Sonda işarə etmək istəyirəm ki, bu mövzu hələ də çox toxunulmamış mövzulardandır, çoxsaylı dərin və mütəxəssis araşdırmalarına gerek var. Bu mövzunun bir çox istiqamətləri var ki, araşdırma üçün əlçatmaz olaraq qalır, bir çox digər istiqamətləri də mənbələrə baxma və araşdırma imkanlarının mövcud olmamasından dolayı açılmamış qalır³.

---

¹ "Hittin" موقعة حطين Səlahəddin Eyyubinin (1187-ci ildə) xaçlılar üzərində qələbə qazandığı, müsəlmanların birləşib düşmənin qüvvələrini darmadağın etdikləri məşhur döyüş. "Hittin" Fələstindəki bir kəndin adıdır.

² Dr. Şakir Mustafa. "Xaçlı müharibəsindən sionist müharibəsinə doğru və əksi". "Dünya və Ərəb tarixi" jurnalı. say. 9. Səh. 105-106. İyul-avqust. 1978.

³ Bu mədrəsə haqqında daha ətraflı məlumat almaq üçün bax: الاستشراق وأبحاث الصراع لدى إسرائيل "Şərqişünaslıq və İsraildəki mübarizə araşdırmaları". İbrahim Əbdülkərim.

Şərqə müasir maraq və bu marağın ən mühüm mərkəzləri

Ola bilsin ki, mənim Amerika şərqşünaslığı mövzusunun ələ almayıb onu şərqşünaslıq araşdırmaları meydanında müstəqil bir mədərsə kimi vurğulamadan keçməyim mülahizə olunmağa uyğun olsun; Əslində bunun iki səbəbi var:

Birincisi, öncədən toxunduğum şərqşünaslıq mühitləri antik mühitlərdir və bu yerlərdə şərqşünaslığın tarixi çoxsaylı əsrlərə qayıdır, bəzilərinin tarixi on əsrə kimi gedib çıxır. Amerika şərqşünaslığı isə bu növdən deyil. Onun tarixi Amerikanın müasir tarixi qədərdir. Amerika şərqşünaslığının feli olaraq aktivliyi olduqca yaxın zamanlara təsadüf edir, təsirli şəkildə fəaliyyəti isə XX əsrə qayıdır. O baxımdan ki o, şərqşünaslığın ən mühüm mərkəzlərindən birinə çevrilmiş, ən seçilən alimlər Amerikanı özlərinə qərargah olaraq seçmiş, Amerika universitetlərini və oradakı imkanları hərəkət və fəaliyyət vasitəsi kimi dəyərləndirmişdilər. Elə buradan yola çıxaraq Amerika şərqşünaslığı haqqında söhbəti bu nöqtəyə saxlamışdım. Hansı ki, o Şərqə müasir diqqətdən bəhs edir, ona bağlıdır və onu ifadə edir.

Bir çox araşdırmaçılar üçün qəbul edilmiş bir gerçəklikdir ki, müasir şərqşünaslıq yalnız şərqşünasların hökumət müəssisələrinin və ya ticari şirkətlərin mənfəətləri naminə yerinə yetirdiyi siyasi və ya iqtisadi bir vəzifədir. Bu, Amerika şərqşünaslığının aktivləşməsinə və fəaliyyətlərinin Avropa şərqşünaslığını üstələməsinə gətirib çıxardı. Bu amilin ABŞ-ın bütün dünya xalqları – başda Şərq olmaqla - üzərində yürütdüyü hökmranlıqla möhkəm bağlılığı var.

Buradan yola çıxaraq demək olar ki, müasir şərqşünaslıq araşdırmaları çərçivəsində az qala şərqşünaslıq haqqında elmi maraq perspektivi kimi danışılması halı görülmür. O zaman bu araşdırmaları himayə edən və dəstək olan yoxdur. Buna əlavə olaraq, ola bilsin ki o, Qərb müəssisələrinin ortaya çıxmasını istəmədiyi, hətta yayılmasına icazə vermədiyi məlumat və həqiqətləri təqdim etsin. Buna misal olaraq İslam mövzusunun qeyd etmək olar, hansı ki o, bu gün Qərbdə hansı formada olursa

olsun, Şərqdəki bütün Qərb layihələrinə ən birinci maneə kimi öyrənilir. Buna görə də anlaşılan deyil ki, İslam haqqında elmi araşdırmalar dövr etsin, çünki o, heç şübhəsiz ki, Qərbin mənfəətlərinə xidmət etmir. Buna görə də bu mövzu haqda araşdırmaların İslamı aşağılayan tərzdə, onu geriçilik və irticalıq kimi mənfi şəkildə vəsf etməsi labüddür. Elə bu çərçivədə araşdırmaçılarından biri demişdir: "Bu gün Amerikada, Avropada olan ümumi kütlə üçün İslam dini xüsusi olaraq xoş qarşılanmayan xəbərlərlə gündəmə gətirilir. Hökumət və media vasitələri, coğrafi strategiyaçılar, İslam üzrə ixtisalaşmış eyni ahəngdə olan bir qrup akademik mütəxəssislər – mədəniyyətin icmalına nisbətə marginal bir qrup olsalar belə - bu mənfi münasibətə qoşularaq deyirlər: "İslam Qərb mədəniyyətinə təhdiddir"¹.

Müasir Şərq araşdırmalarının yöntəmi bax belədir. İstər İslamla əlaqəli yöndən olsun, istər də digər müxtəlif yönərdən olsun. Bu araşdırmalar məqsədyönlüdür, avtomatik deyildir. Bunun kimi şərqşünaslıq araşdırmalarının çətin çözlən məsələlər olmasının labüd olmasından dolayı, bu müasir şərqşünaslıq araşdırmalarının yeni sərhədlənmiş hədəfində bir çox amillərin müştərək şəkildə mövcud olması gərəkdir. O əsasla bu sahədəki müştərək tərəflər araşdırmaçılarından birinin dediyi kimidir: "Mənfəətlərdən ibarət olan bir hovuzdur... İş şirkətlərini, müəssisələrini, neft şirkətlərini, missionerləri, hərbi müəssisələri, xarici qurumları, kəşfiyyat cəmiyyətini və universitet aləmini bir-birinə bağlayır. Orada hədiyyə və sürprizlər var. Orada təşkilatlar var. Orada sülalə kombinasiyaları var. Orada institutlar, mərkəzlər, fakültələr, bütünlüklə özünü (Amerika) hakimiyyət polisinə həsr etmiş dairələr var ki, orada İslam, Şərq, Qərb, onu (Qərbi) qorumaq və gücləndirmək haqqında bir ovuc dəyişilməz əsas fikirlər var. ABŞ-da yaxın zamanlarda "Orta Şərq araşdırmaları" prosesinin tənqidi təhlili diqqəti cəlb edir. Çünki bu "birgə ahəngli", əksinə, "qəliz-qarmaqarışlıq" meydan akademik güc komissiyalarından - köhnə tərzli şərqşünasları, qəsdli marginal

---

¹ Eduard Səid. "İslamı örtmək". Səmirə Xorinin tərcüməsi. "Ərəb araşdırmaları" müəssisəsi. Beyrut. səh. 159.

mütəxəssisləri, üsyan və fitnə ilə vuruşan mütəxəssisləri, siyasət qurucularını, əlavə olaraq da azsaylı zəif şəxsiyyətləri bir arada cəm edir"¹.

Müasir şərqşünaslıq araşdırmaları meydanını bu qəliz şəbəkə idarə edir. Bu şəbəkə qərblilər üçün şərqin görkəmini formalaşdırır, siyasətçilər üçün qərarların rəsmiini çəkir, qərbli iqtisadçılar üçün şərqin görkəmini izah edir. Buna görə də müasir şərqşünaslıq mərkəzləri haqqında araşdırma edən bir şəxs yalnız universitetlər, institutlar, ixtisaslaşmış mərkəzlər istiqamətinə və ya həvəskar fərdi səylərə yönəlməyəcəkdir. Bu tablo (vəsf) şərqşünaslıq səyini keçmişdə olduğu kimi ifadə etməyə hesaba almamışdır. Müasir şərqşünaslıqda araşdırmanın iqtisadi-maliyyə müəssisələri, hökumət dairələri və akademik müəssisələrlə əlaqəsi çərçivəsində akademik müəssisələrə yönəlməsi vacibdir. Təkcə bu amil müasir şərqşünaslıq mərkəzlərinin görkəmini çəkməyə kifayət edir.

Buna misal kimi ABŞ-dakı "Prinston" universitetinə və onunla "Ford" müəssisəsi arasındakı əlaqəyə işarə edirik. Bu məşhur universitet 1971-1978-ci illər arasındakı zaman kəsimində "Ford" müəssisəsinin maddi dəstəyilə dörd böyük tədris kursu təşkil etmişdi ki, bu kurslardan birinin mövzusu "Şərq və Afrikada şərqlə bağlı olan müəssisələr" olmuşdu. Bu kursun üzərində dayandığı məsələlər içində bunlar da var idi:

1 – Afrikalıların müsəlman ərəblərdən qorxusu və onlardan qaçmaları.

2 – Afrika ölkələrini Ərəb xalqlarına çox etimad etməkdən çəkindirmək.

İkinci mövzu "millət" idi. Bundan qəsd olunan "Orta Şərqdəki müsəlman dövlətində dini azlıqları və onların durumlarını öyrənmək" idi. Başqa bir kurs isə "Müasir Orta Şərq və Şərq cəmiyyətlərini başa düşməkdə əxlaqi və psixoloji təhlil

---

¹ Eduard Səid. "Şərqşünaslıq". səh. 300.

üslublarının tətbiqi" mövzusunda bəhs edirdi. Dördüncü kurs isə "Orta Şərqdə cəmiyyət, sakinlər və torpaq – İslamın yaranmasından XIX əsrə kimi iqtisadiyyatın tarixi haqqında araşdırmalar" mövzunu ələ almışdı¹.

Məqsədim bu araşdırmalara, onun hədəflərinə və bu araşdırmalardan kimin istifadə etdiyi haqda qeydlər etmək deyil. Lakin bəyan etmək istəyirəm ki, müasir şərqşünaslıq araşdırmaları sahəsi artıq böyük dərəcədə çözülməz hala gəlmiş və Qərb dünyasında böyük bir əhəmiyyət kəsb etməyə başlamışdır. O baxımdan artıq şərqşünaslığa yalnız universitetlər ehtiyac duymur, bu vasitə (şərqşünaslıq) ona dəstək verən və onu inkişaf etdirən bu sahənin formalaşmasında iştirak edən digər müəssisələrin də ehtiyacını ödəyir.

Amma bu araşdırmaların hədəflərinə gəldikdə isə, 1909-cu ildə iki nəfərdən ibarət formalaşmış heyətdə Kromerlə birgə çalışmış "Berz" in şərqşünaslıq mədrəsəsi yaratmaq üçün təzyiqlik göstərilməsi qəsdilə ortaya qoyduğu rapor bizi xəbərdar edir. Bu rapor 1914-cü ildə "Mançester House" konfransında bu xüsusda təqdim edilmişdir. Orada deyilir: "Bunun kimi bir Şərqşünaslıq araşdırmaları olan mədrəsənin Londonda təsis edilməsi – o mədrəsə ki, daha sonralar Afrika və Şərq araşdırmaları üzrə London universitetinə çevrilmişdir – bu iş imperatorluq qurmağın zəruri bir hissəsidir. Müasir şərqşünaslığı ehtiva edən yerlər çox və müxtəlifdir. Lakin bu yerlərdən azsaylı adları nümunə kimi qeyd etmək olar. (Araşdırma kimi xırda detalları) toplamaq və izləmək məsələsini başqa müstəqil araşdırmalara tərk etmək olar. Misal olaraq:

Birtaniyada:

1 – "Kambric" universiteti: ən mühüm müasir çalışmalarından 1970-ci ildə birinci nəşrinin sadir olduğu iki cildlik "Kambircin İslam tarixi" kitabıdır. Bu əsərin ərsəyə gəlməsində müasir ingilis şərqşünaslığının bir sıra seçilən nümayəndələri iştirak etmişdilər.

---

¹ Eduard Səid. "Şərqşünaslıq". səh. 300.

2 – "London" universitetindəki Afrika və Şərqlə araşdırmaları mədrəsəsi; Çalışmalarından bir cildlik "Orta Şərqlə inqilab" adlı kitabı və mövzu ilə bağlantısı olan digər araşdırmalar.

Amerikada:

1 – "Brunson" universiteti: ən mühüm işlərindən öncə qeyd etdiyimiz kurslardır.

2 – "Orta Şərqlə araşdırmaları dərəcəsi" (Mesa); ən mühüm çalışmalarından "Orta Şərqlə mütaliəsi – ictimai elmlər və insaniyyət haqqında elmi tədqiqat və araşdırma" adlı bir cildlik nəhəng kitabdır. 1976-cı ildə nəşr edilmişdir. Orta Şərqlə araşdırmaları sahəsinə aid şamil tədqiqatı ehtiva edir.

Hollandiyada:

1 – "Amsterdam" universiteti nəzdində müasir "Orta Şərqlə" institutu.

2 – "London" universiteti: O, Hollandiyadakı ən böyük qrup ərəb mənbələrini və əlyazmalarını ehtiva edən müəssisədir. O, Qərblə aləmində Şərqlə tədqiqatına diqqət göstərən ən məşhur universitetlərdən biridir.

Fransada:

"Sarbon" universiteti və onun şöbələri şərqləşünaslıq araşdırmalarına diqqət üzrə başlıca yeri tutur; O baxımdan bu universitet Qərblə İslam və Ərəblə araşdırmalarına ən çox maraqlə göstərən ən əsas universitetlərdən biridir. Xüsusən də özünün yüksək magistratura proqramlarında İslam aləminin bir çox məntəqələri və müxtəlif problemlərinə qeyri-adi maraqlə əks

etdirir¹".

Bundan sonra müasir şərqsünaslığın ən mühüm mərkəzlərinə keçid etsək, bu zaman ən çox nəzərlərimizi cəlb edəcək olan bu növ araşdırmalarla məşğul olanların – xüsusən də ABŞ-da - sayının yüksək olması olacaqdır. Artıq müasir şərqsünaslıq böyük bir çapda inkişaf etmişdir ki, bu sahənin əhəmiyyəti şərqlilərdə və bundan maddi və vəzifə gəliri olub şərqsünaslığı şişirdənlərdə özünü əks etdirir. Bu mövzuya aid amerikan mərkəzlərində "Orta Şərq araşdırmaları" haqqında bir fransız araşdırmasını dəlil olaraq gətirmək olar. Orada varid olub ki, 1970-ci ildə "Orta Şərq" haqqında 1550 mütəxəssis universitetin birinci diplom tələbələrindən 2559 nəfərə məntəqənin dillərini öyrətməyə başladı. (Yəni yüzdə on iki faiz və yüzdə 4-7). Növbəti il də ardıcıl olaraq "məntəqələrin araşdırılması" üzrə ixtisaslaşan yüksək maqistratura tələbələrinə və birinci diplom tələbələrinə bu dillər öyrədildi. Xüsusi müəssisələrdə "Orta Şərq məntəqəsi araşdırmaları"na 6400 nəfər qatılmışdı. 22200 tələbə isə universitetin birinci diplom tələbələrindən qatılmışdılar. (Yəni toplam illik nisbətdən yüzdə 6,12 faizə bərabər)².

Şəkk yoxdur ki, digər Qərb ölkələrini nəzərə almasaq, bunun təkəcə ABŞ-ı təmsil edən bir say olduğunu nəzərə alsaq, bu sayın qorxulu bir say olduğunu demək olar. Əgər bunu təsəvvür edə bilsək, bu meydanın say etibarilə necə böyük olması ilə tanış olar, şərqsünaslıq üçün nə qədər böyük məbləğlərin xərcləndiyini və onu himayə edən müəssisələrin həcmi təxmin edərik.

---

¹ Bu haqda Parisdə nəşr olan "Şərqsünaslıq araşdırmaları"na bax, hansı ki, Akademik araşdırmalar və universitet dissertasiyaları haqqında çoxlu statistik məlumatları özündə ehtiva edir.

² Eduard Səid. "İslamı Örtmək". səh. 129.

Şərqsünaslar və İslam irsi

Şərqsünaslar və İslam irsi

Ola bilsin ki, İslam irsindən qəsd edilən mənə İslam mədəniyyətinin maddi və mənəvi olaraq arxada qoyduğu, müsəlmanların əqli səviyyəsini və insan mədəniyyəti meydanına verdikləri töhfələri aşkara çıxarmaqda izi olan hər bir şeyin nəzərdə tutulmasını xatırlatmaqla mövzuya başlamağımızın isbata bir gərəyi yoxdur. Lakin mən bu fəsildə irsin müəyyən bir növünü xüsusi olaraq qəsd edirəm, o da İslami qələmlərin özündən sonra qoyub getdiyi əsrarəngiz ədəbi və elmi çalışmaları təmsil olunan, araşdırmaçıların sonradan "Ərəb əlyazmaları" olaraq tanıdığı bir irsdir. İrsin bu növü qərblə şərqsünaslar tərəfindən qorxulu sayda bir yönəlməyə məruz qalmışdır. O dərəcədə ki, onlar bu əlyazmalara malik olmağa başlamış, öz muzeylərində belə bu əlyazmaları ələ keçirmək istəmiş, bizim öz fikrimiz və ya istifadə haqqımız olmadan bu əlyazmalardan istədikləri kimi istifadə etmişlər. Bu da özü-özlüyündə indiyə kimi özündən və təsirlərindən əziyyət çəkdiyimiz böyük bir problemi təşkil edir. Qərb bu irsdən insanlığın xeyrinə və ziddinə müxtəlif şəkillərdə - bizim buna etiraz etmək haqqımız belə olmadan - istifadə edir.

Mövzuya başlaya biləcəyimiz mühüm sual bu ola bilər: bu mühüm irs qərbin kitabxanalarına necə gəlib çatmışdır?

Bu irs – təsəvvür etdiyimiz kimi – müxtəlif üslublarla və müxtəlif şəraitlərlə onlara gəlib çatmışdır. Ola bilsin ki, ən mühümləri bunlardır:

- a) İslam aləminin düçar olduğu müstəmləkəçilik hücumlarıyla birgə gələn işğal; Bu hücumlar Qərbin müxtəlif müəssisələrinin qarşısında əllərinə keçən bütün əlyazma və sənədləri daşımaq üçün geniş bir fürsəti ortaya çıxarmış oldu. Heç kimin də buna etiraz etməsi və ya maneçilik törətməsi mümkün deyildi. Çünki bütün imkanlar müstəmləkəçinin əlində idi.

- b) İslam aləminə göndərilmələri və səfərləri nəticəsində qərblilər hədiyyə etmək və dəyişdirmək yoluyla bu əlyazmaları əldə edirdilər.
- c) İstər rəsmi, istər şəxsi olsun, satın almaq yoluyla da onlar bu əlyazmaları əldə edirdilər; Əvvəlcə səyahətçilər və şərqşünaslar İslam dünyasının məntəqələrini gəzib dolaşdılar və ya hərbi yürüzlərdə iştirak edənlərə, yaxud da xristianlaşdırma üçün göndərilmiş missionerlərə yoldaşlıq etmək fürsəti əldə etmiş olan kəslər bu əlyazmalardan bir çoxunu toplaya bilmiş, hətta kitab sahiblərinin kasıb və ehtiyacı olması və ya əsərlərin dəyərini bilməzlikləri nəticəsində onlar çox ucuz qiymətlərə bu əlyazmaları əldə etmişdilər.

İkinci növə gəldikdə isə bu rəsmi satın almaq yoludur, bu da qərbin mədəni müəssisələrinin çoxsaylı əlyazmaları alaraq yardım etməsiylə təmsil olunmuşdur. Buna İslam aləmində çalışan şirkətlərin söylərini, həmçinin xüsusi olaraq – istər keçmişdə, istər də indiki zamanda - bu məqsəd üçün göndərilmiş heyətləri də əlavə etmək olar. Buna misal olaraq 1842-ci ildə Prussiya kralı IV Fridrixin Riçard Lepsiusu Misirə göndərməsini, 1852-ci ildə isə Heinriş Betrmanı Şərqi tərəf şərqi əlyazmaları almaq üçün göndərməsini qeyd etmək olar. Necə ki, bu söylərə İslam aləmində yayılmış və orada davamlı şəkildə qalan Avropa arxeoloji heyətlərinin tapdığı əlyazmaları əlavə etmək olar.

Bu və digər yollarla Qərb dünyası ölkələrində müxtəlif elmlər üzrə və ən nəfis ərəbcə kitabların nəhəng deposu formalaşdı. Bununla da ərəb elmləri və İslam mədəniyyəti qərblilərin əlinə keçmiş oldu ki bu, onların öz yeni mədəniyyətlərini qurmaqda bir azuqə olsun, İslam mədəniyyətini dağıtmaqda və saxtalaşdırmaqda isə mühüm bir dəstək olsun. Bu kitablar say etibarilə yüzminlərlə kitablardır, bunlarla Avropa kitabxanaları və depoları dolmuşdur. Madriddəki "Eskorial" kitabxanaları və

Londondakı "Britaniya" muzeyi və başqa yerlər buna misaldır.

Bax belə...Qərblilərin bu əlyazmalar ilə maraqlanması bir çox amillərlə bağlıdır. Bu amillərin ən mühümlərindən:

1 – İnsan bilgisinin müxtəlif sahələri haqqında – mənbəsi nə olursa olsun - geniş araşdırmaya cəhd etmək; Bu da Avropa oyanışının sonlarında və Əndəlüsdəki İslam mədəniyyətinin inkişafının təsiri altında baş vermişdir.

2 – Bu əlyazmalar yunan və roma düşüncəsi ilə tanışlıqda böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu da bu düşüncənin mühüm bir hissəsinin tərcüməsində müsəlmanların aydın bir rolunun olması etibarilədir.

3 – Avropalılara hakim olan mütaliə sevgisi; Xüsusən də Əndəlüsün təsiri nəticəsində İslamla əlaqəli olan mütaliə və Qərb aləmində səyahətçi yazarların qoyub getdiklərinin izi nəticəsində olan mütaliə sevgisi bu amillərdəndir.

4 – Kilsənin İslam və müsəlmanlarla tanış olmaq üçün olan şiddətli rəğbəti və bu tanışlığı İslamın dünyanın müxtəlif yerlərində yayılmasına qarşı müqavimət göstərmək üçün istifadə etməsi.

5 – Bu əlyazmaların təmsil etdiyi böyük elmi və maddi dəyər; Bu dəyər, müxtəlif elm sahələrində müsəlman alimlərin kəşf etdiyi çoxlu elmi nəzəriyyələri özündə ehtiva etməsindən qaynaqlanır.

Budur, bizim öncədən əhəmiyyətinə işarə etdiyimiz bu irsi bir çox aspektlərə bölməyimiz mümkündür, o da:

Ədəbi irs, dini irs və elmi irsdir.

Birincisi: Dini irs

Bununla Qurani-Kərim, onun təfsiri və elmlərilə əlaqəli hər bir şeyi ehtiva edən kitabları, peyğəmbər hədisləri və hədis elmlərini, əqidə və ona bağlı olan elmləri və s. qəsd edirik. Şərqsünaslar bu növdən olan irs ilə çox maraqlanmışlar. Bu da mühüm əlyazmalardan təhqiq etdikləri, nəşr və tərcümə etdiklərilədir. Lakin ola bilsin ki, bu növ irs bu əlyazmaların kəsb etdiyi həcm qədər geniş bir maraq kəsb etməsin. Şərqsünasların dini irslə bağlı rəftarı haqqında mülahizələrimizi qarşıda verilmiş şəkildə ixtisar etmək mümkündür:

1 – Bu əlyazmalarla bağlı az sayda təhqiq, nəşr və tərcümə edilmişdir, bir çox əsərlərin qorunması hələ də davam edir.

2 – Bu əlyazmalardan firqələr, fəlsəfi mübahisə (cədəl), əqidəvi məsələlər və bunun kimi sufi təfəkkürü – xüsusən də radikal sufilik – kimi xüsusi irsə diqqətlər yönəlmişdir.

3 – Bu mövzuda böyük İslam alimlərinin və dahilərinin irsi və bunun kimi hər bir köklü, sabit irs görməzləkdən gəlinmişdir.

4 – Şərqsünaslığın dini və siyasi olaraq şərqlə rəftarda istifadə etdiyi bu sahə (dini irs) əvvəl də mövcud olmuşdur, indi də var.

5 – Dini irsin məsəli bir qabın məsəlinə bənzəyir ki, şərqsünaslar bu qab vasitəsilə dünyaya İslam dünyasını təqdim edirlər.

6 – Şərqsünasların hiylə, təhrif və qəsdli şəkildə çirkin göstərmələrdən istifadə etdikləri meydan əvvəl də geniş olmuşdur, indi də genişdir.

İkincisi: Ədəbi irs

Bundan qəsdimiz ərəblərin və müsəlmanların tarixini, ədəbiyyatını, dilini, ictimai elmlərini ehtiva edən hər cür kitablardır. Bu irs şərqşünasların diqqət və marağından böyük bir pay almış sahədir. Başqa aspektlərlə müqayisədə hesab etmək olar ki, bu cür irs nəşr, təhqiq və tərcümədən böyük bir pay götürmüşdür. Bununla yanaşı biz bu irs haqqında bu verilmiş mülahizələri yürüdə bilərik:

1 – Bu növ irs geniş diqqət görmüş və müxtəlif ölkələrdən olan şərqşünaslar bu növ üzrə ixtisaslaşmışlar.

2 – Bu növ irsdə diqqətlər ədəbiyyatı dini-siyasi məsələyə xidmət edən xəyalpərəst, mənasız şəkildə təqdim etmək üzrə cəmləndi ki, bundan məqsəd müsəlmanların əqli səviyyəsini aşağılamaq idi.

3 – Həmçinin, şərqşünaslar bu növdə firqələrin ədəbiyyatına, siyasi mübarizələrin və mübahisə savaşılarının ədəbiyyatına diqqətləri yönəlmiş, lakin diqqət dairəsindən yüksək nümunəvilik və əxlaqlar haqqında ədəbiyyat və cihad ədəbiyyatı və s. uzaqlaşdırmışlar.

4 – Şərqşünaslar əxlaqsızlıq və rəzillik ədəbiyyatına çox məftun olmuşlar. Onlar Qərbin müsəlman haqqında anlayışına müsəlmanı cinsi istəkləri bitməyən insan kimi təqdim etməkdə dəstək vermişlər.

5 – Həmçinin, şərqşünaslar sultanların, əmirlərin mübarizə və çekişmələrini, vəzifə uğrunda edilən sui-qəndləri təsəvvür edən tarixi bilgiləri yaymağa diqqət göstərmiş, lakin rəhmdilliyi, adilliyi, kasıb və miskinlərin halına yanmağı və s. vəsf edən tarixə diqqət göstərməyi maraq dairəsindən uzaqlaşdırmışlar.

6 – Bizim tarixi irsimizdən reallığı hər hansısa bir formada rəvayət edən hekayə təbiətli kitabları izhar etmiş, lakin irsimizin

bəzəyi olan təhliledici təbiətli kitablara diqqət göstərməmişlər.

Üçüncüsü: Elmi irs

Bundan qəsdimiz müxtəlif təcrübi elmlərlə əlaqəli olan bütün kitablardır. Hansı ki, ərəblərin bu əsərlərə diqqət ayırmaqda bol payı olmuşdur. Qərbin bu növ irsə diqqəti olsa da onlar bu növ irsdən bir çoxunu aşkara çıxarmamışlar. O baxımdan bu cür əsərlərin gizlilik halında qalmasına üstünlük vermişlər. Bu da Qərbdə təcrübi elmləri aktivləşdirmək və zənginləşdirmək baxımından təsirli olacaqdı. Şərqsünasların bu növdən olan irs ilə rəftarına mülahizələrimiz qarşıda verilmiş kimidir:

1 – Bu elmi irsin tərcümə edilməsində İslam mədəniyyətinin parlaq üzünü ortaya çıxarmaqla təmsil edən müsbət iz vardır.

2 – Bu irsdən nəyin kəşf edilməsi həqiqi şəkildə elan edilməmişdir.

3 – Bu irsdən qərblilərin kəşf etdiyi bir çox şeylər Avropa adlarına nisbət edilmişdir.

4 – Bu irs Şərqlə rəftar çərçivəsində istifadə edilməmiş, əksinə, yalnız Qərb aləminin xidməti üçün istifadə edilmişdir.

5 – Bu irsdən bir qismi İslam aləmini ucaldan, keyləşdirən düşüncəni yaymaqda istifadə edilmişdir. Budur, şərqsünasların İslam irsi ilə maraqlanması onu toplamaq, təhqiq etmək, nəşr etmək və tərcümə etməklə olmuşdur ki, bu, bəzi şərqlilərin xoşuna gəlmiş, bəzilərinin isə qəzəbinə tuş gəlmişdir. Onlardan hər biri də bu məsələyə öz baxış açısına görə yanaşır və ağlabatan arqumentlər irəli sürürlər. O kəslər ki bu rəftardan xoşları gəlir, onlar qərblilərin əlyazmaları toplamağa diqqət göstərməsi bucağından buna yanaşaraq bunun həmin əlyazmaları itib zay olmaqdan qorunmasına səbəb olduğunu düşünmüşlər. Buna əsasən, əgər bu əlyazmalar öz yerlərində qalsaydı, onun dəyərini

bilməyən insanlar, onu qorumaq üçün lazım olan texnikalar və imkanlara malik olmayan bir mühit arasında zay olardı. Ona görə də bu əlyazmaların Qərb kitabxanalarına nəql edilməsi bu əsərləri zay olmaqdan xilas etmişdir. Baxmayaraq ki, bu əsərlər öz həqiqi sahiblərinin əllərindən çıxmış, itmişdir. Buna əlavə olaraq, qərblilər bunlardan bir çoxunu dünyaya təqdim etmiş, bu əsərlərin toplanması, təhqiq edilməsi və fəhrist halına salınması və s. yolunda böyük əmək sərf etmişlər. Bunun nəticəsində elmi tədqiqatda yeni metodlar ortaya çıxdı ki, hələ də bir çox araşdırmaçılarımızın buna ehtiyacı var. Budur, bu da şərqşünasların bu söylərini bəyənənlərdən birinin sözləridir ki o, bu fikri belə ifadə edir: "Avropa və Şimali Amerika xalqlarından olan şərqşünaslar bizim kitablarımızı yaymaqla bizə yaxşılıq etdikləri üçün onlara borcluyuq. Onların bizim mədəniyyətimizə və ədəbiyyatımıza yaxşılıq etdikləri miqdarda Allah da onlarla yaxşı müamilə etsin¹".

Lakin bu nəzər nöqtəsinə qarşı çıxanlar şərqşünasların İslam irsinə olan diqqətini və nəzərini görmüş, buna məqsədli diqqət bucağından yanaşmağa çalışmışdılar. Bununla istənilir ki, bu irsdən, qərblilərin müsəlman ağılların kəşflərindən oğurladıqları ilə Qərb mədəniyyətinin qurulmasında istifadə edilsin. Həmçinin bununla istənilir ki, bu irsdən İslam mədəniyyətinin darmadağın edilməsi məqsədilə istifadə edilsin və bu irsdən İslama və müsəlmanlara qarşı müxtəlif şəkillərdə nifrət oyadan bilgilər, gözdən salan kitablar və saxta bilgilər təqdim edilsin. Bundan dolayı, qərblilərin İslam irsi ilə maraqlanması tam şəkildə olmamışdır. Əksinə, onların diqqəti bu irsin yalnız bir hissəsinə – Həllac, Səhravərdi, İbn Arabi, Əbu Novvas, Bəşşar, İbn Rəvəndi və digərlərinə² - yönəlmişdi.

Bu, elə şərqşünaslığın vəzifəsidir, onlar mədəni müharibə planlarından bir planı ortaya çıxarıb onunla şübhə toxumu əkəcək təlaşlı məlumatlara diqqət göstərmişlər. Onlar bu cür məlumatları götürüb yayır, ortaya çıxarıb, diqqət göstərirlər ki, bu tarixdəki

¹ Əhməd İsmayıloviç. "Şərqşünaslığın fəlsəfəsi". səh. 161.

² Adları qeyd edilənlərin bir çoxu sufi təriqətinin mütəfəkkirləridir – tərç.

azğın fikirlər yenidən qabararaq ortaya çıxsın. Bu hücumlardan biri də İslam aləminin seçgin düşüncə adamlarına – Qəzali, İbn Xaldun, əl-Mütənəbbi¹ - qarşı etdikləri qatı hücumlardan da görünür.

Baxmayaraq ki, bu hər iki ziddiyətli mövqe onu haqlı çıxarmır. Yalnız bu irsə nəzər yetirmək və şərqşünasların onunla müamiləsi tamamilə müxalif bir aspektdən gerçəkləşir. O da bu irsin biz müsəlmanlara həqiqi olaraq hədudlu bir problem təşkil etməsidir. Bu isə qarşıda verilmiş səpkidədir:

1 – Biz bu irsi öz həqiqi yerinə qaytarmağı və ikinci dəfə ona malik olmağı bacarmırıq.

2 – Bizim heç bir haqqımız və rəyimiz olmadan bu irs tədqiq, nəşr və tərcümə edilir.

3 - İslam ümməti üzərində yürüdülmən qərbləşdirmə mərhələləri müsəlmanların öz irslərindən uzaq düşmələrinə və qiymətli olmasına baxmayaraq, bu irsi tərək etmələrinə gətirib çıxardı.

Ona görə də burada israrlı çağırışdan daha çox bir şey yoxdur. Çünki müxtəlif elmi və siyasi müəssisələrimiz bu irsi qanuni olaraq geri qaytarmaq fikrini mənimsəmiş, üstlənmiş, araşdırmaçıları və alimləri buna bağılı olmağı, qərblilərin bu

---

¹ Adları çəkilən tarixi şəxsiyyətlərdən hər biri İslam elmləri üzrə alim olmamışdır. Sonuncu əl-Mütənəbbi böyük, məşhur ərəb şairidir. İbn Xaldun və Qəzali isə İslam mütəfəkkirləri olaraq tanınır. İbn Xaldun iqtisadiyyat elmi haqqında Qərb dünyasından öncə İslam aləmində ilk danışmış, dəyərli bilgilər vermiş şəxslərdən və şərqşünaslar tərəfindən haqqında ən çox araşdırma edilmiş mütəfəkkirlərdəndir. Qəzali isə mübahisəli fikirləri olsa da şərqşünaslar tərəfindən İslamı müdafiə edən fikirlərinə görə belə tənqid edilmiş şəxsiyyətlərdəndir. Bunlar hələ müəllifin qeyd etdiyi, İslam tarixindən adlarını qeyd etdiyi bəzi şəxslərdir. Şərqşünaslar düşüncə tərzi ilə İslam tarixində seçilmiş bir çox şəxsiyyətləri araşdıraraq onlardan öz maraqları naminə istifadə etməyə çalışmışlar (tərcüməçinin qeydi).

irsdən diqqət yetirmədikləri işıqlı tərəfləri incələməyə sövq etmişlər. Hansı ki bu, şəkk yoxdur ki, bizim müxtəlif sahələrdə irəliləmək yolu üzərində olmağımızın zəmanətidir.

**İslami arařdırmalar üzrə
şərşünaslıđın
arařdırma metodikası**

İslami araşdırmalar üzrə şərqşünaslığın araşdırma metodikası

Bu mövzu şərqşünaslıq araşdırmaları meydanında ən ciddi və əhəmiyyətli mövzulardan biri hesab edilir; Ona görə ki bu şərqşünasların araşdırmaları ilə xalis metodiki aspektdən tanış olmaq üçün – dini həssasiyyətlərə və ya irqi təmayüllərə nəzər yetirmədən - yeganə vasitədir. Necə ki bu, şərqşünaslıq və onun məsələləri haqqında danışıldığı zaman daim xatırlanır. Şərqşünaslıq metodikası mövzusunə nəzər yetirməyin mənası onların yazdığına rəddiyyə vermək və ya nəşr etdiklərinin müzakirəsi demək deyil. Bundan qəsdimiz onların çatdıqları fikirlərə və bu fikirlərin sağlam elmi metodiki qaydalara nə qədər uyğun olmasına çatmaq üçün getdikləri yolu öyrənməkdir. Hansı ki bu, bir ümmətə məxsus bir durum deyil və bunun dinlə və ya endirilmiş şəriətlə əlaqəsi yoxdur.

Bu mövzunun əhəmiyyətinə baxmayaraq, bu mövzu aydın bir çətinliyə malikdir və əgər doğru elmi metodikaya sarılmaq istəsək, bunu mümkünsüzlükdən yaxın bir hala gətirmək ola bilsin ki, mümkün olsun. Bu çətinliyi şərqşünaslığın uzun tarixindən qısa bir zaman kəsimində sayı 60.000-ə çatan kitabların yazılması ilə şərqşünaslığın nəhəng elmi məhsuldarlığı təmsil edir. Bu məhsuldarlığa istifadə edilmiş dillərin müxtəlifliyini də əlavə etsən, əlli illik zaman kəsiminə - tərcümeyi-hala fikir vermədən – nəzarət etmək mümkünsüzdür. O da – bildiyimiz kimi - əgər (şərtləri) mövcud olarsa... Deməli, bu zaman kəsimi şərqşünaslıq metodikasının sağlam üzünü və orjinala daha uyğun halını təqdim etmir.

Şərqşünaslığın araşdırma metodikasıyla sağlam şəkildə tanış olmaq üçün bütün şərqşünaslıq yazılarını və ya böyük əksəriyyətini incələmək və öyrənmək vacibdir. Bu isə mənə elə gəlir ki, mümkün deyil¹. Bunun qarşısında biz bəzi dahi

---

¹ Həmçinin bax: Muhəmməd ibn Abud "İslam tarixinin öyrənilməsində şərqşünaslığın metodikası".

şərşünasların əsərlərinin bir hissəsini araşdırmaq yoluyla ümumi təsəvvürə malik olmaq istəyirik. Hansı ki, biz onların uzun bir zaman kəsimi boyunca Qərb dünyasındakı İslami araşdırmaların mərkəzində bardaş qurmalarından dolayı onların fikir və rəylərinin bir çox müasir şərşünaslar üçün ilkin mənbəyə çevrildiyini təsəvvür edirik. Bunun kimi ola bilsin ki, qərbdə təhsil almış və oradakı düşüncə cərəyanlarından təsirlənmiş bəzi şərqli araşdırmaçılar (üçün də bu belədir). Düşünürəm ki, ən aşağı həddən yola çıxaraq tutunmalı olduğumuz (qayda) budur: "O şeyin ki hamısını əldə etmək olmur, onun çox hissəsi də kənara atılır". Həqiqətən də şərşünaslıq araşdırma metodikasını – mənə görünənə görə - iki başlıca amil idarə edir. Bunlar:

1 – Fitri-təbii amil: bu amil, dili yaxşı şəkildə öyrənməkdən acizlikdə özünü göstərir. Xüsusən də bu, dilin məcazi mənalari, sözlərin arxasında gizli qalan sirləri bilməkdən aciz qalmaqdır. Ərəb dili ləfzlərdə olan bol, geniş mənalari və nişanələri əhatə etməklə anlayışa çatmaqda və bu mənalara varmaqda şərşünasların önündə bir maneə təşkil edir. Ələxsus da o zaman ki məsələ Quran dəlilini anlamaqla bağlı olur. Bu zaman mövzunun çətinliyi artır. Ayələrin həqiqi mənasını başa düşmək şərşünaslar üçün çatılması uzaq olan bir istəkdir.

Buna öyrənilən ixtisas üçün kifayət edən mədəni zəminin (öncədən olan bilgi, təcrübə) olmamasını da əlavə etmək olar. İslami araşdırmalarla müamilə edən şərşünaslar bu ixtisası ilkin orjinal köklərilə yaşamayıblar. Onlar yalnız ikinci dərəcəli mənbələrə tələbətlik etmişlər, hansı ki, öz istədikləri kimi (məlumatı) təqdim etmələrilə tələb olunan mədəniyyət haqqında (kifayət edən qədər) məlumatlı olmaq işi yerinə yetirilməmiş qalır. Ola bilsin ki, bu əməl onların sağlam elmi metodikadan uzaqlaşdırılmalarına səbəb olsun.

2 – Təsadüfi amil: Bu amil, Qərb cəmiyyətinin bir hissəsi olan, müsəlmanlarla irqi və dini mübarizə dairəsində qalan şərşünaslara aid qərbin mədəniyyət miraslarında mümkündür. Şərşünasların böyük əksəriyyəti bu xüsusiyyətlə vəsf olunur.

Hesab edirəm ki, onların sağlam elmi metodikaya riayət etmələri mümkün deyil. Çünki, bundan sıyrılma – mənim təsəvvürümdə – yəni, (yaşadığı) cəmiyyətdən, onun mədəniyyətindən və tarixindən sıyrılmaq, qaçmaq bəşər övladının gücü yetəcək bir məsələ deyil. Şərqsünasların yazı və araşdırmalarına metodiki mülahizələr elə buradan qaynaqlanır. Hansı ki, bu mülahizələrin icmalılı qarşıda verilənlərdir:

1 – Öncədən düşünülmüş hipotezlər:

Elmi metodikanın mövcudluğuna zərbə vuran amillərdən biri də araşdırmaçının mövzusunun sabit (dəyişilməz) hipotezlərə tabe etdirərək dəstəkləməyə çalışmasıdır. Elmi cəhətdən doğru olan isə araşdırmanın ehtimal olunan, yəni, elmi həqiqətin diktə etdiyi nisbətdə təsdiq və ya inkar olunması mümkün olan fərziyyələri sınaqdan keçirmək istiqamətinə yönəlməsidir. Elmi məntiq budur. Lakin İslamı araşdıran şərqsünaslar İslama etiqadi cəhətdən müxalif olmalarından dolayı, onlar Muhəmmədin ﷺ göndərilmiş peyğəmbər olmasını və Quranın göndərilmiş (ilahi) kitab olmasını, ərəblərin mədəni cinsdən olub öz insani-mədəni öhdəliklərini yerinə yetirə biləcəklərini inkar etməyi fərz edən düşüncədən xilas ola bilmirlər. Bu tipli hipotezlər onların araşdırma meyillərinə təsir edərək onlara İslamın verdiyi mesajın modern olmaması, qədim mənbələrə etimad etməsi, peyğəmbərin ﷺ bilgiləri nəql etdiyi bəzi adamlarla əlaqəsinin olması nəticəsinə gəlməyə çalışırlar. Sonra gah görərsən ki, onlar peyğəmbərin ﷺ mühitdən təsirlənməsi, gah da onun epilepsiya tutması və s. fikirlərini danışırlar. Hansı ki, biz indi bu fikirləri ətraflı danışmaq və ya müzakirə etmək məqamında deyilik.

Bilməyimiz kifayət edir ki, bu şərqsünaslıq təmayülü bütün yanlış düşüncələrin səbəbidir. Bu yanlış istiqamət şərqsünaslığa bitişik olmuş və müsəlmanlarda da buna qarşı həssaslığın meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Necə ki, bu təmayül İslama və müsəlmanlara qarşı yönəlmiş bütün ittihamların, həqiqətdən uzaqlığın, ümumi rəyi sapdırmağın və insan fikrini təhrif etməyin

mənbəsi olmuşdur. Bizim buna aid çoxlu misallarımız var, hansı ki, saymaqla bitməz. Biz Hamilton Qibin¹ "İslamda dini düşüncənin təməli" kitabında dediyi sözü (yaxşı) dərk edirik. O deyirdi: "İslam gəlmişdir ki, qədim Ərəb animizminə dini xarakteri əlavə etsin. Hansı ki, bundan qəsd edilən cadugərlik, münəccimlik və kahinlik kimi ruhi-xurafi əqidələrdir!"².

Həmçinin İqnas Qoldziherin³ çoxlu (batil) fikirlərini qeyd etmək olar. Bu sözlərdən biri onun təfsirçilər haqqında dedikləridir: "Onlar peyğəmbərin təlimlərində olan boşluqları doldurur, çox zaman bu təlimləri kafi olacaq qədər şərh etmirdilər. Yəni onlar bunu gətirənin fikirlərinə uyğun olamayan, ağına gəlməyəcək şəkildə bu təlimləri şərh edirdilər". (Qoldziherin) fikirlərindən biri də "Mühəmməd haqqında araşdırmalar" kitabını öncədən planlaşdırdığı "bu gün əlimizdə olan hədislərin müxtəlif və uydurma olması", həmçinin "bu hədislərin peyğəmbərin ﷺ vəfatından sonra İslam aləminin siyasi cəhətdən inkişaf etməsi nəticəsində ortaya çıxması" fikrini isbat etmək üçün yazmasıdır⁴.

Bu qeyri-elmi xüsusiyyətlə rastlaşdığımız zaman vacibdir ki, elmi araşdırmada bu barədə olan İslami metodumuzu qeyd edək.

¹ **Sir Hamilton Qib:** Ən məşhur britaniyalı şərqşünaslardandır. 1890-cı ildə Misirin İskəndəriyyə şəhərində dünyaya gəlmişdir. Ərəb ədəbiyyatının tarixi ilə maraqlanmış, Avropanın və Amerikanın böyük universitetlərində dərs demişdir. Dəməşqdəki "Elmi Akademiyanın" və Qahirədəki "Ərəb dili Akademiyasının" üzvü olmuşdur. Bir çox mühüm çalışmalar qoyub getmişdir. Bunlardan "Orta Asiyada İslami fəthlər", "Ərəb ədəbiyyatı tarixinə giriş", "İslam tarixinin təfsiri", "İslam cəmiyyəti və Qərb" və s. (Bax: Mişel Cuha. "Ərəb araşdırmaları". səh. 51 və ondan sonrası).

² Hamilton Qib. "İslamı yeniləmək çağırışı". "Vasbə" nəşriyyatı. Dəməşq. **Qeyd:** Göründüyü kimi necə batil, elmi əsası olmayan sözləri İslam əleyhinə danışır. – tərcüməçi).

³ O, İslam haqqında kəskin və qərəzli danışan şərqşünaslardan biri olmuşdur (tərcüməçinin qeydi).

⁴ Siddiq Nasr. "Mühəmməd haqqında araşdırmalar" kitabında mövzuya uyğunluğun qorunması zənni. Tripolidəki "İslam Dəvəti" fakültəsinin "Elmi araşdırma" klubunda baş tutmuş toplantıda İslami araşdırmalar mövzusunda oxunmuş bəhsdən bir hissə.

Hansı ki, bunu Həsən ibn Heysəm¹ "əl-Münazir" kitabında ifadə edərək demişdir: "Bütün oxuduqlarımızda və səhifələdiklərimizdə qayəmiz nəfsə tabeçiliyi deyil, ədalətli olmağı ortaya qoymaqdır. Başqa fərqləndirdiyimiz və tənqid etdiyimiz məsələlərdə də (qayəmiz) haqqı tələb etmək olmalı, hansısa fikrə meyl etmək olmalı deyil. Ola bilsin ki, biz bu yol vasitəsilə köksü rahatlaşdıran haqqa çata bilək, tədricən və lütfkarlıqla yəqinliyin hasil olduğu məqsədə yetişək, tənqid və həqiqəti qorumaqla ixtilafın aradan qalxdığı və şübhələrin maddələrinin geri çəkildiyi zəfərə nail olaq"².

2 – Qəsdli iddia:

Bu mövzunun başlıqlarının çox olduğu üçün danışığ ləhcəmi yüngülləşdirməyə çox çalışdım. Çünki, bir çox araşdırmaçılar bunu vəsf etdiyi zaman (başlığı) bu cür ifadə edirlər: "Qəsdli yalan, saxtalaşdırma və iftira". Yaxud da onlar elmi araşdırma məqamına uyğun gəlməyən digər terminlərdən istifadə edirlər. Baxmayaraq ki, (bu cür başlıqlar) elmi metodikaya xəyanət edənlərə uyğun gələ bilər. Bu cür başlıq qoymaqda məqsədimiz bir çox şərqsünasların heç kimin demədiyi rəvayətləri varid etmələri yanlışına düşmələridir. Yaxud da sözü söyləyəndən başqasına nisbət edilən hədislər və ya təfsir mətnləri varid etməklə elmi həqiqəti qəsdli şəkildə çirkin göstərməkdir. Onlar öz cinayətlərini ört-basdır etmək üçün öz mənbələrinə işarə etməzlər. Elə təkcə mənbələri qeyd etməməyin özü sağlam elmi metodikadan kənara çıxmaq deməkdir. Bəs ona təhrif və ixtilafın əlavə edilməsi necə olar? Bu şərqsünaslıq xislətinə - hansı ki kitabları bu faktlarla dolub-daşır - faktlar gətirmək üçün çox

---

¹ **İbnul-Heysəm** (965-1040): Əbu Əli əl-Həsən ibnil-Həsən ibnil-Heysəm əl-Bəsri. Ensiklopedik ərəb alimi olmuşdur. Riyaziyyat, Fizika, Astronomiya, Tibb, Həndəsə və s. bir çox elmlərdə dünya elminə böyük töhfələr vermişdir.

² Əbdül-Əzim əd-Diyb. "Şərqsünaslara görə metodika". Şəriət fakültəsinin jurnalı. Qatar universiteti. 7-69. Dr. Mustafa Nəzifdən nəqlə. "İbn Heysəm – gözlə əlaqəli kəşfləri və araşdırmaları".

böyük səy göstərilməyəcəkdir. Xüsusən də Qərb aləmində İslam araşdırmaları sahəsinə yiyələnmiş məşhur şərqşünasları qeyd etmək olar. Bundan birinə misal olaraq elə keçən il Avropa düşüncə meydanında savaşı edən ardıcıl iftiralarla peyğəmbərin ﷺ həyat yoldaşları mövzusunun ələ alınmasıdır. Bu işin başında gələnlərdən biri də (dindən çıxmış) mürtəd Salman Rüşdüdür. Bu kitaba "La Repubblica" qəzeti 27/03/1989-cu ildə "On bir qadın peyğəmbər" adı altında qəzetin qadın yazıçısı Elena Qutşardi peyğəmbərin ﷺ evliliyi və niyyətləri haqqında iftiralarla dolu yazıyla işarə etmişdir¹.

Bu aspektlərdən biri də tarixi reallıqları saxtalaşdırmaqdır. Bundan biri şərqşünas Everdo Bacinin Musa ibn Nuseyrin Zaraqozanı qılinc gücünə fəth etməsi haqqında dedikləridir. O, belə demişdi: "Müsəlmanlar şəhərin əhalisinə çoxlu əzablar yaşatdılar. Onları qılincə doğradılar. Ölkədə od qaladılar. Gəncləri və körpələri süngü ilə qətl etdilər və bütün məntəqəni viran qoyub aclığa məhkum etdilər". Onun bu (İslamın qadağan etdiyi əməlləri müsəlmanların boynuna qoyan) xəbəri özündən uydurmasına dəlil olaraq başqa tarixçilərdən heç birinin bu xəbəri nəql etmədən təkəcə özünün bu xəbəri nəql etməsi kifayət edir².

Bu təmayüldə digər şərqşünaslar da iştirak etmişlər; bunlardan Xose Konde³, Luis Qarde⁴ o zaman ki, Musa ibn Nuseyrin⁵

¹ Dr. Mahmud Əli Təib jurnalın nəşr etdiyi xitabı nəşr etmişdir və bu tərcümə yayılmamışdır.

² Mustafa əş-Şəka. "İslami araşdırmalarda şərqşünasların metodikası". 2/297. Bu başlıqlı araşdırmadır: "Şərqşünasların Əndəlüsdəki ərəb mədəniyyətinə qarşı mövqeləri".

³ **Xose Konde**: İspan şərqşünas. 1715-ci ildə anadan olmuşdur. 1820-ci ildə vəfat etmişdir. Krallıq mərkəzindəki "Eskorial" kitabxanasında nəzarətçi olaraq çalışmışdır. İdrisinin "Nüzhətül-Müştaq" əsərini tərcümə və nəşr etmişdir. Onun ərəb pulları haqqında və ərəblərin İspaniyaya hökmranlıq etməsinin tarixi haqqında kitabı var. (Bax: Aqiqi. "Şərqşünaslar". 2/581).

⁴ Luis Qardenin tərcümeyi-halına rast gəlmədim (müəllif).

⁵ **Musa İbn Nuseyr**: Məşhur ərəb fəthi və komandiri. 640-cı ildə anadan olmuş, 715-ci ildə vəfat etmişdir. Əbdülməlik ibn Mərvan onu Bəsrəyə

Kataloniya¹, Navarra və Araqon² əhalisi ilə rəftarından öz mənbələrinə işarə etmədən danışması onu şərqşünasların yalanlamasına gətirib çıxarmışdır. Onu yalançı hesab edənlərdən biri də Koderadır³.

3 – Yanlış nəticə çıxarmaq:

Elmi nəticə çıxarmada müxtəlif amillər əsas təşkil edir ki, bunlardan bəziləri xalis elmi amillərdir. Bu amillər adətən sağlam və səmimi nəticələrə gətirib çıxarır. Bəziləri isə qeyri-elmidir və adətən mənbəsi nəfsin istəyi və şəxsi meyillər olur. Bu, bəzən qeyri-mövzuluq (məvzudan kənara çıxma) olaraq izah edilir. Şərqşünaslığı araşdıran bir kəs qarşısında bu qəbildən olan – qəsdli və ya qədsiz - çoxlu yanlış nəticə çıxarma hallarına rast gələcəkdir. Lakin verilmiş düşüncənin özündən yola çıxaraq qəsdli xətlərlə qeyri-qəsdli xətlər arasında aydın bir fərq görəcəyik. Qədsiz olan xətlərin mənbəsi adətən lüğəvi və ya mədəni və ya hətta zehni cəhətdən olan elmi acizlikdən olmur. Qəsdli xətlərə gəldikdə isə, ondan irqi, dini və ya məzhəb müxalifliyi qoxusu duyulur. Faktlar gətirmək yoluyla bununla tanışlıq mümkündür.

Bu xətlərdən Montqmeri Vattın⁴ "istizan" (icazə almaq)

---

vali təyin etmişdi. Əbdüləziz ibn Mərvan isə onu Afrikaya vali olaraq təyin etmişdi. Qeyrəvan şəhərini fəth etmiş və bəzi oğullarını Afrikanın şimalındakı krallıqları fəth etmək üçün göndərmişdi. Əndəlüsün fəthini o tamamlamışdı. (Bax: Ərəb ensiklopediyası. səh. 1781).

¹ **Kataloniya:** İspaniyanın şimalında yerləşən bir məntəqədir. Cənubdan Piriney dağlarından Aralıq dənizi uzunluğuna doğru uzanır. İspan dilində "Katalona" deyilir. Oranın Kataloniya adıyla bilinən öz dili var.

² **Araqon:** Xristian ölkəsi olmuşdur, 1137-ci ildə Barselona və Kataloniya əmirlikləri ilə ittifaqa girdikdən sonra ərazisi böyümüş və qüvvəsi artmışdı. (Bax: Muhəmməd Anən. "Mürabitlər və Müvəhhidlər əsri". səh. 584).

³ Öncəki mənbə. səh. 297.

⁴ **Uilyam Montqmeri Vatt:** Ən məşhur müasir britaniyalı şərqşünaslardandır. 1909-cu ildə anadan olmuşdur. (2006-cı ildə vəfat

ayətləri haqqında dediyini qeyd edirik. O, bu ayələri peyğəmbər əsrindəki əxlaqi səviyyənin aşağı olmasının yayqın olmasına dəlalət etməsi olaraq izah edir¹.

Bundan biri də Şaxtın "Sünnə zəkati oğrulara, zinakarlara və varlılara verməyə rəğbətləndirir" deməsidir ki, bu (yanlış) nəticəyə isə Buxarinin rəvayət etdiyi bir hədisdən gəlmişdir.

4 – Fikirlərin miras qalması:

Şərqsünaslıq metodikasının eyiblərindən biri də İslam və ərəblərlə əlaqəli araşdırmalarda mütləq bir Qərb mənbəsinə əsaslanmaqdır; Şərqsünaslar bir-birinə müəyyən fikirləri miras qoyur, araşdırmadan, dəqiqləşdirmədən biri digərinin fikrini nəql edir. Xüsusən də o məsələlər ki, onun Quranla və ya peyğəmbərlə və ya sünnə ilə və ya qeyrisi ilə əlaqəsi var. Bu məsələ səbəb oldu ki, şərqsünaslıq hərəkətində sabit mənbələrə bənzər mənbələr formalaşsın. Bu, bəzi şərqsünasların İslami araşdırmalarda bardaş qurub oturduğu zaman ortaya çıxdı, hətta onların fikirləri müzakirə olunmaz oldu və digər şərqsünaslar onların fikirlərini araşdırma etmədən sadəcə yaymaq üçün götürdülər. Ola bilsin ki, bu məqama hazırlıq görə bilsinlər deyə müəyyən şəraitlər bəzi şərqsünasların hazırlanmasında rol oynamışdı. Onlardan Qoldziheri, Levi Strausu², Masinqnonu, Reynanı, De Sasini və bir çox başqalarını qeyd etmək olar.

---

etmişdir). "Edinburq" universitetində "İslami araşdırmalar" müəllimi kimi və Avropanın bir sıra universitetlərində ziyarətçi müəllim kimi çalışmışdır. Əsərlərindən "İslam nədir?", "İslamda siyasi düşüncə", "İslam vəhyi və müasir dünya" və s. qeyd etmək olar. (Bax: Mişel Cuha. Ərəb araşdırmaları. səh. 53).

¹ "Mühəmməd Mədinədə" kitabı. Həmçinin buna bax: ƏbdülƏziz əd-Diyb. "Şərqsünaslara görə metodika".

² **E. Straus:** Avstryalı şərqsünas. İslam tarixi üzrə ixtisaslaşmışdı. Özündən sonra bir sıra əsərlər qoyub getmişdir. Bunlardan "Yəhudilər və monqol işğalları", "Yəhudilərin Suriya və Misir tarixi" və s. qeyd etmək olar. (Bax: Aqiqi. "Şərqsünaslar". 2/242).

Buna misal olaraq dr. Viqananın qeyd etdiyi hekayəni nəql etmək olar ki, hekayənin məzmunu belədir: "O, siryani dilinə tərcümə edilmiş bir Quran kitabı tapır. Ondan sonra Marqulius¹ bir ildən az bir zamanda gəlib iddia etmişdi ki, Viqana qədimdən qalma siryanicə nüsxə tapıb və qədim əlyazmalarda guya eyni səpkili ixtilafların mövcudluğuna da işarə etmişdi.

Bundan biri də Reymon Şarlin müsəlmanların tolerant olması haqqında dediyi sözlərdir: "Bu tolerantlığın əgər hansısa bir formada mövcudluğu varsa, həqiqətdə isə bu yalnız nəfsin üzərində davamlı qalibiyyətdən başqa bir şey deyildir. Müsəlmanlar Quranın azadlıq, bərabərlik, tolerantlıq təməllərini tam dəyər olaraq borc kimi verməsi ilə fəxr edirlər, sonra isə eyni ahəngdə təkidlə vurğulamağa tələsirlər ki, yalnız onların bunu tətbiq etməyə haqları çatır". Bundan əlavə onlar "tolerantlığı yalnız özləri üçün icazəli görür, başqalarına qarşı isə tolerantlıq imkanını tanımağı inkar edirlər. Çünki, onlar tolerantlığı həqiqi mənasından çıxarırlar". O, bu fikirləri Kloud Levi Ştrausdan və Kuneodan nəql edir, lakin İslam haqqında bir şey bilmir. Bütün bu şəxslərin rəyləri irqçilik baxışı çərçivəsində idi"².

5 – Hissələrə ayırma:

Yəni, məsələləri hissələrə ayırma, mövzulara hökm verərkən və bəzi məsələlərə münasibətdə ümumi baxışın itməsi; xüsusən də

---

¹ **D.S.Marqulius**: Məşhur ingilis şərqşünası. 1858-ci ildə Londonda anadan olmuşdur. "Oksford" universitetindən məzun olmuş və orada dərslər demişdir. Oranın ən məşhur müəllimlərindən biri hesab edilir. Cahiliyyə şeirləri haqqında Taha Hüseyinin fikirlərindən təsirlənmişdir. Bir çox Ərəb və Avropa elmi akademiya və institutlarına üzv seçilmişdi. Özündən sonra çoxlu əsərlər qoyub getmişdir. Bunlardan "Mühəmməd və İslamın inkişafı", "İslamın yayılması", "Ərəblər və yəhudilər arasındakı əlaqələr" və s. var. (Bax: Aqiqi. "Şərqşünaslar". 2/518).

² Əbdülvəhhab Əbu Hüdeybə. "İslami araşdırmalarda şərqşünasların metodikası". 2/151. "Bəzi şərqşünasların təsəvvür etdiyi kimi ictimai həyat" adlı araşdırma.

fiqhi məsələlər haqqında danışarkən onlar bir rəyə meyl edərək digər rəyləri etibarsızlaşdırırlar. Bir məzhəbə meyl edib digərlərini görməzdən gəlir və ya rəylərdən üzərində ittifaq olunmuş və məşhur olana diqqət yetirməmək, bu rəylərdən zəif olanına diqqəti cəm edirlər. Bu hissələrə bölmək metodu şərqşünasların müəyyən qəsdləri gerçəkləşdirmək istəyilə istifadə etdiyi dəlil gətirmə zamanı onun bir hissəsini kəsib istifadə etdikləri zaman da ortaya çıxır. Buna misal olaraq Marquliuşun peyğəmbərin ﷺ bir hədisindəki sözünü "kəsinti ilə" (hədisi tam vermədən) istifadə etməsini qeyd etmək olar. Hədisi belə nəql edir: "Mənə sizin dünyanızdan qadın və gözəl qoxu (ətir) sevdirdi", hədisin qalan hissəsini isə nəql etmir, hansı ki o belədir: "Gözümün nuru isə namaz edilmişdir". Hədisin bu cür kəsilib verilməsi iki məsələni yerinə yetirməyə xidmət edir:

1 – Şərqşünasların Allahın elçisini ﷺ cinsi istəklərini izhar etmək formasında vəsf etməyə çalışmaları.

2 – Namaz (sözünü) qeyd etməməklə dinləyiciləri peyğəmbərin ﷺ nəzərində olan kimi namaza dəyər verməsindən uzaqlaşdırmaq.

6 – Terminlərin istifadəsində qeyri-dəqiqlik.

İslamla əlaqəsi olan terminlərin istifadəsi şərqşünaslığın araşdırma metodikasında bir xəstəlik əlaməti olaraq özünü büruzə verir. Bu sahə dinə qarşı və İslamdakı dini düşüncəyə qarşı qaralama, pisləmə cəhdlərinin daxil olduğu geniş bir sahədir. Buna misallardan biri müsəlmanları ifadə etmək istəyəndə "İslam" terminindən istifadə edilməsidir. İki termin arasında mənaca böyük fərq var. Lakin müsəlmanların davranış və rəftarlarına əsasən İslam dininin təqdim edilməsilə məqsəd aydın şəkildə təcəlli edir. Halbuki mövzunun belə qoyulması İslamın yayılmasına mane olmağa xidmət edir. Çünki, bu metod həqiqətləri digərlərindən gizlətməyə hesablanmışdır. Buna

misallardan biri də "Muhəmmədizm" (Muhəmmədçilik) terminidir ki, bu fəslin əvvəlində bu terminə işarə etmişdim.

Buna bəzi terminlərin ərəbcədə olmasının inkarı və başqa dillərə nisbət edilməsini də əlavə etmək olar. Xüsusən də buna dini terminlər daxildir. Buna misal olaraq "Quran" terminini göstərmək olar, Blaşer¹ belə hesab edir ki, bu termin ərəbcə deyil, heç bir məntiqi sənəd olmadan o, bu terminin digər qonşu dillərdən ərəbcəyə daxil olduğunu iddia edir. Buna bənzərini "zəkat" termininə qarşı Şaxt etmişdir. O iddia edirdi ki bu termin ibri sözüdür, ərəb dilinə daxil olub və kökü ərəbcədən deyil.

Həmçinin, bu aspektdən terminlərin istifadəsində qeyri-sabitliyin olmasını misal çəkmək olar; Məsələn, "ərəblər" terminini ifadə etmək, sonra "müsəlmanlar" termininə keçid etmək, necə ki, bir çox şərqsünaslar bunu edirlər, Montqmeri Vatt da onlardandır. Bunun kimi Kaetaninin gah "peyğəmbər" terminini, gah da "Muhəmməd" terminini istifadə etməsi, başqa bir yerdə isə başqa termindən istifadə etməsini misal çəkmək olar.

7 – Şəkk üslubunun istifadəsi:

Şərqsünaslıq metodunda tarixi və dini həqiqətlər haqqında şəkk və ya zənn üslubunda ifadə etmələrdən çox istifadə olunur. Ona görə də onların araşdırmalarında "mümkündür ki", "görünür ki", "zənn etdi", "ola bilsin ki" və s. kimi zənn və qeyri-yəqinlik bildirən ifadələrə çox rast gəlinir. Məsələn, Karl Broklemannın bu ifadəsi "Muhəmməd Allahdan onu (Quranı) vəhy kimi eşitdiyini

---

¹ **R. L. Blaşer:** Fransız şərqsünası. 1900-cü ildə Parisdə doğulmuşdur. Mərakeşdə təhsil almış, Əlcəzairdə məzun olmuşdur. Rabatda yerləşən "Mərakeş araşdırmaları institutu"nun müdiri olaraq çalışmışdır. Sonra Parisdə "Şərq dilləri məktəbi"nin ərəb ədəbiyyatı şöbəsinə müəllim təyin edilmişdir. Sonra Sarbonda mühazirəçi çalışmışdır. Özündən sonra bir çox böyük elmi əsərlər qoyub getmişdir. Ən mühümlərindən "Ən məşhur ərəb coğrafiyaşünaslarından alıntılar", "Ərəb bədii dilinin qaydaları", "Ərəb ədəbiyyatının tarixi", "Muhəmməd müəmması", "Quran" və s. qeyd etmək olar. (Bax: Aqıqi. "Şərqsünaslar". 1/316).

zənn etdiyi şeyi elan etdi"¹. Onun "zənn etdiyi" deməsilə bu sözün ümumi ahəngdə hansı təsiri ortaya çıxaracağı heç də araşdırmaçı kimsəyə gizli deyil. Bu cür məsələləri izləyən bir kəs onların araşdırma və tədqiqatlarında belə halların çox olduğunu görəcəkdir.

8 – Ümumiləşdirmə:

Bu metod qeyri-elmi və qeyri-dəqiq sözlərin istifadəsi ilə gerçəkləşir. "Bütün" sözü kimi, hansı ki, bu sözün istifadəsi metodiki olaraq mümkün deyil, yalnız statistik məntiqlə götürülərək mövzunun bütün hissələrinin nəzərə alınmasından əmin olduqdan sonra etimad edilə bilər. Həmçinin, bu ümumiləşdirməyə hansısa bir qaydanın və ya rəyin elmi dəlillər və ya faktlar gətirilmədən qeyd olunmasını misal çəkmək mümkündür. Həmçinin, bu ümumiləşdirməyə araşdırmada etimad edilən mənbə və qaynaqların qeyd edilməməsi də daxildir. Bunun kimi bu ümumiləşdirməyə fikirlərini gətirdiyi şəxslərin adlarını qeyd etməmək və "bəzi alimlər qeyd edir ki" və ya "bunu bəzi araşdırmaçılar və ya mütəfəkkirlər demişlər" deyərək onlardan bəzilərinin adlarını çəkməmək də daxildir. Bu cür elmi metod özünün elmi vəsfini itirmiş olur. Çünki o, dəqiqliyi və yəqinliyi itirir, söz oyununa (hiyləyə) tərəf meyil edir. Bu vəsflər elmi araşdırmanın təməlini dağıdır. Şərqsünaslıq metodikası isə bu cür misallarla olduqca doludur. Çünki, böyük əksəriyyəti qəsdli araşdırmalardır ki, məhdud fikir və rəylərə çatmağı hədəfləmişdir, bəzən bu araşdırmaların elmi məntiq və elmi reallıqlarla əlaqəsi olmur. Ona görə də ümumiləşdirməyə sığınmaq məqsədə çatmağa kömək edir. Bu növdən olan bəzi metodlara aid misalları dəqiqləşdirmək üçün Kaetaninin "İslam haqqında araşdırmalar" kitabının müqəddiməsinə, həmçinin Julius Velhauzenin² "Ərəb

---

¹ Karl Brokleman. "İslam xalqlarının tarixi". səh. 30.

² **Julius Velhauzen**: Məşhur alman şərqsünası. 1844-cü ildə anadan olmuş, 1918-ci ildə vəfat etmişdir. O, İslam tarixindəki alimlərlə maraqlanmış və İslami firqələr üzrə ixtisaslaşmışdır. Qottingen universitetində İslami və ərəb araşdırmaları müəllimi olaraq çalışmışdır. Onun bir çox

dövləti və onun süqutu" kitabına və s. müraciət etmək mümkündür. Bundan başqa kitablar da çoxdur, onları qeyd edərək mövzunu genişləndirməyə ehtiyac yoxdur.

əsərləri var. Bunlardan ən mühümlərindən "Ərəb imperiyası və onun süqutu", "İslamda müxalif partiyalar", "Muhəmmədin Mədinədə camaatı tənzipləməsi" və s. qeyd etmək olar. (Daha ətraflı bax: Mişel Cuha. Ərəb araşdırmaları. səh. 196).

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1 - "Bəzi avropa ölkələrində Ərəb-İslam araşdırmaları". "Beyrut" ərəb universitetinin bəzi mühazirələri. 1973.

2 - "əl-İstişraq vəl-Xalfiyyə əl-Fikriyyə lis-Sırail-Hadari. Dr. Mahmud Zaqzuq. Kitəbul-Ummət" - nəşrlər silsiləsi. Doha. Qatar. 1983.

3 - "Şərqsünaslıq". Eduard Səid. Kamal Əbu Diybin tərcüməsi. "Müəssəsətul-Əbhəs" nəşriyyatı. 1978.

4 - "İslami və Ərəb araşdırmalarında şərqsünasların metodikası". Əbdülvəhhab Əbu Hüdeybə.

5 - "Avropada ərəblər və İslam haqqında edilən araşdırmalar". Dr. Mişal Cuha. 1982. Ərəb inkişafı kolleci.

6 - "Şərqsünaslar və mədəniyyət problemi". Dr. Afəf Sabra. 1985. "ən-Nahdatul-Arabiyyə" nəşr evi.

7 - "Şərqsünasların əsərləri və onun müasir İslam düşüncəsinə təsiri". Malik ibn Nəbi. İrşad nəşr evi. 1969 Beyrut.

8 - "Alman universitetlərində Ərəb və İslam araşdırmaları". Rodi Bart. Mustafa Mahirin tərcüməsi. "Kitəbul-Arabi" nəşriyyatı. Qahirə. 1967.

9 - "İslam və Qərb mədəniyyəti". Muhəmməd Hüseyin. 1-ci nəşr. əl-İrşad nəşriyyatı. Beyrut. 1949.

10 - "İslamın yayılması və şərqsünasların buna qarşı mövqeyi məsələsi". Muhəmməd Fəthullah əz-Ziyadi. "əl-Minşə`ətul-Ammə" nəşriyyatı. 1-ci nəşr. Tripoli. 1983. Oktyabr.

11 - "İslamın örtülməsi". Eduard Səid. Səmirə Xurinin tərcüməsi. "Ərəb araşdırmaları" mərkəzi. Beyrut 1983.

12 - "Şərqsünaslar" ensiklopediyası. Nəcib Aqiqi. Məarif nəşriyyatı. 3-cü nəşr. 1964-cü il.

13 - Britaniyalı şərqsünaslar. Arberry. Dr. Muhəmməd Nuveyhinin tərcüməsi. London. 1946.

14 - "Şərqsünaslıq fəlsəfəsi və onun müasir Ərəb ədəbiyyatına təsiri". Dr. Əhməd İsmayıloviç. Rodnison dan nəqlə. "Maarif" nəşriyyat evi, Misir. 1980.

15 - "Şərqsünaslar" ensiklopediyası. Dr. Əbdür-Rəhman əl-Bədəvi. "əl-İlm lil-Mələyin" nəşriyyatı. Beyrut. 1-ci nəşr. 1993.

- 16 - "əl-Əaləm". əz-Zərkəli. 13-cü nəşr. 1986.
- 17 – "Fikir müharibəsi haqqında". Nəzir Həmdan. "Siddiq" kitabxanası. Taif. 1990.
- 18 - "Roger Qaraudi və din problemi". Muhəmməd əl-Mili. "Quteybə" nəşriyyatı.
- 19 – "Şərqsünaslıq və şərqsünaslar". Dr. Mustafa əs-Sibai. Məktəbətul-İsləmi. 2011.
- 20 – "Cahiliyyə ədəbləri haqqında". "Məarif" nəşriyyatı. 12-ci nəşr.
- 21 - "Siyasi, akademik və mərkəzçi şərqsünaslar". Nəzir Həmdan.
- 22 - "İslam və qərb mədəniyyəti". Dr. Muhəmməd Muhəmməd Huseyn.
- 23 - "Fikri müharibə". Dr. Abdus-Səttar Fəthullah. 1981.
- 24 - "İslam aləminə hücum". Muhibbud-Din əl-Xatibin tərcüməsi.
- 25 - "Müasir İslam fikri". Eduard Səid.
- 26 - "İslamın vədləri". (Roger Qaraudi). Ğazi ət-Tövbə. 1985.
- 27 – "Ədəbi araşdırma mənbələri". Yusuf Dağir. "Muxlisiyyə" mətbəəsi. Beyrut 1961.
- 28 - "Alman şərqsünasları". Səlahəddin əl-Münəccid. "Yeni kitab" evi. Beyrut. 1982.
- 29 – "Üç hiylənin qanadları". Əbdür-Rəhman əl-Meydani. "əl-Qaləm" nəşriyyatı. 2014.
- 30 - "Siciliya İslam tarixi araşdırmaları". Əmin ət-Tiybi. "İqra" nəşriyyatı. 1990.
- 31 - الاستشراق وأبحاث الصراع لدى إسرائيل "Şərqsünaslıq və İsraildəki mübarizə araşdırmaları". İbrahim Əbdülkərim.
- 32 - "İslami araşdırmalarda şərqsünasların metodikası". Mustafa əş-Şəka.
- 33 - "Mürabitlər və Müvahhidlər əsri". Muhəmməd Anən.

Bəzi kitab və jurnallardan araşdırmalar, məqalələr:

- 34 - "İslam tarixinin öyrənilməsində şərqsünaslığın metodikası". Muhəmməd ibn Abud. Məqalə. "İslami və ərəb araşdırmalarında şərqsünasların metodikası" kitabına əlavə

edilmiş məqalə.

35 - "Şərqsünaslıq". Ərəb düşüncəsi jurnalı. Ərəb inkişafı institutu. say: 31-31.

36 - "Sionizm və yəhudiliyin şərqsünaslıq üzərində izi" Muhəmməd Fəthullah əz-Ziyadi. Nədvətüd-Din vət-Tədəfüil-Hadari. "Ümumi İslam araşdırmaları" mərkəzi. Malta. 1988.

37 - "Xaçlı müharibəsindən sionist müharibəsinə doğru və əksi". Dr. Şakir Mustafa. "Dünya və Ərəb tarixi" jurnalı. say: 9. İyul-avqust. 1978.

38 - "Muhəmməd haqqında araşdırmalar" kitabında mövzuya uyğunluğun qorunması zənni. Siddiq Nasr. Tripolidəki "İslam Dəvəti" fakültəsinin "Elmi araşdırma" klubunda baş tutmuş toplantıda İslami araşdırmalar mövzusunda oxunmuş bəhsdən bir hissə.

39 - "Şərqsünaslara görə metodika". Əbdül-Əzim əd-Diyb. Şəriət fakültəsinin jurnalı. Qatar universiteti. 7-69. Dr. Mustafa Nəzifdən nəqlə. "İbn Heysəm – gözlə əlaqəli kəşfləri və araşdırmaları".

40 - "Nə üçün şərqsünaslığa ehtimam göstərilməlidir?" adlı məqalə. Dr. Şükri Nəccar. "Fikrul-Arabi" jurnalı. Ərəb inkişafı institutu. Beyrut.

41 - "Movqiful-Ədəbi" jurnalının 22-ci sayı. 1981-ci il.

42 - "Şərqsünaslığın zəhərləri". Muhəmməd əl-Qammudi. "əl-Arabi" jurnalı. 1981-ci il. 273-cü say.

43 - "Fikri müharibənin müasir dünyamıza təsirlərindən". Muhəmməd Fəthullah Ziyadi. Elmi araşdırma. "Risələtul-Cihəd" jurnalı. say: 9.

Kitabın içindəkilər:

Tərcüməçinin ön sözü.....	2
Müəllifin ön sözü.....	4
Şərqsünaslıq məfhumu, şərqsünaslığın əhəmiyyəti və bu terminin mənası.....	7
Şərqsünaslıq termininin mənası.....	10
Qərbşünaslıq və Qərbşünas.....	15
Ərəbşünaslıq və Ərəbşünas.....	17
Şərqsünaslığın tarixi.....	20
Şərqsünaslığın tarixinin dörd mərhələsi.....	22
Şərqsünaslığa təhrik edən amillər, keçmiş və yenilənən hədəflər.....	30
Şərqsünaslığa təhrik edən amillər.....	32
Şərqsünaslıqla bağlı olan kilsə müəssisələri.....	34
Şərqsünaslığın vasitələri.....	48
Şərqsünaslıq fikrinin dünyamıza açılan pəncərələri.....	60
Şərqlilərin şərqsünaslığa qarşı mövqeyi.....	65
Şərqsünaslıq haqqında elmi mövqeni necə qura bilərik?.....	68
Mühitləri və metodları etibarilə şərqsünaslıq.....	72
Şərqsünaslıq mədrəsələri.....	73
Britaniya mədrəsəsi.....	76
Alman Mədrəsəsi.....	79
İtalyan mədrəsəsi.....	87
Fransız mədrəsəsi.....	91
Rus mədrəsəsi.....	94
İspan mədrəsəsi.....	98
Sionist mədrəsəsi.....	103
Şərqə müasir maraq və bu marağın ən mühüm mərkəzləri.....	111
Şərqsünaslar və İslam irsi.....	117
İslami araşdırmalar üzrə şərqsünaslığın araşdırma metodikası..	127
Qeydlər.....	141
İstifadə edilmiş ədəbiyyat.....	143
Kitabın içindəkilər.....	146

Qeyd: Hörmətli oxucular! Şəkk yoxdur ki, əlinizdəki kitab insan əməyinin bəhrəsidir. Ona görə də kitabda səhvlərin olması qaçınılmazdır. Xahiş edirik ki, kitab haqqında hər hənsısa bir mülahizə, rəy və təkliflərinizi bu elektron ünvanə göndərəsiniz.

Sahibfarmanoglu@gmail.com

Kitabın adı: Şərşşünaslıq – hədəfləri və vasitələri

Redaktədən sonrakı tarix: 2023.06.17 .

Kitabın səhifələrinin sayı: 147.

Kağız ölçüsü: A4 29.7 sm × 21 sm.

Müəllif: Muhəmməd Fəthullah əz-Ziyadi.

Tərcüməçi: Sahib Fərman oğlu Əsədov.

Redaktorlar: Ülkər Qurbanova,

Natiq Vahidov,

Freyman Qəhrəmanov,

Malik Əliyev.

Hörmətli oxucu!

Əlinizdə olan bu "Şərşünaslıq - hədəfləri və vasitələri" adlı kitab Şərşünaslıq elmi haqqında yazılmış ən obyektiv üslublu və akademik mahiyyətli kitablardan biridir.

O səbəbdən də bu mövzuda ərəbcə yazılmış çoxsaylı əsərlər arasından tərcüməçi Sahib Əsədov tərəfindən seçilmiş və Azərbaycan dilinə tərcümə edilmişdir.

Şərşünaslıq elmi haqqında bir çox bilinməyən məsələlər və onların obyektiv, elmi izahı və maraqlı təhlilləri ilə bu kitabda tanış ola bilərsiniz!

Əlinizdəki kitabın tarix boyu çox mübahisəli bir elmi istiqamət olan şərşünaslıq ixtisasına müxtəlif bucaqlardan obyektiv yanaşmağa bir vasitə olacağına inanırıq!

Sahib Əsədov

İSLAMIN
MÜDAFİƏSİ